ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ - ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ: ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

ΘΕΜΑ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ:

ΤΟ *ΓΕΝΟΣ ΤΩΝ ΡΩΜΑΙΩΝ* ΤΟΝ 12^{ο} ΑΙ.

Ονοματεπώνυμο	**: Μαλατράς Χρήστος**
Τμήμα	**: Ιστορίας- Αρχαιολογίας**
Αριθμός Μητρώου	**: 462**
Ακαδημαϊκό έτος	**: 2007-2008**
Επόπτες καθηγητές	**: Δ. Κυρίτσης**
	Μ. Λουκάκη
	Α. Κιουσοπούλου

Ρέθυμνο, Αύγουστος 2008

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

σελ

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ …… 3

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ ..…… 5

Β. Η ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ ……...…….……...… 15

α) Ο όρος *Ρωμαίος* ……...…… 15

β) Ο όρος *Έλλην* ……..….. 26

γ) Ο όρος *βάρβαρος* ……..…… 34

δ) Οι όροι *γένος*, *έθνος*, *φυλή* …… 40

Γ. ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ *ΡΩΜΑΪΚΟΤΗΤΑΣ* ……..…….…….……...… 46

α) *Ρωμαϊκότητα* και πολιτική υποταγή …..……...….. 46

β) Ξένοι πληθυσμοί στη *γη των Ρωμαίων* …….…… 51

γ) *Μη Ρωμαίοι* μεμονωμένα πρόσωπα …….…… 53

δ) Η *Ρωμαϊκότητα* …….…… 58

Δ. ΟΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΕΣ ΤΩΝ *ΡΩΜΑΙΩΝ* ….…….…….…. 65

α) Η αρχαία ελληνική κληρονομιά ……..…….…… 65

β) Η ιουδαιοχριστιανική κληρονομιά ……..…… 77

γ) Η ρωμαϊκή αυτοκρατορική κληρονομιά …..…..…….…… 83

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ ...……...…… 89

ΣΤ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ ……...…… 96

α) Πηγές ……...……..……..……..…… 96

β) Νεώτερη βιβλιογραφία ……..…….……..…… 99

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- ***ODB***: Kazhdan A.P. (ed.), *The Oxford dictionary of Byzantium*, New York-Oxford 1991
- **Ahrweiler, "Citoyens et etrangers"**: Ahrweiler H., "Citoyens et etrangers dans l' empire Roman d' Orient", *στο La nozione di "Romano" tra cittadinanza e universalita*. Seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla terza Roma" 1982, Napoli 1984, 343-350
- **Ahrweiler, "Recherches sur la société byzantine"**: Ahrweiler H., "Recherces sur la societe byzantine au XIe siecle: nouvelles hierarchies et nouvelles solidarites", *Travaux et Memoires* 6 [1976], 99-124
- **Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία***: Αρβελέρ – Γλύκατζη Ε., *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1977
- **Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (Τόμος Α΄)***: Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος Α: *Αρχές και Διαμόρφωσή του*), Θεσσαλονίκη 1961
- **Chalandon, *Jean et Manuel Comnène*:** Chalandon F., *Jean II Comnene, 1118-1143, et Manuel I Comnene, 1143-1180*, Paris 1900
- ***Gesta Francorum***: Ανώνυμου, *Gesta Francorum et aliorum Hierosolimitanorum*: *Το χρονικό της Πρώτης Σταυροφορίας* (μτφ.- σχόλια – εισαγωγή Αντύπας Κ.), Αθήνα 1986, 27-146
- **Jenkins, *Byzantium and Byzantinism***: Jenkins Romilly J.H., *Byzantium and Byzantinism*, Lectures in Memory of Louis Taft Semple, Cincinnati 1963
- **Kaldellis, *Hellenism in Byzantium***: Kaldellis A., *Hellenism in Byzantium: The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2007
- **Lechner, *Hellenen und Barbaren*:** Lechner K., *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner: Die alten Bezeichnungen als Ausdruck eines neuen Kulturbewusstseins*, München 1954
- **Macrides, *The Fourth Kingdom and the rhetoric of Hellenism***: Macrides R. – Magdalino P., "The Fourth Kingdom and the rhetoric of Hellenism",

στο Magdalino P. (ed.), *The Perception of the past in twelfth-century Europe*, London 1992, 117-156

- **Magdalino, *Hellenism and Nationalism***: Magdalino P., "Hellenism and Nationalism in Byzantium", στο Magdalino P., *Tradition and transformation in medieval Byzantium*, Aldershot 1991, no. XIV. 1-29
- **Magdalino, *Manuel Komnenos*:** Magdalino P., *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993
- **Magdalino, *Rhetoric of Hellenism***: Macrides R. – Magdalino P., "The Fourth Kingdom and the rhetoric of Hellenism", στο Magdalino P. (ed.), *The Perception of the past in twelfth-century Europe*, London 1992, 117-156
- **Mango, *Byzantinism and Romantic Hellenism***: Mango C., "Byzantinism and Romantic Hellenism", inaugural lecture in the Koraes' Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literature, at University of London King's College, October 27th 1964, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 [1965], 29-43
- **Scales – Zimmer, *Power and the nation***: Scales L. – Zimmer O. (eds.), *Power and the nation in European history*, Cambridge 2005
- **Smith, *The ethnic origins of nations***: Smith A., *The ethnic origins of nations*, Oxford 1986
- **Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος***: Σβορώνος Ν., *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού* (πρόλογος Ασδραχάς Σ.), Αθήνα 2004

Α. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

«For those who passed under the ethnic of "Romans" were in reality Greeks, i.e., Greeks in language and culture…The Byzantine empire, of course, included numerous ethnic groups… but these groups always referred to by their own ethnic names as Armenians, Iberians, Slavs, etc., not as Romans… In general, the Romans were the Greeks…. The use of the term Romans by Nicetas is not surprising. He means, of course, Greeks. Nicetas was a Greek. He spoke Greek, he wrote in Greek, he was educated in Greek, and he shared the sentiments of the medieval Greeks" [1].

***

«The universality of the Roman empire under Christ in theory overrode all conceptions of nationhood. The boundaries of the empire were coterminous with those of Orthodox Christianity, and those boundaries were in theory unlimited… After the seventh century the Romans themselves, that is, the race of conquerors from the banks of the Tiber, were gone; and the Ancient Hellenes had long ceased to form a distinct racial element. The bonds which held the Byzantine State together were purely imperial, religious and cultural… If an immigrant subscribed to the Christian God and the Christian emperor, no one troubled himself where the immigrant's father came from… The very conception of a 'nation', an 'ethnos', was alien and odious to Byzantine political thought» [2].

Αυτές είναι δύο διαμετρικά αντίθετες εκτιμήσεις διακεκριμένων βυζαντινολόγων στο παρελθόν για το Βυζάντιο. Κατά την άποψή μου και οι δύο είναι μονομερείς. Από την μία, το να πεις ότι οι Βυζαντινοί ήταν Έλληνες, αλλά οι ίδιοι δεν το γνώριζαν ή έστω το έκρυβαν πίσω από μια άλλη ταυτότητα (δηλ. τη Ρωμαϊκή), είναι επιστημονικά λάθος. Από την άλλη, το να αρνηθείς σε ένα λαό το δικαίωμα να αυτοπροσδιοριστεί ως μια εθνοτική ομάδα, με την δικαιολογία ότι κάτι τέτοιο θα ήταν ασύμβατο με την κρατική ιδεολογία, είναι επίσης λανθασμένο. Αναμφίβολα το

[1] Charanis P., "The formation of the Greek people", στο Vryonis S. (ed.), *The "Past" in medieval and modern Greek culture*, Malibu 1978, 88 και 91.

[2] Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*, 142-145.

ζήτημα της ταυτότητας των Βυζαντινών έχει ξεσηκώσει έντονες συζητήσεις στο παρελθόν, συζητήσεις οι οποίες συνεχίζονται μέχρι τις μέρες μας [3].

Ο βασικότερος λόγος για αυτό είναι το φλέγον ζήτημα της νεοελληνικής ταυτότητας, η οποία, ασχέτως από το ιδιαίτερο περιεχόμενο που της έδινε ο κάθε λόγιος στην Ελλάδα των 19ου – 20ου αι., περνούσε, ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, μέσα από το Βυζάντιο. Η εκδοχή των Ελλήνων λογίων θεωρούσε το Βυζάντιο ως τη μεσαιωνική αυτοκρατορία του Ελληνισμού, στην οποία το ελληνικό στοιχείο κυριαρχούσε τόσο στην εθνοτική σύστασή της όσο στην πολιτική και πολιτιστική ζωή της. Από αυτή την οπτική για το Βυζάντιο δεν ξέφυγαν ούτε οι μη Έλληνες μελετητές του. Για αυτούς το Βυζάντιο μετά την απώλεια των ανατολικών επαρχιών των 7ο αι. έγινε ένα ομοιογενές ελληνικό κράτος, περιορισμένο σε περιοχές όπου κυριαρχούσε η ελληνική γλώσσα και οι οποίες είχαν εξελληνιστεί. Αν και πάντοτε υπήρχαν ξένα στοιχεία στη σύσταση του βυζαντινού πληθυσμού και ακόμα περισσότερο της αριστοκρατίας, αυτά σύντομα εξελληνίζονταν, ενώ άλλωστε το κυρίαρχο στοιχείο ήταν πάντοτε το ελληνικό. Οι Βυζαντινοί σκέφτονταν τον εαυτό τους πάντοτε σαν Έλληνες, θεωρώντας ότι είναι απόγονοι των αρχαίων Ελλήνων, τα έργα των οποίων μελετούσαν και εκτιμούσαν καθ' όλη την διάρκεια της χιλιόχρονης ζωής της αυτοκρατορίας. Οι Πατέρες της Εκκλησίας τον 4ο αι., κατά την διάρκεια της διαμάχης μεταξύ παγανισμού και χριστιανισμού, είχαν επιτύχει την «χρυσή τομή», διακηρύσσοντας ότι οι Χριστιανοί θα πρέπει να λαμβάνουν και να μελετούν τα επωφελή και μη παγανιστικά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Βέβαια οι Βυζαντινοί είχαν εγκαταλείψει την ονομασία *Έλληνες*, η οποία είχε πλέον την έννοια του παγανιστή, προς χάριν του *Ρωμαίος*, η οποία δεν είχε παγανιστικές απολήξεις [4].

---

[3] Βλ. και Ricks D. – Magdalino P. (eds.), *Byzantium and the Modern Greek identity*, Aldershot 1998

[4] Browning R., "The Continuity of Hellenism in the Byzantine world: Appearance or reality?", στο *Greece Old and New* (eds. Winnifrith T., Murray P.), London 1983, 111-128· Vryonis S., "Greek identity in the Middle Ages", στο *Byzance et l'hellénisme: l'identité grecque au Moyen-Âge: Actes du congrès international tenu à Trieste du 1er au 3 octobre 1997*, Études balkaniques: Cahiers Pierre Belon, Paris 2000, 19-36· Charanis P., "The formation of the Greek people", στο Vryonis S. (ed.), *The "Past" in medieval and modern Greek culture*, Malibu 1978, 87-101· Παπαρρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1881· Σβορώνος Ν., *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού* (πρόλογος Ασδραχάς Σ.), Αθήνα 2004.

Μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και συγκεκριμένα από τη δεκαετία του 1960 και έπειτα, υπήρξε μια στροφή προς την αναθεώρηση αυτής της οπτικής. Αρχικά, οι πρωτοπόροι αυτής της αναθεώρησης (Romilly Jenkins, Cyril Mango) προσπάθησαν να αλλάξουν ριζικά αυτή την οπτική επαναφέροντας τις θεωρίες του Fallmerayer και αμφισβητώντας ανοικτά την αξία της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς στο Βυζάντιο. Ο Cyril Mango ήταν εκείνος που προσπάθησε να δείξει ότι δεν ήταν η κλασική κληρονομιά εκείνη που κυριαρχούσε στη βυζαντινή σκέψη, αλλά η ιουδαιοχριστιανική και η πίστη των Βυζαντινών ότι αποτελούν τον εκλεκτό λαό του Θεού· δεν ήταν οι κλασικές ιδέες εκείνες από τις οποίες οι Βυζαντινοί εμφορούνταν αλλά οι μεσσιανικές [5]. Η άμεση συνέπεια της δημοσιοποίησης αυτών των απόψεων ήταν μια έντονη αντίδραση από την ελληνική επιστημονική κοινότητα που έφθασε μέχρι το βαθμό της πολεμικής [6]. Αν και οι απόψεις των δύο προαναφερθέντων μελετητών δεν βρήκαν ιδιαίτερη απήχηση στην επιστημονική κοινότητα, είχαν ως μακροπρόθεσμο αποτέλεσμα μια σταδιακή αναθεώρηση των κυρίαρχων απόψεων προς όφελος μιας πιο ρεαλιστικής προσέγγισης [7].

---

[5] Fallmerayer J.B., *Geschichte der Halbinsel Morea wahrend des Mittelalters: ein historischer Versuch*, Stuttgart – Tubingen 1836· Jenkins Romilly J.H., *Byzantium and Byzantinism*, Lectures in Memory of Louis Taft Semple, Cincinnati 1963· Mango C., "Byzantinism and Romantic Hellenism", inaugural lecture in the Koraes' Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literature, at University of London King's College, October 27th 1964, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 [1965], 29-43· Nicol D.M., *Byzantium and Greece*, inaugural lecture in the Koraes' Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literature, at University of London King's College, October 26th 1971, London 1971, 1-20.

[6] Arnakis G., "Byzantium and Greece. A review article à propos of Romilly Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*", *Balkan Studies* 4 [1963], 379-400· Vakalopoulos A., "Byzantium and Hellenism. Remarks on the racial origin and the intellectual continuity of the Greek Nation", *Balkan Studies* 9 [1968], 101-126· Vryonis S., "Recent scholarship on continuity and discontinuity of culture: Classical Greeks, Byzantines, Modern Greeks", στο Vryonis S. (ed.), *The "Past" in medieval and modern Greek culture*, Malibu 1978, 237-256· Charanis P., "Review of: Jenkins R., *Byzantium: The Imperial Centuries, A. D. 610-1071*", *The American Historical Review* 72 [1967], 1365-1366· Moles I.N., "Nationalism and Byzantine Greece", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 10 [1969], 95-107· Xydis S., "Medieval origins of Modern Greek Nationalism", *Balkan Studies* 9 [1968], 1-20.

[7] Angold M., "Byzantine 'Nationalism' and the Nicaean Empire", *Byzantine and Modern Greek Studies (BMGS)* 1 [1975], 49-70· Γουναρίδης Π., "Η εξέλιξη της ταυτότητας των Ελλήνων στη Βυζαντινή αυτοκρατορία", στο *Byzance et l'hellénisme: l'identité grecque au Moyen-Âge: Actes du congrès international tenu à Trieste du 1er au 3 octobre 1997*, Études balkaniques: Cahiers Pierre

Όπως είναι κοινώς γνωστό οι Βυζαντινοί αποκαλούσαν τον εαυτό τους ως *Ρωμαίους*. Τι σήμαινε όμως για αυτούς η συγκεκριμένη ονομασία; Ήταν απλώς δηλωτικό της υποταγής τους στον *Ρωμαίο* αυτοκράτορα, το οποίο στην πραγματικότητα υπερκάλυπτε τις διάφορες εθνοτικές διαφορές εντός της αυτοκρατορίας, δηλαδή μια κατά βάση πολιτική ταυτότητα, αυτή του *Ρωμαίου πολίτη*; Ή μήπως αφορούσε έναν συγκεκριμένο πληθυσμό, μέρος του οποίου αποτελούσαν (και) υπήκοοι του αυτοκράτορα; Οι ενδείξεις που είχα από μια πρώτη ανάγνωση των πηγών του 12ου αι. με προσανατόλιζαν αρχικά προς την υπόθεση ότι οι Βυζαντινοί αποτελούσαν ένα προνεωτερικό έθνος, ενός πληθυσμού που είχε συνδέσει άρρηκτα τις τύχες του με αυτές του κράτους υπό την αιγίδα του οποίου ζούσε. Μια προσεκτικότερη όμως ανάγνωση των πηγών κατέδειξε ότι *Ρωμαίοι* δεν είναι όρος που δηλώνει όλους τους υπηκόους του αυτοκράτορα, αλλά ένα μέρος αυτών και αποτελούσαν μια εθνοτική ομάδα, σαφώς διαχωρισμένη από άλλες τόσο εντός των ορίων της αυτοκρατορίας όσο και εκτός αυτής. Τι είναι τελικά όμως ένα έθνος και τι μια εθνοτική ομάδα;

Η έννοια του έθνους έχει και αυτή με τη σειρά της προκαλέσει έντονες συζητήσεις στο παρελθόν, εξαιτίας της εθνικιστικής ρητορικής. Πριν τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε πολλούς κύκλους ήταν κυρίαρχη η αντίληψη ότι τα έθνη υπήρχαν πάντοτε, μια αντίληψη πολύ κοντινή στην ρατσιστική θεωρία, με την οποία συνδέονταν συχνά. Απέναντι σε αυτήν την "primordialist" εκδοχή του έθνους, αντιτάχθηκε μεταπολεμικά η «μοντερνίστικη» εκδοχή ("modernists"). Η σύγχρονη «ορθοδοξία» της πολιτικής επιστήμης θεωρεί ότι το έθνος είναι μια εντελώς πρόσφατη κατασκευή, που δεν μπορεί να χρονολογηθεί πριν το β΄ μισό του 18ου αι. και που είναι στενά συνυφασμένη με τις σύγχρονες εξελίξεις. Ένα έθνος θεωρείται πως: i) θα πρέπει να έχει συγκεκριμένα όρια και κέντρο εξουσίας (territory), ii) όλα τα μέλη της να υπακούουν σε έναν κοινό νομικό κώδικα (common rights and law), iii) ο πολιτισμός θα είναι μαζικός, δημόσιος, διοχετευόμενος μέσω της εκπαίδευσης στον πληθυσμό, iv) τα μέλη της να είναι πολίτες ενός εθνικού κράτους, να είναι

Belon, Paris 2000, 51-68· Herrin J., "Aspects of the process of Hellenization in the Early Middle Ages", *The Annual of the British School of Archaeology at Athens* 68 [1973], 113-126· Κιουσοπούλου Α., "Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15ο αιώνα», στο *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (εκδ. Κιουσοπούλου Α.), Ρέθυμνο 2005, 147-160· Magdalino P., "Hellenism and Nationalism in Byzantium", στο *Tradition and transformation in medieval Byzantium*, Aldershot 1991, no. XIV. 1-29.

δηλαδή μια αυτόνομη κοινότητα (δηλ. έθνος χωρίς κράτος δεν υπάρχει), v) το έθνος – κράτος είναι μέλος ενός συστήματος εθνών – κρατών, vi) το έθνος στηρίζει την ιδέα του στον εθνικισμό (nationalism) [8].

Αυτή η στενότητα του ορισμού του έθνους έχει προκαλέσει πρόσφατα την αντίδραση αρκετών επιστημόνων, κυρίως μεσαιωνολόγων, οι οποίοι «διεκδίκησαν» την ιδέα του έθνους και για τις περιόδους τις οποίες μελετούν, με πρωτοπόρο σε αυτή την κίνηση τον κοινωνιολόγο Anthony Smith. Όπως υποστηρίζει αυτή η ομάδα των μελετητών, στα τέλη του 18ου αι. ίσως να μην είναι η ιδέα του έθνους που εμφανίστηκε, αλλά, αντιθέτως, να άλλαξε ο αντίκτυπός της, όταν άλλαξαν και οι ιδέες για την λειτουργία της κοινωνίας και της διακυβέρνησης. Βασική διαφωνία τους είναι το πώς είναι δυνατόν να μπορούμε να μιλάμε για έθνος στη βάση της μαζικότητας του δημόσιου πολιτισμού και της συμμετοχής πριν τα μέσα του 20ου αι. [9]. Κεντρικό ρόλο σε αυτό τον ορισμό κατέχει η έννοια του έθνους ως μια πολιτική κοινότητα κοινής καταγωγής (έστω και υποτιθέμενης) και πολιτισμού, η οποία θεωρείται πως προηγείται της σύγχρονης εποχής. Το έθνος είναι μια κοινότητα ανθρώπων η οποία: i) έχει καλλιεργήσει μια αυτό-εικόνα σε αντιπαράθεση με τον Άλλο καθώς και κοινές μνήμες, μύθους, σύμβολα πάνω στη βάση μίας ή περισσότερων εθνοτικών ομάδων, ii) κατέχει μια πατρογονική γη η οποία έχει ξεκάθαρα όρια, iii) δημιουργεί και διαχέει ένα διακριτό δημόσιο πολιτισμό στα μέλη της, καθώς και iv) διαθέτει έναν κοινό νομικό κώδικα για τα μέλη της [10].

Άσχετα για το αν ο καθένας για τον εαυτό του αποφασίζει να αποδεχτεί έναν πιο «ευέλικτο» ή «στενό» για το έθνος, γεγονός είναι ότι ο ορισμός που δίνει ο Smith δεν διαφέρει αρκετά από τον ορισμό της εθνοτικής ομάδας τον οποίο δίνει ο ίδιος. Εθνοτική ομάδα (ethnic group, *ethnie*) είναι μια ανθρώπινη κοινότητα που έχει i) ένα κοινό όνομα, ii) ένα μύθο κοινής καταγωγής, iii) κοινές ιστορικές μνήμες, iv) συσχέτιση με ένα συγκεκριμένο έδαφος, και v) μια αίσθηση συνεκτικότητας. Ο Smith έχει τονίσει ότι η *ethnie*, όπως την αποκαλεί, εκλαμβάνεται από τους μετέχοντες σε

[8] Anderson B., *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London 1983· Gellner, E., *Έθνη και εθνικισμός*, Αθήνα 1994· Hobsbawm E.M., *Nations and nationalism since 1780: programme, myth, reality*, Cambridge 1990.

[9] Συλλογική συγγραφή στο Scales – Zimmer , *Power and the nation in European history*. Επίσης βλ. Armstrong J., *Nations before Nationalism*, Chapel Hills 1982.

[10] Smith A., "Were there any nations in Antiquity?", στο Scales – Zimmer (eds.), *Power and the nation*, 36-40.

αυτήν ως μιας μορφή επεκταμένης οικογενειακής καταγωγής. Η συμμετοχή σε μια εθνοτική ομάδα δεν είναι μια ιδιότητα που μπορεί να αποκτηθεί, αλλά μία ιδιότητα που ήδη κατέχεται [11].

Η σύγχρονη κοινωνική ανθρωπολογική έρευνα έχει καταλήξει πως η εθνοτική είναι μια κατά βάση κοινωνική ταυτότητα, η οποία στηρίζεται πάνω στη βάση της παρατήρησης κοινών πολιτιστικών στοιχείων μεταξύ των μελών της συγκεκριμένης ομάδας. Η ίδια η ύπαρξη της ομάδας, εξάλλου, θα πρέπει να αναγνωρίζεται από τα ίδια τα μέλη της. Βαρύνουσα επιρροή στην ανθρωπολογική θεωρία των εθνοτικών ομάδων έχει διαδραματίσει ο Frederick Barth στρέφοντας την προσοχή όχι τόσο προς τη μελέτη του κοινού πολιτισμού αυτού καθεαυτού μιας εθνοτικής ομάδας, τον οποίο τον θεωρεί το αποτέλεσμα και όχι το πρωταρχικό χαρακτηριστικό, αλλά στα όρια τα οποία δομούνται γύρω από τις παρατηρούμενες πολιτιστικές διαφορές, η διατήρηση των οποίων εξασφαλίζει τελικά και την διαιώνιση της εθνοτικής ομάδας. Οι διαφορές αυτές διακρίνονται σε εξωτερικά σημάδια (ρουχισμός, γλώσσα, τρόπος ζωής κτλ.) και σε ηθικές αξίες (με την έννοια ότι η συμμετοχή σε μια εθνοτική ομάδα σημαίνει να είσαι και ενός είδους άνθρωπος· να κρίνεις και να κρίνεσαι με βάση τις σταθερές οι οποίες σχετίζονται με αυτή την ταυτότητα). Για τον Barth η εθνοτική είναι μια ομάδα η οποία περικλείει και αποκλείει με βάση τα καθορισμένα όρια [12].

Σε σχέση με αυτές τις θεωρίες υπάρχουν δύο τάσεις στην πλευρά των μελετητών για το Βυζάντιο. Η μεν πρώτη αρνείται οποιαδήποτε έκφραση τέτοιων συναισθημάτων εκ μέρους των Βυζαντινών, η ενότητα των οποίων θεωρείται πως εκφραζόταν μόνο με όρους πολιτικής υποταγής στον αυτοκράτορα και την Εκκλησία. Χαρακτηριστικές είναι οι απόψεις της Averil Cameron σε ένα πρόσφατο εγχειρίδιό της. Για αυτήν το Βυζάντιο ήταν ένα πολυπολιτισμικό κράτος και η έμφαση του στη γλώσσα περισσότερο παρά στην εθνικότητα ήταν η ρωμαϊκή συνέχεια της ανοχής. Ρατσιστική μισαλλοδοξία δεν υπήρχε στο Βυζάντιο, και η όποια μισαλλοδοξία κατευθυνόταν σε άλλους τομείς. Δεν θεωρεί τους Βυζαντινούς σαν ένα λαό με κάποια εθνοτική έννοια, καθώς υπήρχε έντονη ανάμιξη των πληθυσμών. Αυτό που μετρούσε μετά τον 3^{ο} αι. δεν ήταν ο τόπος καταγωγής ή η εθνότητα του καθενός, αλλά η

[11] Smith A., *The ethnic origins of nations*, Oxford 1986, 22-31.

[12] Barth F., *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*, Boston 1969, 9-38. Επίσης βλ. *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (eds. Barnard A. – Spencer J.), London – New York 1998, λήμμα ethnicity· Jenkins Richard, *Rethinking ethnicity: arguments and explorations*, London 1997.

συμμετοχή του σε ένα κοινό πολιτισμό και το status του. Η θρησκεία φαίνεται να είναι ο βασικός ενοποιητικός παράγοντας αλλά και πάλι τις περισσότερες φορές ο ενοποιητικός παράγοντας δεν θεωρεί άλλο από τον τοπικό [13].

Από την άλλη είναι οι απόψεις μελετητών με πρωτοπόρους την Αρβελέρ και τον Ζακυθηνό, οι οποίοι, ανεξάρτητα από το ζήτημα της ελληνικότητας ή μη του Βυζαντίου, έχουν δομήσει μια ορολογία που καθιστά το Βυζάντιο ένα «εθνικό κράτος» [14]. Όπως λέει η Αρβελέρ: «Ο βυζαντινός εθνικισμός εμφανίζεται σαν ένα ευρύτατο κίνημα αλληλεγγύης, που ενώνει πληθυσμούς με διαφορετική εθνική και κοινωνική προέλευση, αλλά εξίσου αποφασισμένους ν' αντιμετωπίσουν την κοινή δοκιμασία, τον κίνδυνο δηλαδή που απειλούσε ταυτόχρονα το κράτος και την θρησκεία τους. Η χριστιανική αλληλεγγύη ταυτίζεται τώρα με την εθνική αλληλεγγύη» [15].

Εκ πρώτης όψεως, το Βυζάντιο δεν φαίνεται να απέχει πολύ από τον «ευέλικτο» ορισμό του έθνους. Κατείχε μια σαφώς οριοθετημένη περιοχή και διέθετε έναν διακριτό πολιτισμό και ιστορικές μνήμες, στοιχεία τα οποία το διακρίνουν από τους γείτονές του. Εξάλλου, αν και στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας του αποτελούνταν από μια σειρά εθνοτήτων, έδινε βάρος στην ενσωμάτωση όλων των υπηκόων του στη βάση της υποταγής στον αυτοκράτορα, την Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και στον «βυζαντινό πολιτισμό», διαδικασία και νόρμες οι οποίες έχουν εξεταστεί επαρκώς στο παρελθόν.

Εντούτοις, αυτό είναι η μία μόνο όψη του νομίσματος. Καθώς, όπως έξοχα έχει τοποθετηθεί στο παρελθόν ο Alexander Kazhdan, το να πιστέψεις ό,τι σου παρουσιάζουν οι Βυζαντινοί είναι σαν να πέφτεις στην ίδια την παγίδα που σου έχουν ετοιμάσει. Καταρχάς, αναμφίβολα αυτή η πολιτική ενσωμάτωσης εξυπηρετούσε το Βυζαντινό κράτος και μπορεί να χρονολογηθεί τουλάχιστον από την εποχή του Αυγούστου. Θα πρέπει να ξεχωρίσουμε, ωστόσο, την πολιτική που διακήρυσσε και εφάρμοζε το *Ρωμαϊκό* κράτος από την σκέψη των *Ρωμαίων* που το απάρτιζαν. Στην εργασία αυτή δεν θα συζητηθεί η πολιτική ιδεολογία του βυζαντινού κράτους. Προς αυτή την κατευθύνση έχουν τοποθετηθεί στο παρελθόν μια πληθώρα από τους

[13] Cameron A., *The Byzantines*, Oxford 2006, 8-15.

[14] Αρβελέρ – Γλύκατζη Ε., *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1977· Zakythenos D., "Byzance, état national ou multinational", *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας,* Σειρά 4, 10 [1980/1981], 29-52.

[15] Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*, 39.

προαναφερθέντες μελετητές και δεν έχω ούτε να προσθέσω, ούτε να αμφισβητήσω κάτι σε αυτό το επίπεδο.

Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο έγινε η επιλογή του 12ου αι.. Το Βυζάντιο βρίσκεται πλέον αρκετά μακριά από την απατηλή πεποίθηση ότι είναι το μόνο χριστιανικό κράτος στον κόσμο, το οποίο βρισκόταν σε αντιπαράθεση κατά βάση με Μουσουλμάνους. Κατακλύζεται από διάφορους ξένους πληθυσμούς από Ανατολή, Δύση και Βορρά, οι οποίοι συρρέουν για εμπορικές συναλλαγές, για προσκυνήματα, για πόλεμο και προσφορά μισθοφορικών στρατευμάτων στον αυτοκράτορα και τέλος για θρησκευτικά ζητήματα. Όχι μόνο η εδαφική ακεραιότητα της αυτοκρατορίας απειλείται, αλλά και η οικονομική ευρωστία των μεσαίων και ανώτερων οικονομικά στρωμάτων, τα οποία βλέπουν την κυριαρχία στο εμπόριο και θέσεις στην διοίκηση και τον στρατό να καταλαμβάνουν «ξένοι». Επομένως, η αντίδραση μέσω αυτής της διαρκούς επαφής είναι φυσιολογική, με αποτέλεσμα και τα «όρια» των *Ρωμαίων* να δομούνται / να είναι πλέον πιο διακριτά.

Εξάλλου, ο 12ος αι. είναι μια περίοδος που βρίθει πηγών. Έχει χαρακτηριστεί, ίσως δίκαια, ως ο αιώνας της ρητορικής. Πράγματι, οι ρητορικοί λόγοι ήταν ενσωματωμένοι στο ίδιο το τελετουργικό· πάνω από όλα όμως λειτουργούσαν ως μια επίδειξη του ρήτορα μπροστά στο κοινό του, κατά βάση δηλαδή τους όμοιούς του λόγιους, ίσως στον ίδιο τον κύκλο του. Εχοντας κατά νου αυτό το σκεπτικό θα πρέπει να κατανοήσουμε ότι ελάχιστα πράγματα συνέβαιναν στην παιδεία εκτός φιλολογίας και ρητορικής. Με αυτό θέλω να πω ότι στα περισσότερα κείμενα, ανεξαρτήτως αν ήταν ρητορικοί λόγοι ή, για παράδειγμα, χρονογραφίες, θα παρατηρήσουμε ρητορικές «εξάρσεις». Αυτό θα μας βοηθήσει να μην λαμβάνουμε κυριολεκτικά καθετί που συναντάμε και να κατανοήσουμε το πλαίσιο της λειτουργίας των πηγών μας και φυσικά των συγγραφέων.

Προκειμένου να εξετάσω αν η σκέψη μου ότι οι *Ρωμαίοι* το 12ο αι. αποτελούσαν πράγματι μια εθνότητα, θεώρησα πως θα έπρεπε να διερευνηθεί η χρήση στις πηγές μιας σειράς σχετικών όρων. Καταρχάς θα έπρεπε να διερευνηθεί ο ίδιος ο όρος *Ρωμαίος*, πως χρησιμοποιούνταν, σε ποιους αποδίδονταν και μέσα σε ποια πλαίσια. *Ρωμαίοι* αποκαλούνται όλοι ανεξαρτήτως οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας ή μήπως μπορούμε να ξεχωρίσουμε κάποιους; Παρομοίως έπρεπε να εξεταστεί και η χρήση του όρου *Έλλην,* ώστε να εξακριβωθεί σε τι μεταφραζόταν το γεγονός της ελληνοφωνίας των συγγραφέων των πηγών μας και των περισσότερων κατοίκων της αυτοκρατορίας. Μεταφραζόταν σε μια ελληνική συνείδηση ή σε μια

αναγνώριση της ύπαρξης σύγχρονων Ελλήνων ως μια εθνοτική ομάδα, όπως έχει ισχυριστεί η παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία; Στον αντίποδα των δύο αυτών όρων βρίσκεται ο όρος *βάρβαρος*, το αντίθετο του *Ρωμαίος*· ένας *Ρωμαίος* δεν μπορεί να είναι *βάρβαρος*, οπότε έχει σημασία να εξετάσουμε σε ποια άτομα ή ομάδες ατόμων αποδίδονταν αυτός ο όρος. Τέλος, θα εξεταστούν οι όροι *γένος – έθνος – φυλή*, τους οποίους συναντάμε στις πηγές αναφορικά με τους λαούς που περιβάλλουν τους Βυζαντινούς, ώστε να εξακριβωθεί αν αποδίδονται σε αυτό που θα αποκαλούσαμε εθνοτικές ομάδες και, αν συμβαίνει κάτι τέτοιο, κατά πόσον αποδίδονται και στους Βυζαντινούς. Η αποσαφήνιση όλων αυτών των όρων θα βοηθήσει στον προσδιορισμό των ορίων της *Ρωμαϊκότητας*, μέσω του αποκλεισμού από την ομάδα αυτή των θεωρούμενων ως μη *Ρωμαίων*.

Η μελέτη αυτή σταματάει αποφασιστικά στα 1204. Ο βασικότερος λόγος είναι η κατάσταση που δημιουργήθηκε την επαύριο της άλωσης της Κωνσταντινούπολης και η οποία έχει μελετηθεί επαρκώς πιστεύω [16]. Πράγματι, οι Βυζαντινοί αντιμέτωποι με την λατινική εισβολή δομούν με νέο τρόπο την ταυτότητά τους, ενσωματώνοντας μια ελληνική εθνικιστική ιδεολογία. Δεν θα ήθελα να έρθω σε επαφή με αυτή την αλλαγή η οποία μόνο μια παραπλανητική εικόνα θα μας δώσει για την ιδεολογία των Βυζαντινών του 12ου αι.. Επομένως, πηγές από βυζαντινούς συγγραφείς του 12ου αι. (π.χ. Μιχαήλ και Νικήτας Χωνιάτης) που έχουν γραφεί μετά το 1204, θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν με προσοχή και μόνο σε στοιχεία τα οποία χρησιμοποιούνται και στο προηγούμενο έργο τους.

Ένα ζήτημα εδώ είναι η χρονολόγηση της συγγραφής της *Ιστορίας* του Νικήτα Χωνιάτη, μέρος της οποίας έχει σίγουρα συντεθεί μετά το 1204. Η σύγχρονη έρευνα έχει καταλήξει πως η συγγραφή της θα πρέπει να άρχισε αμέσως μετά τη βασιλεία του Ανδρόνικου Α΄ (1185) και συνεχίστηκε σε φάσεις, χωρίς να αποκλείεται να επεξεργάστηκε εκ νέου προηγούμενα κομμάτια του έργου του. Υπάρχουν ενδείξεις στο κείμενο του Χωνιάτη οι οποίες μας βοηθούν να χρονολογήσουμε τομές. Καταρχάς, στα τέλη της διήγησης για τη βασιλεία του Ανδρόνικου Α΄ ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει για μια κιστέρνα που ξεκίνησε να χτίζει ο αυτοκράτορας αυτός

[16] Angold M., "Byzantine 'Nationalism' and the Nicaean Empire", *Byzantine and Modern Greek Studies (BMGS)* 1 [1975], 49-70· Gounaridis P., " 'Grecs', 'Hellènes' et 'Romains' dans l' état de Nicée", στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο* (eds. Κρεμμυδάς Β., Παναγιωτάκης Ν., Μαλτέζου Χ.), Τόμος 1, Ρέθυμνο 1986, 248-257· Irmscher J., "Nikäa als 'Mittelpunkt des griechischen Patriotismus' ", *Byzantinische Forschungen* 4 [1972], 114-137.

στα περιφέρεια των ανακτόρων των Βλαχερνών, η αποπεράτωση της οποίας παραμελήθηκε από «τοῖς μετ' ἐκεῖνον ἄρξασιν, ὅσοι τέως ἐς δεῦρο ἀνάσσουσι» [17], κάτι το οποίο υποδηλώνει ότι το χωρίο γράφτηκε πριν από την Άλωση. Στην άλλη άκρη, όταν ξεκινάει η διήγηση για την βασιλεία του Αλέξιου Γ΄, είμαστε βέβαιοι ότι το χωρίο γράφηκε μετά την Άλωση, καθώς προλέγει την πτώση του. Άλλωστε, ο αναγνώστης της *Ιστορίας* μπορεί να διακρίνει μια αλλαγή στο ίδιο το κλίμα της διήγησης. Η *Ιστορία* του Χωνιάτη δεν διακρίνεται για την αισιοδοξία της, αλλά μετά το Β΄ βιβλίο της βασιλείας του Ισαάκιου Β΄ (394 κ.ε.), η απαισιοδοξία του μετατρέπεται σε μια απογοήτευση, παραίτηση, αγανάκτηση. Η θετική στάση του απέναντι στους Βυζαντινούς κατά την απόκρουση των Νορμανδών (355-367), έρχεται σε πλήρη αντίθεση με την απαξίωση σχεδόν κάθε Βυζαντινού μετά το Β΄ βιβλίο της βασιλείας του Ισαάκιου Β΄. Τέλος, είναι η ίδια η διάρθρωση της ύλης: η αναλυτική διήγηση για την δεκαετία 1176-1186 (175-393) έρχεται σε αντίθεση με την έκταση της διήγησης για την δεκαετία 1186-1195 (394- 452), κάτι το οποίο πιθανώς να δηλώνει και διαφορετικούς χρόνους συγγραφής.

Φυσικά δεν θα πρέπει να περιμένουμε από τις πηγές μας περισσότερα από όσα μπορούν να μας δώσουν. Στις περισσότερες των περιπτώσεων θα πρέπει να έχουμε κατά νου ότι οι συγγραφείς των πηγών μας δεν είχαν πρωταρχικά την πρόθεση να μας αποδώσουν με ακρίβεια τους συγκεκριμένους όρους, όσο να περιγράψουν πρόσωπα και πράγματα. Επομένως, δεν θα πρέπει να περιμένουμε την απόδοση αυτών των όρων με απόλυτη ακρίβεια. Αντιθέτως, έχουν ιδιαίτερη σημασία όταν θα πρέπει να προσδιοριστεί ένα πρόσωπο. Οι ιδιότητες που δίνονται στο συγκεκριμένο πρόσωπο το διακρίνουν από τον κοινωνικό περίγυρό του, οπότε έχουν και ιδιαίτερη σημασία.

[17] Νικήτας Χωνιάτης, 329-330.

Β. Η ΟΡΟΛΟΓΙΑ ΤΩΝ ΠΗΓΩΝ

α) Ο όρος *Ρωμαίος*

Η χρήση του όρου *Ρωμαίος* από τις ιστορικό - χρονογραφικές πηγές του 12ου αι. είναι φυσικά αρκετά συχνή. Δυστυχώς, δεν υπάρχει καθιερωμένος όρος για τους Βυζαντινούς συγγραφείς που να υποδηλώνει τη Βυζαντινή αυτοκρατορία ή γενικότερα την συγκεκριμένη περιοχή. Συναντάμε βέβαια ενίοτε την ονομασία *Ρωμαΐς* ορισμένες φορές στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης [18] και ελάχιστα σε άλλους συγγραφείς, αλλά δεν είναι καθιερωμένη [19]. Ούτε άλλωστε και ο όρος *Ρωμανία*, ο οποίος φαίνεται να χρησιμοποιείται υπό την επιρροή της Δύσης [20]. Αντιθέτως, οι Βυζαντινοί συγγραφείς για να αναφερθούν στη χώρα τους χρησιμοποιούν κυρίως όρους όπως *η γη των Ρωμαίων* [21], *η χώρα των Ρωμαίων* [22], *η επικράτεια των Ρωμαίων* [23]. Η *γη των Ρωμαίων* έχει και τα *όρια*, τα *σχοινίσματά* της, δηλαδή τα σύνορά της [24].

I. Πρωτίστως, ο όρος *Ρωμαίος* έχει σαφέστατα μια χρήση γενική, μια χρήση που φαίνεται να υποδηλώνει το σύνολο των υπηκόων του κράτους, το πολιτικό σώμα των *Ρωμαίων*. Έτσι, ο όρος συνδυάζεται συχνά με άλλους προκειμένου να υποδηλώσει το πολιτικό σώμα των υπηκόων του Βυζαντίου ή τη βυζαντινή κυβέρνηση. Αρκετά κοινοί είναι οι όροι *βασιλεύς* ή *αυτοκράτωρ* ή *άναξ Ρωμαίων* [25]· ο όρος *βασιλεία Ρωμαίων*, αρκετά κοινός στην Άννα Κομνηνή, έχει την έννοια της κυβέρνησης του Βυζαντινού κράτους [26], ενώ στο Νικήτα Χωνιάτη είναι πιο κοντά στην έννοια της *αρχής των Ρωμαίων* [27], ένας όρος αρκετά κοινός σε όλους τους

[18] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 64.19.

[19] Π.χ. Κίνναμος, 58.12· Μανασσής, 3075.

[20] Κατά βάση τον χρησιμοποιεί η Άννα Κομνηνή, ΙΙΙ.ΣΤ.5, ΧΙ.ΙΒ.6, ΧΙΙΙ.ΙΒ.11, ΧΙV.Δ.1. Δύο, μάλιστα αναφέρονται σε βυζαντινές συνθήκες με Δυτικούς. Βλ. επίσης Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, 138.26 (και η συγκεκριμένη επιστολή έχει γραφεί μετά το 1204).

[21] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XV.I.5· Κίνναμος, 10.10

[22] Π.χ. Άννα Κομνηνή, VI.ΙΔ.2· Κίνναμος, 67.9

[23] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XIV.A.1· Νικήτας Χωνιάτης, 132.14.

[24] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XIV.B.3· Κίνναμος, 7.17· Νικήτας Χωνιάτης, 132.10, 117.22.

[25] Π.χ. Άννα Κομνηνή, Ι.Δ.1, Ι.ΙΒ.5· Κίνναμος, 118.5· Νικήτας Χωνιάτης, 16.28, 20.3, 76.25.

[26] Π.χ. Άννα Κομνηνή, Ι.Α.1, ΙΙΙ.Θ.1.

[27] Π.χ. Νικήτας Χωνιάτης, 120.29, 238.22. Το ίδιο και στον Μιχαήλ Ιταλικό, 276.2.

συγγραφείς ο οποίος υποδηλώνει την εξουσία των Βυζαντινών, της Βυζαντινής αυτοκρατορίας: «Οἱ μέν οὖν τῶν Λατίνων, ὁποῖος ὁ Βαιμοῦντος καὶ οἱ τούτου ὁμόφρονες, ἔρωτα τῆς τῶν Ῥωμαίων ἀρχῆς ἐκ μακροῦ ἔχοντες» [28] και «καὶ μέγα στενάξαντα εἰπεῖν ὡ δυστυχὴς Ῥωμαίων ἀρχή, οἷός σοι ὁ αὐτοκράτωρ ἐλπίζεται» [29]. Συνώνυμος είναι ο όρος *ηγεμονία των Ρωμαίων*, που χρησιμοποιεί αρκετά συχνά η Άννα Κομνηνή [30]. Παρόμοιος είναι ο κατά κόρον χρησιμοποιούμενος όρος τα *σκήπτρα των Ρωμαίων*, που δηλώνει την κατοχή της ανώτατης εξουσίας, δηλαδή το αυτοκρατορικό αξίωμα: «Ἐπιθυμητικῶς γὰρ εἶχε τὰ σκῆπτρα τῆς Ῥωμαίων ἀναδήσασθαι ἀρχῆς» [31].

Υπάρχουν και άλλες γενικόλογες εκφράσεις, οι οποίες υποδηλώνουν ακριβώς την χρήση του *Ρωμαίος* ως υποδηλωτικού του συνόλου των *Ρωμαίων υπηκόων*. Τα *πράγματα των Ρωμαίων* συναντώνται στους περισσότερους συγγραφείς και δηλώνουν την πολιτική κατάσταση που επικρατεί στη Βυζαντινή αυτοκρατορία [32]· η *βουλή των Ρωμαίων*, η οποία απαντάται στον Κίνναμο και αφορά κάποιο σώμα έγκριτων ανδρών, πολύ πιθανό κάποια μορφή της συγκλήτου [33]· ο *δήμος των Ρωμαίων* [34]. Μια σειρά από χώρες, πόλεις, περιοχές φέρονται να είναι *υπόφοροι, υπόσπονδοι, υπήκοοι στους Ρωμαίους*: «Ταῦτα μανθάνων ὁ βασιλεὺς ἐξ ἁπασῶν τῶν ὑπὸ τὴν τῶν Ῥωμαίων ἀρχὴν χωρῶν προσέταξε γενέσθαι πλοῖα» [35]. Παρομοίως, εδάφη στη Μικρά Ασία, κατακτημένα από τους Τούρκους, παρουσιάζονται ως *υπόφορα* παλαιότερα στους *Ρωμαίους*: «ἐκ δὲ τοῦδε τὸ φρούριον παρεστήσατο, ὃ Ἱερακοκορυφήτις ὠνόμασται, καὶ πλεῖστα ἕτερα πολίχνια καὶ ἐρύματα ὑπηγάγετο, πάλαι μέν Ῥωμαίοις ὑπόφορα, τοῖς δέ Πέρσαις τότε σπενδόμενα» [36]. Αυτό είναι δυνατό να επεκταθεί ώστε να συμπεριλάβει και ανθρώπους: ένας

[28] Άννα Κομνηνή, XIII.IB.22.

[29] Νικήτας Χωνιάτης, 315.20.

[30] Π.χ. Άννα Κομνηνή, III.B.2.

[31] Άννα Κομνηνή, VI.I.5.

[32] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XI.I.2· Κίνναμος, 93.24· Μανασσής, 2768· Νικήτας Χωνιάτης, 151.17, 194.220· Νικηφόρος Βρυέννιος, Β.16.

[33] Π.χ. Κίνναμος, 136.20, 31.10.

[34] Άννα Κομνηνή, I.IE.6· Κίνναμος, 14.3· Μιχαήλ Ιταλικός, 232.14.

[35] Άννα Κομνηνή, XI.I.2.

[36] Νικήτας Χωνιάτης, 13.21-23.

Τούρκος εμίρης στη Μικρά Ασία, που είχε κλείσει συμφωνία φιλίας – συμμαχίας με το Βυζάντιο, παρουσιάζεται ως *ὑπόσπονδος Ρωμαίοις* [37].

Ο όρος *Ρωμαίος* χρησιμοποιείται εξάλλου πολλές φορές για να υποδηλώσει γενικότερα τους Βυζαντινούς και την Βυζαντινή αυτοκρατορία: «Ῥωμαίους δέ φήμη τις περιέπτη ὡς Γιλίελμος ἔπεισιν» [38]. Έτσι η Άννα Κομνηνή για να δηλώσει τις προθέσεις του Ρογήρου της Νορμανδίας αναφέρει ότι «προφάσεως, ὡς ἔφην, τῆς πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Μιχαὴλ συμπενθερίας ἐπιδραξάμενος τὸν πρὸς Ῥωμαίους ἀνερρίπιζε πόλεμον» [39]. Αντίπαλοι, όπως ο αδερφός του Ρογήρου, αυτομολούσαν *προς τους Ρωμαίους* [40]. Αλλά και στον Κίνναμο συναντάται παρόμοια περίπτωση: «ἀλλὰ Πέρσαι ἀντὶ τῆς ἐν χερσὶν ἐλευθερίας αὐθαίρετον προελόμενοι δουλείαν εὐνοίας τε τῆς παρὰ βασιλέως ἔτυχον καὶ προσθήκη δυνάμεως οὐκ ἀγενὴς Ῥωμαίοις ἐγένοντο» [41]. Παρόμοια είναι και η κατάσταση στο Νικήτα Χωνιάτη: «ὁ δέ μεθίστασθαι παρῄνει τῆς λίμνης ὡς παλαιοῦ Ῥωμαίων κτήματος καὶ καθαρῶς προσχωρεῖν τοῖς Πέρσαις, εἰ τοῦτο βούλοιντο· εἰ δέ μὴ οὕτω δρῷεν, οὐκ ἂν ἀνασχέσθαι ὅλως διισχυρίζετο αὐτούς τε καὶ τὴν λίμνην ἀπεξενῶσθαι Ῥωμαίων ἐπὶ μακρόν» [42]. Μπορούμε να παρατηρήσουμε πάντως ότι αυτό δεν συμβαίνει μόνο στην περίπτωση των *Ρωμαίων*, αλλά και άλλων λαών, στην προκειμένη περίπτωση των *Περσών*, των Τούρκων. Δεν είναι φυσικά οι *Ρωμαίοι* η μόνη πολιτική αρχή στον κόσμο.

Άλλωστε, ο βυζαντινός στρατός ανεξαρτήτως σύνθεσής του, από μισθοφόρους είτε σύμμαχους είτε Βυζαντινούς, αποκαλείται πάντοτε *ο στρατός των Ρωμαίων* και οι στρατιώτες αποκαλούνται επίσης τις περισσότερες φορές *Ρωμαίοι*. Χαρακτηριστικά είναι νομίζω τα αποσπάσματα από τον Κίνναμο: «ὡς δέ οὐδεὶς οὐδαμόθεν αὐτῷ κατεφαίνετο, τῶν τινα Ῥωμαίων μεταπεμψάμενος στρατιωτῶν, Πέρσην μέν τὸ γένος Πουπάκην ὄνομα» [43] και «τὸ μέν ἀπολεμώτερον καὶ ὥσπερ ἀγελαῖον τοῦ στρατοῦ πόρρωθεν καὶ ὡς ἀπὸ σημείων στῆναι τεττάρων· μετὰ δέ τοῦτο ὅσον ὁπλιτικὸν καὶ κατάφρακτον· ἔξῆς δέ τοὺς

[37] Κίνναμος, 39.

[38] Κίνναμος, 162.

[39] Άννα Κομνηνή, I.IB.2.

[40] Άννα Κομνηνή, I.IE.5.

[41] Κίνναμος, 15.

[42] Νικήτας Χωνιάτης, 38.

[43] Κίνναμος, 48.1-2.

ὅσοι ταχυπόδων ἐπέβαινον ἵππων· τελευταῖον δέ καὶ μετὰ μέτωπον Σκύθας ἅμα Πέρσαις καὶ τὸ Ῥωμαίων τοξικόν. Ῥωμαῖοι μέν οὖν κατὰ ταῦτα ἐποίουν, Ἀλαμανοὶ δέ…» [44]. Το ίδιο ισχύει και σε άλλους συγγραφείς, όπως η Άννα Κομνηνή: «Ἐπειδὴ δέ οἱ πελεκυφόροι καὶ αὐτὸς ὁ τούτων ἀρχηγὸς ὁ Ναμπίτης δι' ἀπειρίαν καὶ θερμότητα ὀξύτερον βεβαδικότες ἱκανὸν τῆς Ῥωμαϊκῆς παρατάξεως ἀπέστησαν σπεύδοντες ξυμβαλεῖν ἐν ἴσῳ θυμῷ τοῖς Κελτοῖς» [45] και ο Νικήτας Χωνιάτης: «τοῦ δέ εἰπόντος ὡς αἱρεῖται ὅσοις αὐτὸν δωρήσεται βασιλεύς, αὖθις ἐπήγαγεν, εἴ τις τῶν ἀντιπάλων Ῥωμαίοις, αὐτοῦ ταῦτα κενωσαμένου εἰς ξενικὸν καὶ ἐνδαπὸν στράτευμα, ὑπενέγκοι ἂν ὅλως τὴν κατ' ἐκείνου τῶν Ῥωμαίων ὁρμήν» [46]. Το γεγονός της παρουσίας τέτοιων αποσπασμάτων στις πηγές μας αρκετά συχνά αποτελεί ένα από τα σημαντικότερα επιχειρήματα εκείνων που θεωρούν ότι το *Ρωμαίος* αποδίδεται χωρίς διάκριση σε όποιον είναι υποταγμένος ή υπηρετεί το *Ρωμαίο* αυτοκράτορα [47]. Νομίζω η εξήγηση είναι αρκετά απλή: όλοι αυτοί αποκαλούνται *Ρωμαίοι* γιατί πολεμούν *για τους Ρωμαίους*. Σε αυτό δεν διαφέρουν ούτε από την σημερινή κατάσταση. Για να δώσω ένα ανάλογο παράδειγμα ως παραλληρισμό, εύκολα αποκαλούμε *Άγγλους* ή *Βρετανούς* και *αγγλικό* ή *βρετανικό* τον στρατό του Ηνωμένου Βασιλείου στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, παραβλέποντας όμως το γεγονός ότι σε μεγάλο μέρος του αποτελούνταν από τις αποικίες: Αφρικανοί, Ινδοί κτλ.. Δεν θα περιμέναμε ποτέ να ακούσουμε ότι π.χ. στη μάχη του Ελ Αλαμέιν οι Ινδοί νίκησαν τους Γερμανούς. Αλλά το γεγονός ότι κάποια από τα βρετανικά τάγματα που πολέμησαν αποτελούνταν από Ινδούς είναι κάτι που θα μπορούσαμε να συναντήσουμε και μάλιστα αυτό ακριβώς πιστεύω πως συμβαίνει και στην περίπτωση των Βυζαντινών συγγραφέων. Ειδάλλως, χωρία στα οποία συναντάμε διάκριση *Ρωμαίων* – μη *Ρωμαίων* στο στράτευμα (βλ. παρακάτω) θα θεωρούνταν ακατανόητα ή προβληματικά.

Σε δύο πηγές του 12ου αι. συναντάται μια αξιοσημείωτη απουσία του όρου *Ρωμαίος* για να δηλώσει τους Βυζαντινούς: στον Τζέτζη και το σατιρικό διάλογο *Τιμαρίωνα*. Ο ίδιος ο όρος δεν απουσιάζει φυσικά παντελώς, αλλά όταν χρησιμοποιείται, αυτό γίνεται αποκλειστικά για τους αρχαίους Ρωμαίους. Στον

[44] Κίνναμος, 77.

[45] Άννα Κομνηνή, IV.ΣΤ.6.

[46] Νικήτας Χωνιάτης, 121.

[47] Π.χ. Ahrweiler H., "Citoyens et etrangers", 345.

Τιμαρίωνα υπάρχουν οι *Ρωμαίοι της Ιταλίας, οι Αινειάδες* [48]· ο μόνος που αποκαλείται *Ρωμαίος* είναι ο Κάτων [49]. Παρόμοια είναι η κατάσταση και στον Τζέτζη: σταθερά *Ρωμαίοι* αποκαλούνται οι αρχαίοι και μόνο μία φορά, στην περίπτωση της εποχής του Μαυρικίου, κάνει λόγο για το *γένος των Ρωμαίων* [50]. Παρόλα αυτά, βρίσκει την ανάγκη συνεχώς για περαιτέρω προσδιορισμό εκείνων των *Ρωμαίων*. Οι αρχαίοι Ρωμαίοι λοιπόν είναι εκείνοι οι *Ιταλοί Ρωμαίοι*, οι *Αύσονες*, οι *Αινειάδες* [51] οι *Λατίνοι* [52], αν και δεν αναφέρει πουθενά κάποιους άλλους *Ρωμαίους*. Η ίδια η Κωνσταντινούπολη φέρεται να χτίστηκε από τους *Ιταλούς Ρωμαίους* [53].

ΙΙ. Η παρουσίαση, όμως, μιας τέτοιας εικόνας, της χρήσης δηλαδή του όρου *Ρωμαίος* αποκλειστικά ως υποδηλωτικού μιας πολιτικής ταυτότητας, δηλαδή του συνόλου των *Ρωμαίων πολιτών*, είναι παραπλανητική. Ο όρος *Ρωμαίος* και τα παράγωγά του έχουν και ειδικότερες χρήσεις.

Α1. Καταρχάς, με τον όρο μπορεί να δηλώνεται και μια συγκεκριμένη γλώσσα. Έτσι, ο Τζέτζης αναφέρει ότι ο Οράτιος στη *φωνή των Ρωμαίων* αποκαλούνταν Κόκλιος [54]. Αλλά και ο Μανασσής αναφέρει ότι ο *Πάπας* αποκαλείται έτσι στη *γλώττα τῶν Ρωμαίων* [55] ενώ το *σέρβιος* σημαίνει *παρὰ Ῥωμαίοις* τον δούλο [56]. Παρόμοιο συμβαίνει αναφορές στους μήνες: ο Κίνναμος γράφει ότι ο Ιωάννης Β΄ πέθανε το μήνα «ὃν Ἕλληνες μὲν Ξανθικόν, Ἀπρίλλιον δὲ Ῥωμαῖοι καλοῦσιν» [57]. Ο Μιχαήλ Ιταλικός το επεκτείνει και αναφερόμενος σε έναν ελληνικό μήνα, προσδιορίζει ότι αυτός είναι ο *παρ' ἡμῖν Μάρτιος* [58]. Η ίδια η μετοχή *ρωμαΐζων* χρησιμοποιείται αναφερόμενη κατά βάση σε λατινικές λέξεις· έτσι η *χθάμαλη*

[48] *Τιμαρίων*, 220.

[49] *Τιμαρίων*, 1101.

[50] Τζέτζης, Chil. ΙΙΙ.ογ΄.93.

[51] Τζέτζης, Chil. ΙΙΙ.ο΄ (και τα τρία προσδιοριστικά μαζί).

[52] Τζέτζης, Chil. V.ιε΄.

[53] Τζέτζης, Chil. ΙΧ.σοζ΄.640 κ.ε..

[54] Τζέτζης, Chil. Ι.ρα΄.

[55] Μανασσής, 4423. Αξιοσημείωτη είναι η αναφορά του Κίνναμου για το *Πάπας*, ότι οι Λατίνοι τον ονομάζουν έτσι (Κίνναμος, 146).

[56] Μανασσής, 1647.

[57] Κίνναμος, 29.

[58] Μιχαήλ Ιταλικός, 45.300.

ονομάζεται *σελλίον* από τους *ρωμαΐζοντες* [59], όπως άλλωστε και ο μήνας Δεκέμβριος [60]. Η μετοχή *ρωμαΐζων* αναφέρεται μία φορά και από την Άννα Κομνηνή, όπου οι πολιορκούμενοι Τούρκοι στη Σμύρνη *επικαλούνταν τον Θεό ρωμαΐζοντες* [61]. Νομίζω πως στο συγκεκριμένο σημείο δεν πρόκειται σίγουρα για κάποια αναφορά στη χρήση λατινικής γλώσσας από τους Τούρκους, αλλά ούτε και για αναφορά στην χρήση της ελληνικής γλώσσας (τα μετέπειτα δηλαδή *ρωμαίικα*), όπως έχει υποστηριχτεί πρόσφατα [62]· θα πρέπει μάλλον να μεταφραστεί ως *κατά τον τρόπο των Ρωμαίων*. Πιστεύω πως είναι φανερό ότι αυτή η *γλώσσα των Ρωμαίων* δεν είναι άλλη από τα Λατινικά, όπως επίσης και το γεγονός ότι αυτοί οι *Ρωμαίοι* συγγραφείς υπονοούν ότι η γλώσσα τους δεν είναι αυτή *των Ρωμαίων*, αλλά μια άλλη. Με αυτόν τον τρόπο έρχεται σε αντίθεση με σποραδικές χρήσεις του όρου *ρωμαΐζων* σε προηγούμενες εποχές προκειμένου να υποδηλώσει τα ελληνικά. Αυτό υποδηλώνει μια συνειδητοποίηση μεγαλύτερη εκ μέρους των λογίων.

Α2. Έπειτα, συναντάμε αναφορές στις πηγές μας για τις κοινές συνήθειες, τα ήθη των *Ρωμαίων*. Έτσι ο Τζαχάς ζητάει από τον Αλέξιο Α΄ έγγραφη συμφωνία, όπως είναι η συνήθεια *τοῖς Ρωμαίοις καὶ ἡμῖν τοῖς βαρβάροις* [63]. Σε ένα απόσπασμα από το Νικήτα Χωνιάτη αυτά τα ήθη, φαίνεται να προσδιορίζονται ως θρησκευτικά απέναντι σε αυτά των Λατίνων. Ο Χωνιάτης ψέγει έντονα σε αυτό τον Αλέξιο Δ΄ για την προδοσία του υιοθετώντας *τὰ τῶν Λατίνων* και συμφωνώντας να μεταβληθούν τα *αρχαιότερα ήθη των Ρωμαίων* [64]. Αυτή η ομοιομορφία αναγνωρίζεται και από τους ξένους λαούς: μετά την Άλωση οι Λατίνοι περιγελούσαν τα ήθη των *Ρωμαίων*, μιμούμενοι τους τελευταίους. Τώρα τα ήθη προσδιορίζονται περαιτέρω και αναφέρονται στην ενδυμασία και τις διατροφικές συνήθειες των Βυζαντινών, αλλά επιπλέον και σε μια εικόνα που είχαν προφανώς οι Λατίνοι για τους Βυζαντινούς ως

[59] Κίνναμος, 83.

[60] Κίνναμος, 211.

[61] Άννα Κομνηνή, VII.H.3: «Οἱ δὲ ἐντὸς Τοῦρκοι θεασάμενοι τὸ γεγονὸς καὶ ἐγνωκότες, ὡς ἀνυπόστατοι ταῖς ὁρμαῖς οἱ Ῥωμαῖοί εἰσιν, εἰς ἔλεον τὸν τῶν ἁπάντων ἐπεκαλοῦντο Κύριον ῥωμαΐζοντες».

[62] Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, 114.

[63] Άννα Κομνηνή, VII.H.7.

[64] Νικήτας Χωνιάτης, 540.

γραφιάδες: περπατούσαν στους δρόμους κρατώντας πένες και μελανοδοχεία και παρίσταναν ότι έγραφαν σε χαρτιά [65].

Παρομοίως πολλοί μη *Ρωμαίοι* φέρονται να έχουν ανατραφεί σύμφωνα με τα *ρωμαϊκά ήθη*. Αυτό συμβαίνει, κατά το Νικήτα Χωνιάτη, με τους Αμαλφιτάνους, κατηγορώντας τους Βυζαντινούς που δεν τους ξεχώρισαν από τους άλλους Λατίνους, αφού επιτέθηκαν και σε αυτούς κατά την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους [66]. Το ίδιο συναντάται όμως και για μεμονωμένα άτομα, όπως τον Aldebrandinus, κυρίαρχο της Αττάλειας μετά το 1204, στο Νικήτα Χωνιάτη [67], καθώς και για τους Τούρκους Προσούχ και Ίσα στον Κίνναμο [68]. Αυτές οι αναφορές στα *ήθη των Ρωμαίων* δείχνουν ότι οι *Ρωμαίοι* είχαν την συναίσθηση ότι οι σχέσεις τους διέπονται από ορισμένα κοινά ήθη τα οποία τους διέκριναν από τους γύρω λαούς. Αυτά τα ήθη αναμφίβολα συμβάλλουν στην αίσθηση της ενότητας των *Ρωμαίων* ως μια διακριτή κοινότητα ανθρώπων.

Β. Ιδιαίτερη σημασία έχει να εξετάσουμε σε ποιους ανθρώπους ειδικότερα αποδίδεται η ονομασία του *Ρωμαίος* και κάτω από ποιες συνθήκες. **1.** Καταρχάς γίνεται φανερή ορισμένες φορές η διάκριση μεταξύ *Ρωμαϊκών* και μη *Ρωμαϊκών* σωμάτων στρατού στο εκάστοτε στράτευμα. Έτσι, ο Αλέξιος Α΄ φέρεται από την Άννα Κομνηνή να συγκέντρωσε ένα εκστρατευτικό στράτευμα τόσο από ξένους όσο και από ντόπιους [69]. Ήδη, όμως, ενώ αποκαλεί τους Αθάνατους ως ένα *ιδιαίτερο σώμα της Ρωμαϊκής δυνάμεως,* τα στρατιωτικά σώματα των Βαράγγων και των Νεμίτζων, αποτελούνται από βαρβαρικά έθνη, *ἀνέκαθεν δουλεύοντα τῇ βασιλείᾳ τῶν Ρωμαίων* [70]. Ακόμα πιο φανερό είναι στην περίπτωση μιας ήττας του Καμύτζη από τους Τούρκους στη Μικρά Ασία. Το σώμα του, αποτελούμενο από 500 στρατιώτες, δέχτηκε αιφνίδια επίθεση από πληθώρα Τούρκων με αποτέλεσμα οι περισσότεροι στρατιώτες του να τραπούν σε φυγή. Απέμεινε στο πεδίο της μάχης μόνο ο ίδιος «μετὰ τῶν Σκυθῶν καὶ τῶν Κελτῶν καὶ ὁπόσοι τῶν Ῥωμαίων εὐψυχότεροι ἦσαν» [71]. Παρομοίως, σε μια μάχη εναντίον του εμίρη της Σμύρνης Τζαχά, οι

[65] Νικήτας Χωνιάτης, 594.

[66] Νικήτας Χωνιάτης, 552.

[67] Νικήτας Χωνιάτης, 639.

[68] Κίνναμος, 73 και 238.

[69] Άννα Κομνηνή, II.I.4.

[70] Άννα Κομνηνή, II.Θ.4.

[71] Άννα Κομνηνή, XIV.E.5.

Λατίνοι που βρισκόταν στη βυζαντινή παράταξη, αφού όρμησαν εναντίον των Τούρκων, γρήγορα τράπηκαν σε φυγή· πάραυτα, οι *Ρωμαίοι* βλέποντας τους δεν δείλιασαν και όρμησαν με τη σειρά τους πετυχαίνοντας νίκη [72].

Στον Κίνναμο, ο Μανουήλ επιβίβασε σε πλοία στρατιωτική δύναμη (προκειμένου αυτή να σταλεί ως βοήθεια στην Ιταλία), αποτελούμενη από *Μασσαγέτες* (Αλανούς)*, Γερμανούς αλλά και Ρωμαίους*. Στη μάχη που ακολούθησε *πολλοί ἄνδρες Ῥωμαίων καὶ δύο Μασσαγετῶν γεγόνασιν ἀγαθοί* [73]. Παρακάτω για να περιγράψει την παράταξη του Ανδρόνικου Κοντοστέφανου εναντίον του στρατηγού των Ούγγρων Διονύσιου, κάνει πάλι διάκριση μεταξύ *Ρωμαίων* και μη *Ρωμαίων* στρατιωτών: «Σκύθας μὲν καὶ τὸ πλεῖστον τοῦ Περσικοῦ ἡγεῖσθαι ἐκέλευεν ἱππεῦσιν ἅμα ὀλίγοις οἳ σὺν τοῖς δόρασι μάχονται, ἑξῆς δὲ ἑκατέρωθεν Ῥωμαίων εἵποντο φάλαγγες… κατὰ νώτου δὲ αὐτοῖς ὁπλῖται ἐπορεύοντο ἀναμὶξ τοξόταις καὶ Περσῶν φάλαγξ ὁπλοφοροῦσα… ἑξῆς δὲ Ἀνδρόνικος… Λαμπαρδᾶς, καὶ ἐπιλέκτοις ἅμα Ῥωμαίοις καὶ Ἀλαμανοῖς, ἔτι δὲ καὶ Πέρσαις. Κατόπιν δὲ Ἀνδρόνικος ὁ στρατηγὸς ἐπορεύετο σὺν ἄλλοις τε πολλοῖς ὀνόματος ἀξιουμένοις ἀνδράσιν, οἷς ἔθος ἀεὶ ὑπὸ βασιλεῖ πολεμοῦντι τάττεσθαι ἦν, καὶ Ἰταλοῖς τοῖς ἐκ τοῦ μισθοφορικοῦ καὶ δὴ καὶ Σερβίοις» [74].

Παρόμοια διάκριση ρωμαϊκών και *ἐθνικῶν ἰλῶν* [75] γίνεται και στο Νικήτα Χωνιάτη. Έτσι ο Ιωάννης Κομνηνός «περιιὼν τὸ στράτευμα τὰ εὐγενῆ τῶν ὀχημάτων συνέλεγε καὶ ταῦτα διδοὺς καὶ Ῥωμαίοις μέν, ὁπόσοι κοντοφορεῖν ᾔδεσαν, τοῖς δ' ἐκ τῶν Λατίνων μάλιστα δεξιοστροφεῖν ἐπισταμένοις δοράτια, ἀνθίστα τούτους Λατίνων μάλιστα δεξιοστροφεῖν ἐπισταμένοις δοράτια, ἀνθίστα τούτους τοῖς πολεμίοις καὶ παρεῖχε γενναίως ἀντιμαχεῖν» [76]. Ένας Τούρκος στρατηγός δεν σκοτώθηκε από κάποιον *ἐπίσημο Ρωμαίον*, αλλά *τινός τῶν ἐπικούρων Ἀλανῶν* [77]. Οι Αλανοί οδηγούμενοι από τον Αλέξιο Βρανά ήταν οι μόνοι

[72] Άννα Κομνηνή, VII.H.5-6. Επίσης βλ. XI.Θ.2 και XII.Z.3 για άλλες διακρίσεις *Ρωμαίων* και *Κελτών* στρατιωτών στο βυζαντινό στράτευμα.

[73] Κίνναμος, 148.

[74] Κίνναμος, 271.

[75] Νικήτας Χωνιάτης, 161.

[76] Νικήτας Χωνιάτης, 35.

[77] Νικήτας Χωνιάτης, 194.

που αντιστάθηκαν στην επέλαση των Γερμάνων του Φρειδερίκου Α΄, ενώ οι *Ρωμαίοι* υποχώρησαν με δειλία [78]. Ο Ιβάνκο, *Βλάχος το γένος* και διοικητής της Φιλιππούπολης, προετοιμαζόμενος για αποστασία ενάντια στους Βυζαντινούς, φρόντιζε να αυξάνει στο υπό διοίκηση στράτευμά του την περιεκτικότητα σε ομόφυλούς του μειώνοντας ταυτόχρονα τον αριθμό των *Ρωμαίων* [79]. Παρομοίως και ο *Βλάχος το γένος* Χρυσός διοικούσε στρατιωτικό τμήμα αποτελούμενο από 500 *ομογενείς του* και από *Ρωμαίους* [80].

Παρότι ο Νικηφόρος Βρυέννιος είναι ένας συγγραφέας που γενικά δεν προσέχει τέτοιες διακρίσεις, μπορούμε σε ορισμένα σημεία του έργου του να εντοπίσουμε ανάλογες εκφράσεις. Περιγράφοντας, λοιπόν, την μάχη στον Σαγγάριο μεταξύ του Ουρσέλιου και των αυτοκρατορικών δυνάμεων, αναφέρει πως *βάρβαροι Κέλτοι* υπήρχαν και στις αυτοκρατορικές δυνάμεις, οι οποίες πολεμούσαν τους *αποστάτες Κέλτους* του Ουρσέλιου. Άλλωστε, η αυτοκρατορική παράταξη εκτός από τις *ρωμαϊκές φάλαγγες* φέρεται να αποτελούνταν και από τους *πελεκυφόρους βάρβαρους* (οι Βαράγγοι) [81]. Αλλά και παρακάτω αναφέρει ότι ο Ιωάννης Βρυέννιος επιτέθηκε στην Κωνσταντινούπολη έχοντας μαζί του *Σκύθες* «οὐ τῶν ξένων καὶ μισθοφόρων, ἀλλὰ τῶν πρὸ πολλοῦ αὐτομοληsάντων ὑπὸ τὴν βασιλείαν Ῥωμαίων» [82]. Μια ανάλογη κατάσταση βρίσκουμε και στην Χρονογραφία του Ιωάννη Ζωναρά. Αλλά και αυτός όταν πρόκειται να περιγράψει τον στρατό των Κομνηνών όταν κατέλαβαν με πραξικόπημα την Κωνσταντινούπολη, αναφέρει ότι αποτελούνταν από *Θράκες, Μακεδόνες, άλλους Ρωμαίους, αλλά και βαρβάρους* [83]. Απαρίθμησα τις περιπτώσεις που συναντάμε αυτή τη διάκριση *Ρωμαίων* – μη *Ρωμαίων* στο στράτευμα και η πρώτη παρατήρηση είναι ότι υπάρχει σαφής διάκριση μεταξύ ξένων μισθοφόρων και *Ρωμαίων* ντόπιων στρατιωτών. Ολόκληρος ο στρατός μαζί μπορεί να αποκαλείται συνολικά *ρωμαϊκός*, καθώς πολεμάει για τους *Ρωμαίους* και το *Ρωμαίο* αυτοκράτορα, αλλά στην πραγματικότητα αποτελείται από *Ρωμαίους* και μη *Ρωμαίους*. Η διάκριση εξάλλου δεν φαίνεται να αφορά αποκλειστικά τους

[78] Νικήτας Χωνιάτης, 409.

[79] Νικήτας Χωνιάτης, 510.

[80] Νικήτας Χωνιάτης, 487,

[81] Νικηφόρος Βρυέννιος, Β.14-15.

[82] Νικηφόρος Βρυέννιος, Γ.11.

[83] Ζωναράς, ΙΙ.729.

ξένους μισθοφόρους, αλλά και υπηκόους του αυτοκράτορα, όπως φαίνεται από τις περιπτώσεις των Βλάχων και των Σκυθών.

Β2. Ο όρος *Ρωμαίος* αποδίδεται άμεσα και σε ιδιαίτερες ομάδες ανθρώπων. Πιστεύω έχει σημασία να εξετάσουμε την κοινωνική θέση και τον τόπο καταγωγής αυτών των ανθρώπων. Έτσι, *Ρωμαίοι* αποκαλούνται ιδιαίτερα οι κάτοικοι της Κλαυδιούπολης στη Μικρά Ασία [84], οι κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου [85], της Θεσσαλονίκης [86], της Κωνσταντινούπολης και των περιχώρων της [87], της περιοχής του Μαιάνδρου [88]. Χρησιμοποιείται, όμως, για να δηλώσει και κατοίκους των κατακτημένων περιοχών της Μικρά Ασίας, για ανθρώπους που δεν βρισκόταν πλέον υπό την εξουσία του αυτοκράτορα. Αυτό κάνει τόσο η Άννα Κομνηνή για τους *αυτόχθονες* κατοίκους του Ικονίου [89], όσο και ο Κίνναμος για τους κατοίκους της περιοχής του Φιλομηλίου [90] και της Αμάσειας [91]. Άξια μνείας είναι η περίπτωση των κατοίκων της λίμνης Πουσγούσης, οι οποίοι είχαν αρνηθεί να υποταχθούν στον Ιωάννη Β΄, παρότι ήταν Χριστιανοί, με αποτέλεσμα ο τελευταίος να αναγκαστεί να τους επιτεθεί. Αυτοί αποκαλούνται *Ρωμαίοι* στο σχετικό απόσπασμα από τον Κίνναμο [92], αλλά στο Νικήτα Χωνιάτη, άσχετο αν η πηγή του τελικά είναι ο Κίνναμος ή όχι, αποκαλούνται απλώς *Χριστιανοί*. Μάλιστα, ο Ιωάννης φέρεται να τους απειλεί ότι η λίμνη είναι *παλαιό ρωμαϊκό κτήμα και δεν μπορούν να εμποδίζουν τους Ρωμαίους μακριά από αυτήν*. Παρακάτω όμως, σχολιάζει ο Χωνιάτης, ότι *η συνήθεια είναι ισχυρότερη από το γένος και την θρησκεία*, υπονοώντας με αυτό ότι οι κάτοικοι της λίμνης ήταν *ομογενείς* και *ομόπιστοι* με τους *Ρωμαίους* [93], όροι οι οποίοι θα σχολιαστούν παρακάτω. Εξάλλου είναι ο Νικήτας Χωνιάτης εκείνος ο οποίος κάνει διάκριση μεταξύ *Περσών* και *Ρωμαίων* εμπόρων προερχομένων από το Ικόνιο

[84] Νικήτας Χωνιάτης, 198.

[85] Νικήτας Χωνιάτης, 251.

[86] Νικήτας Χωνιάτης, 300.

[87] Νικήτας Χωνιάτης, 617 και 392.

[88] Κίνναμος, 60.

[89] Άννα Κομνηνή, XV.Δ.9.

[90] Κίνναμος, 63.

[91] Κίνναμος, 296.

[92] Κίνναμος, 22.

[93] Νικήτας Χωνιάτης, 37-38.

και ευρισκομένων στην Κωνσταντινούπολη, τους οποίους και απέπεμψε ο Αλέξιος Γ΄ όταν ήρθε σε ρήξη με τον Τούρκο Σουλτάνο [94].

Β3. Ποια είναι όμως τα συγκεκριμένα άτομα στα οποία αποδίδεται από τις πηγές μας ο όρος *Ρωμαίος*; Ομολογουμένως, αυτά δεν είναι πολλά. Η Άννα Κομνηνή στο μόνο άτομο που τον αποδίδει συγκεκριμένα ξεκάθαρα είναι ο σύζυγός της, Νικηφόρος Βρυέννιος, σε ένα απόσπασμα που τον επαινεί για τις ιππευτικές του ικανότητες: «καὶ ἱππαζόμενον ἄν τις αὐτὸν ἐθεάσατο, οὐ Ῥωμαῖον εἴκασεν εἶναι, ἀλλὰ Νορμανόθεν ἥκειν» [95]. Δεν είναι πολύ περισσότερα τα πρόσωπα που αποκαλούνται *Ρωμαίοι* στον Κίνναμο. Αρχικά, φαίνεται ίσως έμμεσα να το αποδίδει στον Ιωάννη Αξούχ: «ὅτε δὴ αὐτὸς Ἰωάννης καὶ τῶν ἄλλων Ῥωμαίων πολλοὶ ὠνείδιζόν τε αὐτῷ τὴν τόλμαν» [96]. Η αναφορά όμως σε έναν Γαβρά είναι αμεσότερη και πιο αξιοσημείωτη. Ο Γαβράς, ο οποίος βρισκόταν στο τουρκικό στρατόπεδο, αποκαλείται από τον Κίνναμο *Ρωμαίος το γένος*, προσθέτοντας ότι είχε ανατραφεί πλάι στους Τούρκους [97]. *Ρωμαίος το γένος* αποκαλείται και ο Δημήτριος της Λάμπης, ένας άνθρωπος που έχοντας σταλεί ως πρέσβης στη Δύση, επηρεάστηκε από τις δογματικές απόψεις των Λατίνων, προκαλώντας στην ουσία μια ολόκληρη θρησκευτική διαμάχη στο Βυζάντιο της εποχής του Μανουήλ Α΄ [98]. *Ρωμαίοι* αποκαλούνται επίσης δύο στρατιώτες με τα επώνυμα Ικανάτος [99] και Σκαραμαγκάς [100], αλλά και άλλοι δύο ανώνυμοι, ο ένας εκ των οποίων φέρεται να γνώριζε Τσέχικα [101], ενώ ο άλλος ήταν αιχμάλωτος των Ούγγρων [102].

Ίσως δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι στο Νικήτα Χωνιάτη δεν συναντάμε την απόδοση του όρου *Ρωμαίος* σε κάποιον, πριν το ΣΤ΄ βιβλίο της βασιλείας του Μανουήλ Α΄, οπότε και μπορούμε να πούμε ότι αρχίζει η συμβολή του ίδιου του Νικήτα στο ιστορικό του έργο. Τότε μόνο πρώτη φορά, ένας διερμηνέας

[94] Νικήτας Χωνιάτης, 493.

[95] Άννα Κομνηνή, Χ.Γ.5.

[96] Κίνναμος, 51.

[97] Κίνναμος, 56.

[98] Κίνναμος, 251.

[99] Κίνναμος, 155.

[100] Κίνναμος, 163.

[101] Κίνναμος, 222.

[102] Κίνναμος, 246. Αυτός ήταν ένας άριστος τοξότης, αλλά ως αιχμάλωτος αρνήθηκε να τοξεύει εύστοχα προς τους *Ρωμαίους*.

Μαυρόπουλος αποκαλείται *Ρωμαίος το γένος* [103]. *Ρωμαίοι* επίσης αποκαλούνται ο *λογοθέτης του δρόμου* Κωνσταντίνος Τορνίκης [104], ο Λέων Σγουρός [105], ο Αλέξιος Παλαιολόγος και ο Θεόδωρος Λάσκαρις [106]. Άλλα πρόσωπα που τους αποδίδεται από τις πηγές ο όρος *Ρωμαίος*, περιλαμβάνουν τον νομοφύλακα Αλέξιο Αριστηνό [107], τον Θεόδωρο Πρόδρομο [108] και τον Μιχαήλ Χωνιάτη [109].

β. Ο όρος *Έλλην*

I. Ο όρος *Έλλην* στις πηγές του 12ου αι., όταν χρησιμοποιείται, τις περισσότερες φορές δηλώνει τους αρχαίους Έλληνες. Έτσι ο Κίνναμος στην αρχή της *Ιστορίας* του λέει: «Οὐδὲ τὸ τῆς ἱστορίας ἔργον ἀφιλότιμον τοῖς πάλαι ἐνομίσθη σοφοῖς. πλείστους μὲν οὖν αὐτῶν καὶ ἐντεῦθεν εὐδοκιμηκέναι ξυνέβη. ὁ μὲν γὰρ τὰ Ἑλλήνων εἰς ἱστορίαν ἔλαβεν ἔργα, ὁ δὲ…» [110]. Αλλά και η Άννα Κομνηνή που χρησιμοποιεί αρκετά συχνότερα τον όρο τον χρησιμοποιεί και αυτή κατά βάση με τον ίδιο τρόπο: «Οὐδὲ τὸ ὂν τὸ τοῦ Πλάτωνος προσηκάμεθα· τουτοῒτὸ παρ' Ἕλλησιν ἄρρητον καὶ παρὰ Χαλδαίοις ἀπόρρητον» [111]. Και στο Νικήτα Χωνιάτη: «Ἕλληνες δὲ τὴν αἰτίαν ἐξήτησαν τοῦ λοιμοῦ καὶ τοῦ μάντεως πυθόμενοι Κάλχαντος» [112]. Παρόμοια είναι η κατάσταση και στην ρητορική και στην επιστολογραφία. Η χρήση του όρου *Έλλην*, τόσο στο Μιχαήλ Χωνιάτη [113] και στο Μιχαήλ Ιταλικό [114] και στο Νικηφόρο Βασιλάκη: «καὶ τότε μᾶλλον ἕνα Βυζάντιον ῥήτορα πάντες ὑπέπτηξαν Ἕλληνες ἢ ὅτε τὸν Πύθωνα

[103] Νικήτας Χωνιάτης, 190.

[104] Νικήτας Χωνιάτης, 643.

[105] Νικήτας Χωνιάτης, 606.

[106] Νικήτας Χωνιάτης, 508.

[107] Νικηφόρο Βασιλάκη, Β1.13.

[108] Θεόδωρος Πρόδρομος, XVII.316 (*Αύσονας*).

[109] Μιχαήλ Χωνιάτης, I, 172.25.

[110] Κίνναμος, 3.

[111] Άννα Κομνηνή, Χ.Θ.4.

[112] Νικήτας Χωνιάτης, 473.

[113] Π.χ. Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, 57.93.

[114] Π.χ. Μιχαήλ Ιταλικός, 73.14.

εἶδον πολὺν ἐπ᾽ ἐκκλησίας ῥέοντα» [115]. Επίσης ίσως δεν είναι τυχαίο που ο όρος δεν απαντάται καθόλου στο Νικηφόρο Βρυέννιο, άνθρωπο που έγραψε μεν μια σύντομη ιστορία των χρόνων του, του έλειπε όμως η εμβάθυνση στη εγκύκλιο παιδεία, και ακόμα περισσότερο η ζωή του δεν έφθασε ως τα μέσα του 12ου αι. και την μεγάλη άνθηση της ρητορικής. Δεν είναι διαφορετική η κατάσταση ούτε σε άλλου είδους έργα.

ΙΙ. Ο δεύτερος συχνότερος τρόπος αναφοράς του όρου *Έλλην* αφορά την χρήση του ως υποδηλωτικού της ελληνικής γλώσσας. Η χρήση αυτή είναι ιδιαίτερα έντονη σε συγγραφείς όπως η Άννα Κομνηνή, ο Μιχαήλ Ιταλικός και ο Νικήτας Χωνιάτης. Έτσι η Άννα Κομνηνή αναφέρει για την Μεγάλη Πρεσθλάβα: «Πόλις δὲ αὕτη περιφανὴς περὶ τὸν Ἴστρον διακειμένη, ποτὲ μὲν οὐ τοὔνομα τοῦτο ἔχουσα τὸ βαρβαρικόν, ἀλλ' ἑλληνίζουσα περὶ τὴν προσηγορίαν, μεγάλη πόλις καὶ οὖσα καὶ λεγομένη» [116]. Η Κομνηνή το αναφέρει και για ανθρώπους, οι οποίοι μιλούν ελληνικά: έτσι στον στρατό των Τούρκων υπήρχαν *μιξοβάρβαροι ἑλληνίζοντες* [117]. Παρομοίως και στο Μιχαήλ Χωνιάτη: «Παραγέσθω καὶ τρίτος μάρτυς, ὁ τῶν θείων Εὐαγγελιστῶν ἑλληνικώτερος τὴν γλῶτταν καὶ ῥητορικώτερος» [118]. Πολλές ξενικές λέξεις, τις οποίες χρησιμοποιούν οι Βυζαντινοί συγγραφείς, φαίνεται να απαιτείται η ελληνική ονομασία τους. Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει λοιπόν ότι «μαρισκάλδος ἦν τὸ ἀξίωμα ὁ ἀνήρ, δηλοῖ δὲ καθ' Ἕλληνας ἡ φωνὴ τὸν πρωτοστράτορα» [119]. Πάντως, είναι γεγονός ότι η ελληνική είναι η γλώσσα εκείνη που αντιπαρατίθεται στις άλλες *βάρβαρες γλώσσες*: «ἐκάλει δ' οὕτω τὸν Χρυσοχοόπωλον, μεταρρυθμίζων ἅμα πρὸς τὴν βάρβαρον φωνὴν τὴν Ἑλληνίδα διάλεκτον» [120]. Παρόμοια νύξη κάνει και ο Μανασσής για τη λατινική γλώσσα: «ἐκεῖνοι (ο Αινείας και οι συν αυτώ) τῆς Ἑλληνικῆς μὴ συνιέντες γλώσσης οὐίτουλον τὸν δάμαλιν ἐκάλουν ἐγχωρίως» [121].

---

[115] Π.χ. Νικηφόρος Βασιλάκης, Β1.23.15-16.

[116] Άννα Κομνηνή, VII.Γ.4.

[117] Άννα Κομνηνή, XV.Ε.2.

[118] Μιχαήλ Χωνιάτης, *Επιστολές*, 113.230.

[119] Νικήτας Χωνιάτης, 600.

[120] Νικήτας Χωνιάτης, 130.

[121] Μανασσής, 1490-1491.

III. Μια άλλη χρήση του όρου *Έλλην* είναι για να δηλώσει τον παγανιστή ή την αρχαία ελληνική θρησκεία. Η χρήση του *Έλλην* με την έννοια του παγανίστη ήταν μια σταθερή έννοια από τον 5ο αι. και μάλιστα με αυτή την έννοια χρησιμοποιούνταν και για τους Άραβες ή τους Κινέζους [122]. Παρότι είναι φανερό ότι αυτή του η χρήση τον 12ο αι. δεν είναι τόσο διαδεδομένη με αυτή την έννοια, όσο συνέβαινε τους προηγουμένους αιώνες, ωστόσο την συναντάμε, και ίσως, ανάλογα τον συγγραφέα, αρκετά συχνά. Έτσι, σε έργα θεολογικά περιεχομένου ο όρος εξακολουθεί να χρησιμοποιείται κατά κόρον με αυτή τη σημασία. Ο Μιχαήλ Γλυκάς αναφέρει: «Ἐδόκουν τοίνυν ἐρωτηματικῶς οἱ ἀπόστολοι λέγειν τίς ἥμαρτεν, οὗτος, ὡς οἱ Ἕλληνές φασιν, ἢ οἱ γονεῖς αὐτοῦ» [123], ενώ ο Ευστράτιος της Νίκαιας: «Ταύτης τῆς ὁμολογίας ὡς ἀσφαλοῦς ἐχόμενοι πείσματος, ἐροῦμεν καὶ περὶ τῶν ἑξῆς, πιστεύοντες ὡς οὐδεὶς χριστιανῶν πρὸς αὐτὴν ἀντιστήσεται, εἰ μή που τὸν χριστιανὸν ψεύδεται ἑλληνίζων τῇ γνώμῃ καὶ πολυθεΐαν τιθέμενος, ἢ θεοποιῶν τὴν κτίσιν παρὰ τὸν κτίσαντα» [124]. Χρησιμοποιείται από μία φορά με αυτή την έννοια στο Νικήτα Χωνιάτη [125] και στον Γεωργίο Τορνίκη [126]. Ο αρχαιοπρεπής Μανασσής στην χρονογραφία του αναφέρει ότι ο Ιουστινιανός, όντας ευσεβής, κήρυξε διωγμό κατά των *δυσσεβούντων* και ιδιαίτερα εναντίον της *βωμολόχου πλάνης τῶν ἑλληνιστῶν* [127]. Ακόμη και ο Τζέτζης, στον οποίο ο όρος *Έλλην* παίρνει διαφορετική σημασία (βλ. παρακάτω) διαχωρίζει τα *καθ' ἡμῶν δόγματα* από αυτά του Ομήρου και του Αισχύλου [128].

IV. Η χρήση του όρου ως υποδηλωτικού της ελληνικής παιδείας είναι επίσης αισθητή. Είναι γνωστή η φράση της Άννας: «οὐ γραμμάτων οὐκ ἄμοιρος, ἀλλὰ καὶ τὸ Ἑλληνίζειν ἐς ἄκρον ἐσπουδακυῖα» [129]. Η αντίθεση, εξάλλου, μεταξύ Έλληνα και βάρβαρου είναι αρκετά έντονη στα συγγραφικά έργα του 12ου αι.. Αυτό είναι ακόμη πιο έκδηλο στην *Αλεξιάδα*: «Ἦν δὲ τοιοῦτος ὁ ἀνὴρ οἷος (ο

[122] Βλ. Lechner, *Hellenen und Barbaren*, 40-53· Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος*, 53-55.

[123] Μιχαήλ Γλυκάς, *Ερωτήματα*, 63.

[124] Ευστράτιος Νίκαιας, 151-152.

[125] Νικήτας Χωνιάτης, 444.

[126] Γεώργιος Τορνίκης, 14.196.

[127] Μανασσής, 3262-3264.

[128] Τζέτζης, *Επιστολές*, 38.

[129] Άννα Κομνηνή, 0.Α.2.

Βοημούνδος), ὡς ἐν βραχεῖ μὲν εἰπεῖν, οὐδεὶς κατ' ἐκεῖνον ὤφθη ἐν τῇ τῶν Ῥωμαίων γῇ οὔτε βάρβαρος οὔτε Ἕλλην» [130].

V1. Η σημαντικότερη χρήση του για την παρούσα εργασία είναι όταν πίσω από τον όρο *Έλλην* φαίνεται να υποδηλώνεται ο Βυζαντινός. Πολλοί σύγχρονοι μελετητές έχουν αποδώσει στον 12ο αι. τις πρώτες αναφορές τέτοιου είδους, συνδέοντας το γεγονός αυτό με την εξομάλυνση της αρνητικής χροιάς του όρου *Έλλην*, την άνοδο της εκτίμησης για την ελληνική παιδεία και τον περιορισμό της βυζαντινής επικράτειας σε ελληνόφωνες περιοχές [131]. Καταρχάς θα πρέπει να σημειωθεί ότι δεν είναι και τόσο συχνές οι συγκεκριμένες αναφορές στις πηγές του 12ου αι.. Ο όρος χρησιμοποιείται πιο έντονα με αυτόν τον τρόπο από το Νικήτα Χωνιάτη. Αναφερόμενος στην καταστροφή της Θεσσαλονίκης και έχοντας την προηγουμένως παρομοιάσει με την καταστροφή της Τροίας, ο Νικήτας αναρωτιέται *πόσο κακό επέτρεψε αυτός ο μισορρώμαιος* (ο ηγέτης των Νορμανδών) *και πόση απέχθεια είχε φωλιασμένη για κάθε Έλληνα* [132]. Πιο συχνά πάντως φαίνεται να απαντάται σε αποσπάσματα που έχουν γραφεί μετά το 1204, όλα από τα οποία, όπως το προαναφερθέν, έχουν ρητορικό χαρακτήρα. Έτσι, ο Χωνιάτης απολογείται που δεν συνεχίζει την ιστορία του μετά την Άλωση, καθώς πώς μπορεί, λέει, μέσω της ιστορίας, η οποία δημιουργήθηκε από Έλληνες, να εξιστορήσει τα παθήματα που προκάλεσαν οι βάρβαροι σε Έλληνες [133]; Παρομοίως πιο πριν, αναφέρει ότι λόγω της κακής κατάστασης που επικρατούσε στην χώρα οι κάτοικοι της *καθ' ἡμῶν γενεᾶς τῶν Ῥωμαίων* προτιμούσαν να μείνουν στις *βαρβαρικές* πόλεις παρά στις *Ἑλληνίδας* [134].

Παρόμοιες εκφράσεις βρίσκουμε και σε άλλους συγγραφείς, όπως το Νικηφόρο Βασιλάκη. Αυτός αναφέρει για τον αδερφό του, ο οποίος είχε πάει στη Ρώμη ως πρέσβης, πως είναι ένας *Έλληνας ανάμεσα στους Ρωμαίους και ένας Ρωμαίος ανάμεσα στους Έλληνες*, εννοώντας περισσότερο την ικανότητά του στη

[130] Άννα Κομνηνή, XIII.I.4.

[131] *ODB*, λήμμα Hellenism (Alexander Kazhdan)· Magdalino, *Hellenism and Nationalism*, 10· Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος*, 66-70.

[132] Νικήτας Χωνιάτης, 301.

[133] Νικήτας Χωνιάτης, 580. Βλ. επίσης στην 610.

[134] Νικήτας Χωνιάτης, 495-496.

λατινική γλώσσα [135]. Αλλά και ο Γεώργιος Τορνίκης λέει πως προτιμάει έναν *Έλληνα* που είναι υπηρέτης των Μουσών και του Ερμή, παρά έναν *βάρβαρο* που είναι υπηρέτης του Άρη· δεν μπορεί να αποδεχθεί άλλους, οι οποίοι έχουν *βάρβαρο γλώσσα*, να προτιμούνται από τους *Έλληνες* [136]. Η Άννα Κομνηνή το κάνει μόνο έμμεσα, σε αποσπάσματα που θα μπορούσαν να θεωρηθούν ρητορικού χαρακτήρα. Το πρώτο απόσπασμα τέτοιου χαρακτήρα είναι το ακριβώς προηγούμενο, ενώ πιο πριν είχε σχολιάσει για ένα μηχάνευμα του Βοημούνδου πως: «Οὐδὲ πρὸ ταύτης βάρβαρος ἢ Ἕλλην τοιαῦτα κατὰ πολεμίων ἐμηχανήσατο οὔτ' ἄν, οἶμαι, μετὰ ταῦτα ὁ καθ' ἡμᾶς θεάσαιτο βίος» [137]. Αλλά και για την *τζάγγρα*, αναφέρει πως είναι *τόξο βαρβαρικόν, παντελώς άγνωστο στους Έλληνες* [138].

Ακόμη πιο διφορούμενο είναι το εξής απόσπασμα στην Κομνηνή, το οποίο αναφέρεται στην εκπαίδευση που παρείχε το Ορφανοτροφείο: «Καὶ ἔστιν ἰδεῖν καὶ Λατῖνον ἐνταῦθα παιδοτριβούμενον καὶ Σκύθην ἑλληνίζοντα καὶ Ῥωμαῖον τὰ τῶν Ἑλλήνων συγγράμματα μεταχειριζόμενον καὶ τὸν ἀγράμματον Ἕλληνα ὀρθῶς ἑλληνίζοντα» [139]. Ποιος είναι άραγε εδώ ο *Έλληνας* και ποιος ο *Ρωμαίος* και για ποιο λόγο κάνει αυτό τον διαχωρισμό; Για τον Koder η Άννα διακρίνει μεταξύ του *Ρωμαίου* κάτοικου της Κωνσταντινούπολης και του Έλληνα κάτοικου της Ελλάδας [140]. Κάτι τέτοιο, όμως, θα ήταν ασυμβίβαστο με τις άλλες άναφορες στις πηγές. Δεν υπάρχει ποτέ αυτή η διάκριση, ενώ γενικά τον 12^{ο} αι., όπως θα δούμε παρακάτω, δεν συναντάμε εύκολα αναφορές σε ονοματωνύμια με βάση επαρχίες της αυτοκρατορίας (δηλ. Λυδοί, Έλληνες, Θεσσαλοί). Για τον Καλδέλλη και τον Beaton ο αγράμματος *Έλληνας* δεν είναι άλλος από αυτόν που μιλούσε την *κοινή* γλώσσα. Δεν θα διαφωνήσω με αυτή την εξήγηση, αλλά με την εξηγήσεις αυτών για τον λόγο για τον οποίο γίνεται η διάκριση. Και για τους δύο η διάκριση γίνεται ώστε να γίνει αναφορά σε έναν συγκεκριμένο πληθυσμό. Για τον Καλδέλλη, ο *Έλληνας* είναι μια υποκατηγορία του ρωμαϊκού πληθυσμού και μάλιστα η Άννα τον τοποθετεί ρητορικά

[135] Νικηφόρος Βασιλάκης, *Μονώδια 1*, 166-167. Βλ. και Magdalino, *Manuel Komnenos*, 387.

[136] Γεώργιος Τορνίκης, 10.129.

[137] Άννα Κομνηνή, XI.IB.3.

[138] Άννα Κομνηνή, X.H.6.

[139] Άννα Κομνηνή, XV.Z.9.

[140] Koder J., "Griechische identitäten im Mittelalter – Aspekte einer Entwicklung", στο *Βυζάντιο κράτος και κοινωνία: Μνήμη Νίκου Οικονομίδη* (εκδ. Αβραμέα Α., Λαΐου Α., Χρυσός Ε.), Αθήνα 2003, 308.

στην ίδια θέση με τον βάρβαρο Σκύθη (και οι δύο μαθαίνουν να *ελληνίζουν*) [141]. Ένας πραγματικός *Ρωμαίος* για τον Beaton θα έπρεπε να μιλάει αρχαία Ελληνικά, βάσει του τρίπτυχου: ρωμαϊκή αυτοκρατορική κληρονομιά – Ορθόδοξη Χριστιανική θρησκεία – ελληνικός πολιτισμός, για πολλούς (βλ. καγια παράδειγμα και τις απόψεις της Αρβελέρ στην εισαγωγή) το διαβατήριο ενός *Ρωμαίου* [142]. Η εξήγηση όμως αυτή έρχεται σε αντίθεση με την γενικότερη θεώρηση της χρήσης του όρου *Έλλην* από τους δύο αυτούς συγγραφείς. Ο μεν Beaton χρησιμοποιεί τέτοιες αναφορές (ιδιαίτερα τις αναφορές στο Τζέτζη και στον *Τιμαρίωνα*) για να υποστηρίξει την άποψή του για την ανάπτυξη μιας εμβρυονικής εθνοτικής ελληνικής συνείδησης στους Βυζαντινούς τον 12ο αι., ενώ ο Καλδέλλης αποδίδει στις περισσότερες αναφορές του όρου *Έλλην* την έννοια της παιδείας, μιας ιδιαίτερης αυτοσυνειδησίας των λογίων. Το απόσπασμα φαίνεται στον Καλδέλλη προβληματικό και ο ίδιος πιστεύει ότι προοιωνίζει τις εξελίξεις του 13ου αι. και την ταύτιση του *Ρωμαίος* με το *Έλληνας*.

Δεν μπορούμε να εκλάβουμε το χωρίο κυριολεκτικά. Αν το *Ρωμαίος* είναι μια πολιτική ταυτότητα, οπότε *Έλληνες* είναι εκείνοι που μιλάνε ελληνικά στο απόσπασμα, γιατί αυτός ο διαχωρισμός αφού και αυτοί οι Έλληνες ήταν *Ρωμαίοι* πολίτες; Από την άλλη αν οι *Ρωμαίοι* είναι η άλλη ονομασία των Ελλήνων, γιατί πάλι αυτός ο διαχωρισμός; Μια εξήγηση κοινωνικής διαφοροποίησης δεν νομίζω ότι είναι ικανοποιητική (αντίθεση *αγράμματου Έλληνα – Ρωμαίου αξιωματούχου*), αλλά ούτε και την θεώρηση του *Ρωμαίου* ως οποιουδήποτε *Ρωμαίου* πολίτη που δεν μιλάει ελληνικά. Αυτό δεν συνάδει με κάποια παρόμοια νύξη οπουδήποτε αλλού στις πηγές μας. Πιστεύω πως το απόσπασμα έχει έναν καθαρά ρητορικό χαρακτήρα, σε μια προσπάθεια της Κομνηνής να αναδείξει το επίτευγμα του πατέρα της. Όλα αυτά που αναφέρονται είναι πιθανές εκδοχές αλλά δεν συνάδουν με τις υπόλοιπες χρήσεις του όρου στις πηγές μας. Είναι σοφότερο να παραμερίσεις το χωρίο θεωρώντας το ρητορικό τέχνασμα, παρά να προσπαθείς να βρεις το ιδιαίτερο ξεχωριστό νόημά του την στιγμή που είναι ένα χωρίο τόσο αποσπασματικό και απομονωμένο νοηματικά.

Δεν μπορούμε όμως να συμφωνήσουμε ούτε με την άποψη ότι η *κοινή* ελληνική θεωρείται μια διαφορετική γλώσσα από την καθαρεύουσα των λογίων. Φυσικά δεν μπορούμε να ξέρουμε σε τι ύφος συνεννοούνταν η Άννα Κομνηνή ή ο

[141] Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, 290-291.

[142] Beaton R., "Antique nation? 'Hellenes' on the eve of Greek independence and in twelfth – century Byzantium", *Byzantine and Modern Greek Studies* 31 [2007], 88-90.

Μιχαήλ Χωνιάτης στις ιδιαίτερες στιγμές τους, αλλά αυτό το γεγονός δεν τους απέτρεπε από την σκέψη ότι και η *κοινή* ήταν ελληνικά, παρότι είχαν διαφθαρεί. Με αυτό θέλω να έρθω σε αντίθεση με την άποψη ότι ο όρος *Έλλην* ήταν μια κατασκευή των λογίων προκειμένου να αυτοπροσδιοριστούν οι ίδιοι με βάση την ελληνική παιδεία απέναντι στη *βάρβαρη* Λατινική Δύση. Το μόνο χωρίο στο οποίο ο όρος *Έλλην* ταιριάζει για τον αυτοπροσδιορισμό ενός λογίου είναι το προαναφερθέν του Γεώργιου Τορνίκη. Δεν χωράει αμφιβολία βέβαια ότι ο όρος είναι κατασκευή των λογίων, αλλά όχι για να αυτοπροσδιοριστούν οι ίδιοι ως λόγιοι (βγάζοντας απέξω τους απλούς πολίτες που μιλούσαν την *κοινή*), αλλά προκειμένου να εισάγουν μια νέα εμβρυονική αντίθεση μεταξύ *ελληνικού – βαρβαρικού* κόσμου στην οποία οι Βυζαντινοί άνηκαν προφανώς στην πρώτη κατηγορία. Ήταν αναποφεύκτο σε έναν κόσμο που η χριστιανικότητα δεν ήταν αρκετή για να διακρίνει τους Βυζαντινούς από τους άλλους χριστιανικούς λαούς της Δύσης. Είναι ακόμη βέβαια πάντα μια ρητορική κατασκευή και όπως θα δούμε δεν έχει ακόμα ιδιαίτερες επιπτώσεις στην κατασκευή των παραμέτρων της ταυτότητας των Βυζαντινών.

V2. Τέλος, μπορούμε να διακρίνουμε περιπτώσεις στις οποίες ο όρος πράγματι ξεκάθαρα χρησιμοποιείται ως αντικατάσταση του *Ρωμαίος*. Δύο φορές είναι στο Μιχαήλ Χωνιάτη στις οποίες συναντούμε αναφορά στους *νῦν Ἕλληνες*, την πρώτη ως αντίθεση μεταξύ *Ἑλλήνων τῶν πάλαι* και *Ἑλλήνων τῶν καθ' ἡμᾶς* [143] και την άλλη ως αντίθεση με την συνήθεια των αρχαίων Ελλήνων να είναι ήρεμοι και ήσυχοι στις δημόσιες συνελεύσεις σε σχέση με τους *νῦν* που είναι θορυβώδεις [144]. Ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης το χρησιμοποιεί σε έναν ρητορικό του λόγο για να υποδηλώσει τους κατοίκους της Μικράς Ασίας. Έτσι αναφέρει ότι την εποχή των τουρκικών εισβολών, πριν την βασιλεία του Αλεξίου Α΄, η Μικρά Ασία έχανε το *ευγένες και Ελλήνιο* στοιχείο της (οι οποίοι έφευγαν), αντικαθιστόμενο από το *δυσγενές* και *βάρβαρο* στοιχείο (δηλαδή τους Τούρκους) [145]. Ωστόσο και σε αυτές τις περίπτωσεις η χρήση του όρου *Έλλην* φαίνεται να είναι ένα παιχνίδι με τις λέξεις.

Είναι, όμως, ο Τζέτζης αυτός που χρησιμοποιεί τον όρο ξεκάθαρα για να υποδηλώσει την καταγωγή του και όχι ως ρητορικό σχήμα. Δύο φορές στα έργα του αυτοπροσδιορίζεται ως *Ἴβηρ* από την πλευρά της μητέρας του και ως *ακραιφνής*

[143] Μιχαήλ Χωνιάτης, II, 57.94.

[144] Μιχαήλ Χωνιάτης, I, 11.83.

[145] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, Ν.235.

Έλλην από την μεριά του πατέρα του [146]. Συνάμα και στον Τζέτζη φαίνεται να υπάρχουν και οι *παλαιοί Έλληνες* σε αντιδιαστολή με τους *νῦν* [147]. Ο Τζέτζης, βέβαια, ως μισός Γεωργιανός πιθανώς να αντιμετώπιζε την ταμπέλα του *μιξοβάρβαρου*, από τους υπόλοιπους «καθαρούς Έλληνες» του λογοτεχνικού του περιβάλλοντος (για αυτό ίσως δεν είναι τυχαίο ότι τονίζει το *ακραιφνής* και στις δύο περιπτώσεις), ενώ από την άλλη όπως γνωρίζουμε οι ίδιοι οι Γεωργιανοί αποκαλούσαν *Έλληνες* τους Βυζαντινούς. Αυτά τα δύο στοιχεία νομίζω είναι αρκετά για να εξηγήσουν την συμπεριφορά του και οπότε, αν ισχύει κάτι τέτοιο, φυσικά η χρήση του όρου *Έλλην* από το Τζέτζη δεν έχει να κάνει με κάποια αυτοσυνειδησία του συγγραφέα.

Αλλά και στον *Τιμαρίωνα* εμφανίζονται Έλληνες κάτοικοι. Αναφέρει πως στα *Δημήτρια* σύχναζαν *Έλληνες από παντού* [148], ενώ προϊόντα φέρεται να έρχονταν προς τους *Έλληνες* της Θεσσαλονίκης από την Ιταλία μέσω των εμπορικών οδών [149]. Εδώ, για να καταλάβουμε το είδος του λεξιλογίου που χρησιμοποιείται στον *Τιμαρίωνα*, θα πρέπει να σημειώσουμε πως η Κωνσταντινούπολη αποκαλείται πάντοτε *Βυζάντιο* [150] και οι Χριστιανοί *Γαλιλαίοι* [151], ενώ υπάρχουν και *Λυσιτάνες* [152]. Μέσα σε αυτές τις κλασικίζουσες ονομασίες είναι φυσικό να υπάρχουν και οι *Έλληνες*.

VI. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να αναφερθούμε στη χρήση του όρου *Γραικός* στις πηγές μας του 12ου αι.. Ο όρος *Γραικός* χρησιμοποιείται σποραδικά και σε προηγούμενους αιώνες για να δηλώσεις τους Βυζαντινούς, ενίοτε στις συζητήσεις με την Λατινική Εκκλησία για να ξεχωρίσει σαφέστερα τους Βυζαντινούς. Πάραυτα, χρησιμοποιείται κάποιες φορές και εκτός αυτού του πλαισίου και συγχρονοι μελετήτες του έχουν δώσει την υποδήλωση των ελληνικών πληθυσμών της αυτοκρατορίας [153], χρήση για την οποία διατηρώ αμφιβολίες και πιστεύω πως τα αποσπάσματα θα πρέπει να τεθούν στο ιδιαίτερο πλαίσιο τους. Πάντως, είναι γεγονός πως, ως επί το πλείστον, οι γειτονικοί λαοί του Βυζαντίου και ιδίως οι Λατίνοι, αποκαλούσαν σταθερά *Graeci* τους Βυζαντινούς, αλλά δεν θα ήθελα να επιμείνω σε

[146] Τζέτζης, Chil. V.ιζ΄. Επίσης στις *Επιστολές*: 6.

[147] Τζέτζης, Chil. X.739-740.

[148] *Τιμαρίων*, 115-117.

[149] *Τιμαρίων*, 150.

[150] Π.χ. *Τιμαρίων*, 155.

[151] *Τιμαρίων*, 803.

[152] *Τιμαρίων*, 120.

[153] Magdalino, *Hellenism and Nationalism*, 9-10· Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος*, 61-62.

αυτό καθώς αποτελεί ετεροπροσδιορισμό και, όσον αφορά τη Δύση, έχει πολιτικό περιεχόμενο, καθώς συνδέεται με την άρνηση της ρωμαϊκής κληρονομιάς των Βυζαντινών εκ μέρους της Λατινικής Δύσης από την εποχή του Καρλομάγνου.

Τον 12ο αι. η χρήση του από βυζαντινές πηγές είναι σπάνια και ως επί το πλείστον τον συναντάμε στο Νικήτα Χωνιάτη και μάλιστα σε αποσπάσματα που φαίνεται πως έχουν γραφεί ή τουλάχιστον υποστεί επεξεργασία μετά το 1204. Σε όλα τα αποσπάσματα οι αναφορές σχετίζονται με τη Δύση και ο όρος *Γραικός* έχει συνήθως αρνητική έννοια. Έτσι ο αυτοκράτορας Ισαάκιος Β΄ Άγγελος (1185-1995) αποκαλείται *βασιλεύς των Γραικών* από τον Φρειδερίκο Α΄ Βαρβαρόσα [154]. Μία φορά μόνο δεν σχετίζεται με τη Δύση, εντούτοις διατηρεί την αρνητική έννοιά του: το απόσπασμα αναφέρεται σε έναν υποτιθέμενο προφήτη απέναντι προς τον οποίο ο Χωνιάτης φαίνεται να τρέφει απέχθεια και τον οποίο «διαφήμιζαν» κάποια *γύναια Γραϊκά* του περιβάλλοντός του [155]. Αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι ότι ο όρος μπορεί να χρησιμοποιείται φανερά στην ίδια πρόταση ως υποδηλωτικού του *Ρωμαίος*: «οἱ δ' ᾽Αλαμανοὶ τοσοῦτον ἀπεῖχον ἔκθαμβοι τοῖς ὁρωμένοις τούτοις φανῆναι, ὥστε καὶ ἀνέθαλπον μᾶλλον τὸν ἔρωτα, ὃν ὑπέτυφον ταῖς λαμπρειμονίαις τῶν ῾Ρωμαίων ἐναυόμενον, καὶ ηὔχοντο τάχιον κρατῆσαι Γραικῶν ὡς ἀγεννῶν τὰ ἐς πόλεμον καὶ περισπουδαζόντων τὰς ἀνδραποδώδεις χλιδάς» [156]. Ο όρος φαίνεται πως, τουλάχιστον μία φορά, αφορά και τον ίδιο τον Χωνιάτη. Έτσι, ενώ αναφέρεται στους Λατίνους που κατέκτησαν την Κωνσταντινούπολη, λέει ότι πίστευαν πως οι ίδιοι είναι ευσεβέστεροι και δικαιότεροι *ἡμῶν τῶν Γραικῶν* [157].

Ανακεφαλαιωτικά λοιπόν, ο όρος *Έλλην* και τα παράγωγά του τον 12ο αι. δεν φαίνεται να υποδήλωναν την ύπαρξη κάποιας ελληνικής εθνοτικής ταυτότητας. Αντιθέτως, όταν χρησιμοποιούνταν για να δηλώσει κάτι διαφορετικό από την ελληνική παιδεία ή τους αρχαίους Έλληνες, είχε ως επί το πλείστον ρητορικό χαρακτήρα. Με μία ξεκάθαρη πρόταση: δεν υπήρχαν *Έλληνες* στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, κανείς δεν αυτοπροσδιόριζε τον ευατό του ως τέτοιο, ούτε προσδιόριζε κάποιον άλλο ή μια ομάδα πληθυσμού. Ωστόσο, είναι αυτό το παιχνίδι των λέξεων το οποίο και προοιωνίζει τις εξελίξεις του 13ου αι.. Αυτό αρχίζει να

[154] Νικήτας Χωνιάτης, 410.6. Επίσης, 599, με αρνητική έννοια πάλι.

[155] Νικήτας Χωνιάτης, 448-449.

[156] Νικήτας Χωνιάτης, 477.

[157] Νικήτας Χωνιάτης, 575.

γίνεται φανερό και στην χρήση του όρου από τον Νικήτα Χωνιάτη σε αποσπάσματα που γράφηκαν μετά την άλωση της Πόλης το 1204.

γ. Ο όρος *βάρβαρος*

Όση σημασία έχει ποιος θεωρείται *Ρωμαίος*, άλλη τόση έχει το ποιος δεν θεωρείται *Ρωμαίος*, αλλά το αντίθετό του, *βάρβαρος*. Οι λαοί της αρχαιότητας που ήρθαν σε αντιπαράθεση με τους αρχαίους Έλληνες και Ρωμαίους είναι φυσικό να αποκαλούνται βάρβαροι, όποτε χρειάζεται να γίνει μνεία σε αυτούς, όπως άλλωστε συνέβαινε και με τους συγγραφείς της αρχαιότητας. Θα πρέπει, όμως, να σημειώσουμε μεταξύ άλλων και την απόδοσή του από τον Τζέτζη στους αρχαίους Ρωμαίους [158], από το Μανασσή στους Τρώες [159] και από το Μιχαήλ Γλυκά στους Εβραίους [160]. Από την άλλη, αυτό που είναι σαφές είναι ότι όλοι οι λαοί που περιβάλλουν τους Βυζαντινούς, ανεξαρτήτως θρησκείας, δόγματος και γλώσσας θεωρούνται *βάρβαροι*. *Λατίνοι* [161], *Κέλτοι* (Φράγκοι, Νορμανδοί) [162], Βενετοί [163], *Πέρσες* (Τούρκοι) [164], *Αγαρηνοί – Ισμαηλίτες - Σαρακηνοί* (Άραβες, ενίοτε και οι Τούρκοι λόγω της ιδιότητάς τους ως Μουσουλμάνοι) [165], *Σκύθες* (Πατζινάκες) [166], Κουμάνοι [167], *Παίονες – Ούννοι* (Ούγγροι) [168], Σέρβοι [169], Βλάχοι – *Μυσοί* [170], Αρμένιοι [171] κτλ.. Ενδιαφέρουσα είναι η παρατήρηση ότι λαοί, οι οποίοι βρισκόταν

[158] Τζέτζης, *Επιστολές*, 6.

[159] Μανασσής, 1360-1362 και 1377.

[160] Μιχαήλ Γλυκάς, *Χρονογραφία*, 436-437, μιλώντας συγκεκριμένα για τον Ιώσηπο και τον Φίλωνα, για τους οποίους εντούτοις έχει καλά λόγια να πει.

[161] Π.χ. Άννα Κομνηνή, Χ.Η.8· Κίνναμος, 67.19 και 120.20· Μιχαήλ Ιταλικός, 229.17.

[162] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XIV.Δ.4.

[163] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XII.Θ.4· Νικήτας Χωνιάτης, 86.25.

[164] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XI.Β.8 και XIV.Α.2· Κίνναμος, 9.3 και 56.12· Μιχαήλ Ιταλικός, 259.7 και 267.15· Νικήτας Χωνιάτης, 34.2 και 121.3 και 399.22.

[165] Π.χ. Άννα Κομνηνή, Χ.Ε.7· Νικήτας Χωνιάτης, 27.19 και 163.8 και 432.16.

[166] Π.χ. Άννα Κομνηνή, VI.ΙΔ.5 και VII.ΙΒ.9· Κίνναμος, 93.21· Νικήτας Χωνιάτης, 14.3.

[167] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XIV.Θ.1· Νικήτας Χωνιάτης, 94.7 και 499.24.

[168] Π.χ. Κίνναμος, 110.20 και 241.6· Νικήτας Χωνιάτης, 92.6 και 154.25.

[169] Νικήτας Χωνιάτης, 90.19.

[170] Π.χ. Νικήτας Χωνιάτης, 368.20, 505.8.

[171] Μιχαήλ Ιταλικός, 248.13 και 255.10.

σε συμμαχία με τους Βυζαντινούς ή ακόμα, όπως οι Βλάχοι και οι Σέρβοι, ήταν υποταγμένοι σε αυτούς εξακολουθούν χωρίς διάκριση να αποκαλούνται και αυτοί *βάρβαροι*.

Πάλι θα πρέπει να εξετάσουμε σε ποια πρόσωπα ιδιαίτερα αποδίδονταν το *βάρβαρος* και να εξετάσουμε την σχέση τους με το Βυζαντινό κράτος. Καταρχάς, *βάρβαροι* αποκαλούνται κατά κόρον οι αρχηγοί των εχθρικών προς το Βυζάντιο λαών. Στην *Αλεξιάδα*, λοιπόν, *βάρβαροι* είναι ο Τούρκος οπλαρχηγός Τουτάχ [172], ο Ροβέρτος Γυϊσκάρδος [173], ο Βοημούνδος [174], ο Τούρκος Σουλτάνος Απελχασήμ [175], ο εμίρης της Σμύρνης Τζαχάς [176], ο Τανκρέδος, ένας από τους αρχηγούς της Α΄ Σταυροφορίας [177], ο Βολκάνος, αρχηγός των *Δαλματών* [178], ο κόμης Ραούλ, ένας εκ των ηγετών της Α΄ Σταυροφορίας [179], ο ίδιος ο Πάπας [180], ο Κιλίτζ - Αρσλάν [181], ο Μασούτ, αδερφός του Τούρκου Σουλτάνου [182]. Ανάλογη είναι και η πυκνότητα της χρήσης στο Νικήτα Χωνιάτη. Στον Κίνναμο, ο οποίος γενικότερα χρησιμοποιεί τον όρο σε πολύ μικρότερη συχνότητα σε σχέση με την Άννα Κομνηνή (66 φορές σε σχέση με τις 306 στην *Αλεξιάδα*), τα πρόσωπα αυτά είναι σαφώς λιγότερα. *Βάρβαροι* αποκαλούνται ο Τόρος, ηγεμόνας της Μικράς Αρμενίας [183], ο Ρώσος ηγεμόνας Πριμίσθλαβος [184] και ο Φρειδερίκος Βαρβαρόσας [185]. Οι *βάρβαροι* του Χωνιάτη αποτελούνται από έναν Αρμένιο ονόματι Κωνσταντίνο [186], τον Τούρκο Σουλτάνο [187], τον Σέρβο ηγεμόνα Δέσα [188], Πέτρο Ασάν [189], έναν Τούρκο εμίρη [190], τον Καϊχοσρόη

[172] Άννα Κομνηνή, I.B.1.

[173] Άννα Κομνηνή, I.I.2.

[174] Άννα Κομνηνή, V.E.3.

[175] Άννα Κομνηνή, VI.I.11.

[176] Άννα Κομνηνή, VII.H.7.

[177] Άννα Κομνηνή, XIV.B.4.

[178] Άννα Κομνηνή, IX.I.1.

[179] Άννα Κομνηνή, X.I.1.

[180] Άννα Κομνηνή, XII.H.4.

[181] Άννα Κομνηνή, XV.A.1.

[182] Άννα Κομνηνή, XV.ΣΤ.7.

[183] Κίνναμος, 178.6.

[184] Κίνναμος, 236.1.

[185] Κίνναμος, 262.7.

[186] Νικήτας Χωνιάτης, 23.4.

[187] Νικήτας Χωνιάτης, 118.21.

[188] Νικήτας Χωνιάτης, 136.23.

[191] , τον Στέφανο Νεμάνια [192] και τον Ιωάννη Ασάν [193]. Όπως βλέπουμε δεν υπάρχει διάκριση σε τι λαό ανήκει ο καθένας από τα πρόσωπα, όσον αφορά την απόδοση του όρου, εφόσον αποδίδεται σε Λατίνους, Τούρκους και σε άλλους ορθόδοξους λαούς από τον βυζαντινό.

Δεν είναι μόνο οι ξένοι εχθροί του Βυζαντινού κράτους που αποκαλούνται *βάρβαροι*. *Βάρβαροι* μπορεί να υπάρχουν και εντός του κράτους και να είναι υπήκοοι του αυτοκράτορα και αυτό είναι σημαντικό καθώς δεν τους αναγνωρίζεται η *ρωμαϊκότητα*. Στην *Αλεξιάδα* αυτό συμβαίνει με τον Φράγκο Ουρσέλιο, ο οποίος εξεγέρθηκε στη Μικρά Ασία με τους Φράγκους του μετά την μάχη του Μάντζικερτ [194], με τους *Σθλαβογενείς βάρβαρους* συνεργάτες του Νικηφόρου Γ΄ Βοτανειάτη, Βορίλο και Γερμανό (μισητούς στην Άννα Κομνηνή καθώς διέβαλλαν τους Κομνηνούς στο Νικηφόρο Γ΄) [195], με τον *ύπατο των φιλοσόφων* Ιωάννη Ιταλό (επίσης αντιπαθής στην Άννα λόγω της αιρετικής συμπεριφοράς του) [196], με έναν Πετσενέγκο αυτόμολο ονόματι Νεάντζα [197] και με έναν στρατιώτη, *ἐξ Ἀρμενίων καὶ Τούρκων φὺς*, που επιχείρησε να δολοφονήσει στο Μεγάλο Παλάτι τον Αλέξιο Α΄ [198]. Στον Κίνναμο αυτό συμβαίνει για έναν από τους έμπιστους του αυτοκράτορα, ονόματι Ισάχ [199] (και ο οποίος προφανώς είκοσι χρόνια αργότερα είχε πλέον βαφτιστεί Χριστιανός [200]), ενώ στο Νικήτα Χωνιάτη με τον Βλάχο αποστάτη Ιβάνκο [201]. Αλλά και ο Ζωναράς αποκαλεί *βάρβαρο* έναν από τους ευνούχους του αυτοκράτορα Μαυρικίου [202], όπως άλλωστε και τους συνεργάτες του Κωνσταντίνου Η΄ (1025-

[189] Νικήτας Χωνιάτης, 467.13.

[190] Νικήτας Χωνιάτης, 474.13.

[191] Νικήτας Χωνιάτης, 493.10.

[192] Νικήτας Χωνιάτης, 531.19

[193] Νικήτας Χωνιάτης, 533.3.

[194] Άννα Κομνηνή, Ι.Α.3.

[195] Άννα Κομνηνή, Ι.Ζ.1 και Ι.ΙΣΤ.2 και ΙΙ.Α.3.

[196] Άννα Κομνηνή, V.Η.3.

[197] Άννα Κομνηνή, VII.Θ.4.

[198] Άννα Κομνηνή, IX.Ζ.5-6.

[199] Κίνναμος, 129.

[200] Κίνναμος, 298, όπου πάλι αποκαλείται *βάρβαρος*.

[201] Νικήτας Χωνιάτης, 510.8.

[202] Ζωναράς, ΙΙ.231: «τὸ μὲν γένος ἐκ βαρβάρων ἕλκων».

1028) τους οποίους αποκαλεί *βαρβαρικά ανδράποδα, εθνικής τύχης,* οι οποίοι δεν μπορούσαν να μιλήσουν σωστά ελληνικά, αλλά *βαρβάριζαν* [203].

Μια ιδιαίτερη κατηγορία είναι αυτή των *μιξοβαρβάρων*, όρος που συναντάται στην Άννα Κομνηνή για να προσδιορίσει αρκετές φορές τον Μοναστρά, έναν από τους έμπειρους στρατιωτικούς του Αλέξιου Α΄ [204], έναν Μιχαήλ Στυπειώτη, αργυρώνητο δούλο του αυτοκράτορα [205], έναν στρατιώτη του Αλεξίου Α΄, *ειδήμονα της Σκυθικής* (δηλ. Πετσενεγκικής) *διαλέκτου* [206] και κάποιους από το τουρκικό στρατόπεδο, οι οποίοι μιλούσαν ελληνικά και επιτίθονταν στον Βυζαντινό στρατό μαζί με τους Τούρκους [207]. Μια φορά χρησιμοποιεί τον όρο μιλώντας γενικά και ο Νικήτας Χωνιάτης [208]. Οι άνθρωποι αυτοί ήταν ανάμικτης καταγωγής και το ίδιο το προσδιοριστικό επίθετο έχει αρνητική χροιά. Παρόλα αυτά όπως βλέπουμε η Άννα το χρησιμοποιεί για έναν στενό συνεργάτη του πατέρα της, ακριβώς για να δηλώσει την διαφορετικότητά του από τον κοινό *Ρωμαίο*.

Όπως με τη μετοχή *ελληνίζων* δηλώνεται η ελληνική γλώσσα έτσι υπάρχει αντίστοιχα και η μετοχή *βαρβαρίζων* για τις μη ελληνικές γλώσσες. Χρησιμοποιείται συχνά από την Άννα Κομνηνή η οποία βρίσκει την ανάγκη να απολογηθεί για τη συχνή χρήση ξένων ονομασιών στο έργο της: «Τόπος δὲ οὗτος ἐγγὺς τῆς Βοούσης· ὀνόματα δὲ ταῦτα τῶν ἐν τοῖς μέρεσιν ἐκείνοις τόπων. Καὶ μεμφέσθω μηδεὶς ἡμῖν τοιούτοις χρωμένοις ὀνόμασι βαρβαρικοῖς καὶ ἀφ' ὧν ἔστι τὸ ὕφος τῆς ἱστορίας καταμιαίνεσθαι· οὐδὲ γὰρ οὐδ' Ὅμηρος ἀπηξίωσε Βοιωτοὺς ὀνομάζειν καί τινας βαρβαρώδεις νήσους διὰ τὴν τῆς ἱστορίας ἀκρίβειαν» [209].

Άλλωστε, το *βάρβαρος* μπορεί να χρησιμοποιείται και με την έννοια της παίδευσης, δηλαδή ακριβέστερα, με την έννοια της έλλειψης της ελληνικής παιδείας. Με αυτήν την έννοια χρησιμοποιείται τακτικά από το Μιχαήλ Χωνιάτη. Ο Μιχαήλ, αποξενωμένος για χρόνια στην Αθήνα από το Κωνσταντινουπολίτικο λόγιο περιβάλλον και ερχόμενος πλέον σε επαφή με ανθρώπους που δεν γνώριζαν την

[203] Ζωναράς, II.569-570 (αλλάζοντας το σχετικό χωρίο του Σκυλίτζη, τον οποίο χρησιμοποιεί ως πηγή).

[204] Άννα Κομνηνή, X.B.7 και Δ.10 και XI.B.7 και Θ.4.

[205] Άννα Κομνηνή, XV.B.3.

[206] Άννα Κομνηνή, VII.Θ.3.

[207] Άννα Κομνηνή, XV.E.2.

[208] Νικήτας Χωνιάτης, 209.

[209] Άννα Κομνηνή, X.H.1.

αττική διάλεκτο, αισθανόταν, σύμφωνα με τα λόγια του, ότι *βαρβαρώνεται·* «βεβαρβάρωμαι γὰρ χρόνιος ὢν ἐν Ἑλλάδι» είναι μια φράση που επαναλαμβάνει συχνά στις επιστολές του [210]. Αυτός είναι ένας τόπος κοινός και σε άλλους συγγραφείς, όπως τον Ιωάννη Τζέτζη, ο οποίος απευθυνόμενος στον Μιχαήλ Γαβριηλακίτη, του λέει πως φοβόταν ότι θα *εκβαρβαριζόταν* ζώντας καιρό στη Θεσσαλία, αλλά ευτυχώς κάτι τέτοιο δεν φαίνεται από τις επιστολές που λάμβανε από αυτόν [211]. Εξάλλου, συναντάμε και την *βάρβαρο φιλοσοφία*, σε αντιδιαστολή με την *ελληνική*, εννοώντας την ανατολική φιλοσοφία (των Αιγυπτίων, Χαλδαίων κτλ.) [212].

Ο όρος *βάρβαρος* λαμβάνει ενίοτε ποιοτικό χαρακτήρα με μια έντονη αρνητική χροιά. Τα αρνητικά σχόλια, ιδιαίτερα της Άννας Κομνηνής, είναι πλήθος για αυτούς. Είναι συνήθεις καταπατητές των όρκων τους και απάνθρωποι: «Τοῦτο θάρσος τοῖς Σκύθαις ἐνέβαλε καὶ παρασπονδήσαντες τῆς προτέρας ἀπανθρωπίας εἴχοντο λῃζόμενοι τὰς παρακειμένας πόλεις καὶ χώρας. Ἀστατεῖ γὰρ ὡς ἐπίπαν ἅπαν τὸ βάρβαρον καὶ σπονδὰς φυλάττειν οὐ πέφυκε» [213]. φιλοπόλεμοι και άγριοι: «Τοιοῦτον γὰρ τὸ βάρβαρον ἅπαν ἕτοιμον πρὸς σφαγὰς καὶ πολέμους» [214], φιλοχρήματοι [215], θρασείς [216], αφελείς [217], υπέρμετροι γενικά: «ταῦτα Κορράδος ἐνωτισάμενος... τὸν Δαμάλεώς τε πορθμὸν διέβη… ὀλιγωρίας τινὸς βαρβαρικῆς ἐπειγούσης τὸν ἄνθρωπον. φιλεῖ γὰρ τὸ βάρβαρον εὐημεροῦν μὲν ὑπὲρ μέτρον ἐπαίρεσθαι καὶ αὐχεῖν, δυστυχοῦν δὲ καταβάλλεσθαί τε πλέον ἢ προσήκει καὶ ταπεινοῦσθαι παρὰ τὸ μέτριον» [218]. Ο αρνητικός ποιοτικά χαρακτήρας του όρου *βάρβαρος* επιτρέπει την απόδοσή του και σε *Ρωμαίους*, οι πράξεις των οποίων θεωρούνται μεμπτές. Έτσι, ο Μανασσής αποκαλεί *αγριοβάρβαρο την τυραννίδα* του Κωνσταντίνου Ε΄, λόγω της εικονομαχικής πολιτικής του [219].

[210] Μιχαήλ Χωνιάτης, II, 52.87.

[211] Τζέτζης, *Επιστολές*, 13.

[212] Μιχαήλ Ιταλικός, 158.14.

[213] Άννα Κομνηνή, VII.ΣΤ.3.

[214] Άννα Κομνηνή, IX.Γ.3· Νικήτας Χωνιάτης, 123.13.

[215] Άννα Κομνηνή, XIV.ΙΒ.13.

[216] Άννα Κομνηνή, XV.ΣΤ.7· Ζωναράς, II.710 και 711· Νικήτας Χωνιάτης, 31.8.

[217] Κίνναμος, 235-236 και 262.7· Τζέτζης, *Επιστολές*, 39.

[218] Κίνναμος, 80 και 171.14.

[219] Μανασσής, 4350.

Αυτές είναι όμως ιδιαίτερες περιπτώσεις και δεν πρέπει να μας απομακρύνουν από την απόδοση του όρου στον *Άλλο* του *Ρωμαίου*.

Δεν υπάρχουν διακρίσεις στα χαρακτηριστικά των βαρβάρων. Όπως μαρτυρούν τα παραπάνω αποσπάσματα, οι ιδιότητές τους είναι παρόμοιες, είτε Σκύθες είτε Λατίνοι· μοιάζουν σαν μια ομοιόμορφη κατηγορία η οποία σαφέστατα είναι διαφορετική από τους *Ρωμαίους*. Η μόνη διαφορά που μπορούμε να εντοπίσουμε είναι στις διηγήσεις των τριών ιστορικών (Άννα Κομνηνή, Κίνναμος, Νικήτας Χωνιάτης) για τους σταυροφόρους. Οι σταυροφόροι είναι πάντοτε *βάρβαροι* απέναντι στους *Ρωμαίους*, αλλά όταν έρχονται σε αντιπάράθεση με μουσουλμανικούς λαούς, ο όρος *βάρβαρος* αποδίδεται πλέον στους *Πέρσες*, στους *Άραβες*. Ωστόσο αυτές οι ιδιότητες δεν είναι η ουσία των *βαρβάρων*. Δεν είναι κάποιος *βάρβαρος* επειδή είναι υπέρμετρος και άγριος. Οι διαφορές με τους *Ρωμαίους* επικεντρώνονται στο απλό γεγονός της διαφορετικότητάς τους από τους *Ρωμαίους*, στο να μην ανήκεις στην ομάδα των *Ρωμαίων*. Φυσικά δεν είναι εύκολο να αποκαλέσουν οι Βυζαντινοί συγγραφείς κάποιον υπήκοο του αυτοκράτορα *βάρβαρο*, λόγω της αρνητικής χροιάς της λέξης. Γιαυτό και συνήθως συναντάμε την απόδοση του όρου αυτού κυρίως σε περιπτώσεις όπου οι συγγραφείς αντιπαθούσαν τα συγκεκριμένα πρόσωπα (κυρίως στην περίπτωση της Άννας Κομνηνής), οπότε και η απόδοση του επιθέτου *βάρβαρος* ενίσχυε στον αναγνώστη την αρνητική εικόνα του συγκεκριμένου προσώπου. Εντούτοις η αντίθεση *Ρωμαίος* - *βάρβαρος* δεν δομείται ούτε αποκλειστικά στη βάση της γλώσσας (βλ. την περίπτωση των *μιξοβαρβάρων*) ή της πολιτικής υποταγής ή της παιδείας (βλ. την περίπτωση του Ιωάννη Ιταλού) ή της θρησκείας. Η αντίθεση *Έλλην – βάρβαρος* που επανεισάγεται στη λογοτεχνία αυτή την εποχή όπως είδαμε, δεν αντικαθιστά ακόμα την αντίθεση του *Ρωμαίος – βάρβαρος* [220], ούτε τοποθετεί τον *Ρωμαίο* και την αυτοκρατορία των *Ρωμαίων* στη θέση των *βαρβάρων* [221]· προχωρεί απλώς παράλληλα με αυτή την αντίθεση.

δ. Οι όροι *γένος, έθνος, φυλή*

Οι τρεις όροι *γένος*, *έθνος*, *φυλή*, είναι συναφείς μεταξύ τους. Θα πρέπει να εξετάσουμε σε ποιες ομάδες ανθρώπων αποδίδονται αυτοί οι όροι. Η λέξη *γένος*, όταν

[220] Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, 287-288.

[221] Magdalino, *Rhetoric of Hellenism*, 154-155.

χρησιμοποιείται για προσδιοριστικό ενός ανθρώπου θα πρέπει να μεταφραστεί στα νέα ελληνικά ως «στην καταγωγή» και η κύρια χρήση της αφορά την οικογενειακή καταγωγή κάποιου: «παρεζεύχθη δ' ἐς ὕστερον τουτω καί τις Γρηγόριος ἕτερος, ᾧ Καματηρὸς ἡ ἐπίκλησις. ὁ δ' ἀνὴρ οὗτος λόγιος μέν, τὸ δὲ γένος οὐκ ἀριπρεπὴς οὐδ' ἐπίπαν εὐπάρυφος, τῷ βασιλεῖ δ' ᾽Αλεξίῳ προσληφθεὶς...» [222] και η Άννα Κομνηνή για την μητέρα της Ειρήνη: «Θυγάτριον δὲ ἦν ᾽Ανδρονίκου τοῦ πρωτοτόκου υἱοῦ τοῦ καίσαρος, τὸ γένος περίβλεπτος, εἰς ᾽Ανδρονίκους ἐκείνους καὶ Κωνσταντίνους τοὺς Δούκας ἀναφέρουσα τὴν τοῦ γένους σειράν» [223].

Από την άλλη, και πάλι με την έννοια της καταγωγής κάποιου, αποδίδεται και σε ευρύτερες πληθυσμιακές ομάδες, τις οποίες θα χαρακτηρίζαμε ως εθνοτικές. Από την Άννα αποδίδεται σε *Ρωμαίους* [224], *Αλανούς* [225], *Σκύθες* [226], *Ούζους* [227], *Νορμανδούς* [228], *Κέλτους* [229], *Γερμανούς* [230], *Λατίνους* [231], *Τούρκους* [232], *Ισμαηλίτες* (με την έννοια του Μουσουλμάνου) [233], *Μανιχαίους* (αυτών που κατοικούσαν σε συγκεκριμένες περιοχές της Β. Θράκης) [234] και *Βογόμιλους* [235]. Αντιθέτως, ο όρος *έθνος* αποδίδεται πάντα ως προσδιοριστικό της ίδιας της πληθυσμιακής ομάδας (δεν είναι δηλαδή κάποιος *Τούρκος στο έθνος*). *Έθνος* στην *Αλεξιάδα* αποκαλούνται οι *Ρωμαίοι* [236], οι *Σκύθες* [237], οι *Νεμίτζοι* [238], οι *Τούρκοι* [239] και οι *Βογόμιλοι* [240]. Αρκετά

[222] Νικήτας Χωνιάτης, 9.

[223] Άννα Κομνηνή, ΙΙΙ.Γ.3.

[224] Άννα Κομνηνή, ΧΙΙ.Η.5, *τοῦ ἡμεδαποῦ γένους* είναι η φράση της Άννας, το οποίο λίγο πιο πριν προσδιορίζεται ως το *Ρωμαϊκό*.

[225] Άννα Κομνηνή, ΙΙ.Β.5.

[226] Άννα Κομνηνή, VI.ΙΔ.1.

[227] Άννα Κομνηνή, V.Ζ.3.

[228] Άννα Κομνηνή, Ι.Α.4.

[229] Π.χ. Άννα Κομνηνή, IV.ΣΤ.2 και Χ.Ε.10.

[230] Άννα Κομνηνή, ΧΙΙ.Θ.2.

[231] Π.χ. Άννα Κομνηνή, VI.ΣΤ.4 και Χ.ΣΤ.4.

[232] Άννα Κομνηνή, XV.ΣΤ.5.

[233] Άννα Κομνηνή, Χ.Ε.7.

[234] Άννα Κομνηνή, VI.ΙΔ.2.

[235] Άννα Κομνηνή, IV.ΣΤ.2.

[236] Άννα Κομνηνή, Ι.ΙΓ.10 και IV.Ζ.2.

[237] Άννα Κομνηνή, Ι.Ε.6 (πιο ξεκάθαρα από ότι με τον όρο *γένος*).

συχνές είναι και οι αναφορές στο *εθνικόν στράτευμα* που αποδίδεται σε στρατεύματα ξενικά και μισθοφορικά [241]. Όσον αφορά, λοιπόν, την απόδοσή τους σε πληθυσμιακές ομάδες, μπορούμε να πούμε πως, εκ πρώτης όψεως οι όροι *γένος* και *έθνος* στην Άννα Κομνηνή είναι ταυτόσημοι. Από την άλλη, ο όρος *φυλή* χρησιμοποιείται μόνο ως συνδετικό των λέξεων *ὁμόφυλος* και *ἐτερόφυλος*, που σχετίζονται και τα δύο με την συμμετοχή ή όχι κάποιου σε μία συγκεκριμένη εθνοτική ομάδα. Η Άννα τον χρησιμοποιεί κατά βάση για να δηλώσει τους *ομόφυλους των Περσών* [242] και μία φορά ως *ετερόφυλο των Ρωμαίων* [243].

Στον Κίνναμο, από την άλλη, εκ πρώτης όψεως φαίνεται πως το *γένος* είναι μια έννοια που περικλείει το *έθνος*. Έτσι, ενώ μας μιλάει για το *γένος των Ιταλών* [244], αναφέρεται στα *Ιταλικά έθνη* [245]. Ενώ οι Λατίνοι είναι ένα *γένος* [246], υπάρχουν τα *ἑσπέρια ἔθνη* [247] από τα οποία αναφέρονται σε άλλα σημεία του έργου του οι *Βρετανοί* [248], οι *Τζέχοι* [249], οι *Γαλάτες* [250], οι *Σάξονες* [251] κ.α.. Άλλα *έθνη* είναι οι *Σέρβιοι* (Σέρβοι) [252], οι Βόσνιοι (*Βόσθνα*) [253], οι *Δαλμάτες* [254], οι Ρώσοι (*Ταυροσκύθαι*) [255],οι Κίλικες [256]. Από την άλλη, οι *Πέρσες* (Τούρκοι) [257], οι Αρμένιοι

---

[238] Άννα Κομνηνή, ΙΙ.Θ.4.

[239] Άννα Κομνηνή, XV.Γ.7.

[240] Άννα Κομνηνή, XV.Η.2.

[241] Π.χ. Άννα Κομνηνή, IV.ΣΤ.1 και Χ.Β.6.

[242] Π.χ. Άννα Κομνηνή, XV.Δ.1 και XIV.Α.4.

[243] Άννα Κομνηνή, Ι.Ι.2.

[244] Κίνναμος, 37.10 και 67.14.

[245] Κίνναμος, 251.13. Αναφέρεται παρακάτω στα *έθνη* των Λιγούρων και των Λαμπαρδών (228.9) και των Βενετών (π.χ. Κίνναμος, 170.13 και 285.15 κ.ε.).

[246] Κίνναμος, 12.19 και 267.20.

[247] Κίνναμος, 88.5

[248] Κίνναμος, 8.15 (*πελεκυφόρον ἔθνος*).

[249] Κίνναμος, 84.11 και 131.2.

[250] Κίνναμος, 67.4.

[251] Κίνναμος, 131.2 και 286.14.

[252] Κίνναμος, 12.9 (*ἔθνος Δαλματικόν*).

[253] Κίνναμος, 104.10.

[254] Κίνναμος, 104.12.

[255] Κίνναμος, 232.5 και 236.5.

[256] Κίνναμος, 180.16.

[257] Π.χ. Κίνναμος, 5.21 και 48.2 και 167.6.

[258] και οι *Ρωμαίοι* [259] αναφέρονται ως *γένος*. Θα ήμασταν πολύ κοντά στη διαπίστωση, με βάση αυτά τα στοιχεία, ότι το *έθνος* αποδίδεται στους κατοίκους ενός κρατικού μορφώματος (είτε πόλη – κράτος, είτε φυλή κτλ.). Αυτό δεν σημαίνει πως ο Κίνναμος χρησιμοποιεί τις δύο έννοιες με «μαθηματική ακρίβεια». Αντιθέτως, συναντάμε διφορούμενα σημεία. Ενώ οι Βενετοί, για παράδειγμα, αποκαλούνται κατά βάση ως ένα *έθνος*, αποκαλούνται μία φορά και *γένος* [260]. Το αντίστροφο συμβαίνει για τους *Πέρσες* [261]. Οπότε δεν θα έπρεπε σε αυτές τις αναφορές για να δημιουργήσουμε μια ιδιαίτερη έννοια για την λέξη *έθνος*, διαφορετική από αυτήν του *γένους*, την στιγμή που κάτι τέτοιο δεν υποστηρίζεται από τις άλλες πηγές της εποχής.

Εξάλλου και στο Νικήτα Χωνιάτη δεν φαίνεται να υπάρχει ουσιώδης διαφορά μεταξύ των όρων *γένος* και *έθνος*. Οι Βλάχοι είναι και ένα *γένος* [262] και ένα *έθνος* [263], όπως άλλωστε είναι οι *Αλαμανοί* [264], οι *Παίονες* (Ούγγροι) [265], οι *Ιταλοί* [266], οι Αρμένιοι [267], οι *Σκύθες* (Πατζινάκες) [268] και οι *Πέρσες* [269]. Άλλα *γένη* περιλαμβάνουν τους Βενετούς [270], τους *Ρως* [271], τους *Κέλτες* [272], τους *Φράγγους* [273], τους Κουμάνους [274], τους *Λαμπαρδούς* (Λομβαρδούς) [275] και τους Λατίνους [276]. Η μόνη εμφανής διαφορά στην χρήση των δύο όρων είναι ότι ο όρος *έθνος* χρησιμοποιείται ως επί το πλείστον πιο γενικά για να δηλώσει πολλά *έθνη* και όχι ένα συγκεκριμένο, ενώ το

[258] Κίνναμος, 121.21.

[259] Κίνναμος, 56.13 και 158.16 και 251.9.

[260] Κίνναμος, 230.1.

[261] Κίνναμος, 174.17.

[262] Νικήτας Χωνιάτης, 487.6.

[263] Νικήτας Χωνιάτης, 369.1.

[264] Νικήτας Χωνιάτης, 408.2 (*γένος*) και 153.11 (*έθνος*).

[265] Νικήτας Χωνιάτης, 18.5 (*γένος*) και 152.30 (*έθνος*).

[266] Νικήτας Χωνιάτης, 610.22 (*γένος*) και 300.25 (*έθνος*).

[267] Νικήτας Χωνιάτης, 253.14 (*γένος*) και Νικήτας Χωνιάτης, *Epistulae et Orationes*, ΙΑ.211.

[268] Νικήτας Χωνιάτης, 16.6 (*γένος*) και 13.26 (*έθνος*).

[269] Νικήτας Χωνιάτης, 118.7 (*γένος*) και 187.3 (*έθνος*).

[270] Νικήτας Χωνιάτης, 404.2.

[271] Νικήτας Χωνιάτης, 522.22.

[272] Νικήτας Χωνιάτης, 264.16 (για τους Βαράγγους μιλάει).

[273] Νικήτας Χωνιάτης, 66.7.

[274] Νικήτας Χωνιάτης, 618.7.

[275] Νικήτας Χωνιάτης, 596.12.

[276] Νικήτας Χωνιάτης, 178.3.

αντίστροφο συμβαίνει με τον όρο *γένος*: «Οὐδ' οἱ Παίονες ἐπὶ τούτοις ἀναπεπτώκεσαν, ἀλλὰ τὰς οἰκείας ἴλας ἀγειράμενοι καὶ συμμαχικὸν ξενολογήσαντες οὐκ ὀλίγον ἐκ τῶν ὁμορούντων σφίσιν ἐθνῶν καὶ ἐξ αὐτῶν δὲ Ἀλαμανῶν» [277] και «ἀλλὰ καὶ πρεσβείας μεγίστης ἐθνῶν μελλούσης βασιλεῖ ἐποπτάνεσθαι, θρόνοι συμφυῶς πολυτελεῖς παρετίθεντο» [278].

Βέβαια είναι στο Νικήτα Χωνιάτη που οι όροι *ὁμογενῆς* - *ἀλλογενῆς*, *ὁμοεθνῆς* - *ἀλλογενῆς*, *ὁμόφυλος* - *ἀλλόφυλος* είναι απολύτως συνώνυμοι και χρησιμοποιούνται εκτενώς και συνδυασμένοι μεταξύ τους: «Νῆα γὰρ ἐξαρτύσας (ὁ καίσαρας Κορράδος) εὐπαγῆ τε καὶ νεογόμφωτον τὸν πλοῦν ἐς Παλαιστίνην ἔθετο καὶ τῇ Τύρῳ προσορμίσας καὶ παρὰ τῶν ἐκεῖσε ὁμογενῶν ὡς οἷά τις κρείττων ὁραθεὶς καὶ προσδεχθεὶς δύναμις τοῖς Σαρακηνοῖς ἀντεφέρετο, Ἰόππην ἐπανασωσάμενος, ἣ νῦν Ἄκε λέγεται, καὶ ἑτέρας πόλεις τοῖς ὁμοφύλοις» [279] και «τὸ δὲ περιλειφθὲν τοῦ στρατεύματος (των Σταυροφόρων) οὐκέτι διὰ τῆς ἠπείρου θέσθαι τὴν ἐπάνοδον ἐδοκίμασεν ἀπιστίαν κατεγνωκὸς τῶν ἐθνῶν, δι' ὧν παρώδευσε, πλοίων δ' εὐπορῆσαν στρογγύλων, ἅπερ ἦσαν ἐκ τῶν ἑσπερίων ὁμοφύλων αὐτοῖς γενῶν εἰς Τύρον καταίροντα, τοῖς οἴκαδε ἀνασώζεται» [280]. Παρατηρούμε επίσης ότι οι άνθρωποι των διάφορων λαών αποκαλούνται *ομογενείς* [281], *ομοεθνείς* [282], *ομόφυλοι* [283] μεταξύ τους. Είναι σαφές, άλλωστε, ότι οι όροι αυτοί αποδίδονται σε αυτό που θα αποκαλούσαμε «εθνοτική ομάδα» και όχι αποκλειστικά στους κατοίκους κάποιων κρατών. Για παράδειγμα, δηλαδή, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι *Πέρσες* που κατοικούν σε άλλες

[277] Νικήτας Χωνιάτης, 153.9-11.

[278] Νικήτας Χωνιάτης, 460.26.

[279] Νικήτας Χωνιάτης, 394.

[280] Νικήτας Χωνιάτης, 416. Επίσης βλ. Νικήτας Χωνιάτης, *Epistulae et Orationes*, Δ.32.

[281] Ζωναράς, II.525 (*Σκύθες*), 617 (Σέρβοι), 635 (*Τούρκοι*), 643 (Πατζινάκες), 709 (Λατίνοι)· Νικήτας Χωνιάτης, 16.6 (*Σκύθες*), 120.5 (*Αλαμανοί*), 184.2 (*Πέρσες*), 371.6 (*Βλάχοι*), 382.15 (*Ιταλοί*), 393.12 (Λατίνοι).

[282] Ζωναράς, II.750 (Λατίνοι)· Νικήτας Χωνιάτης, 187.3 (*Πέρσες*), 170.9 (*Παίονες*).

[283] Νικήτας Χωνιάτης, 177.22 (*Πέρσες*), 361.2 (Λατίνοι), 413.24 (*Αλαμανοί*), 487.10 (*Βλάχοι*), 523.11 (*Ρως*)· Ζωναράς, II, 528 (*Ρως*), 709 (*Φράγγοι*).

ηγεμονίες της Μικράς Ασίας είναι *ομόφυλοι* μεταξύ τους [284], όπως εξάλλου είναι οι Ρως [285] και οι Βλάχοι [286].

Το σημαντικό είναι ότι οι όροι αυτοί αφορούν και τους *Ρωμαίους*. Εκτός από την Άννα Κομνηνή και τον Κίνναμο, στους οποίους αναφερθήκαμε, οι *Ρωμαίοι* αποτελούν και στον Νικήτα Χωνιάτη ως ένα *γένος* [287] και ως ένα *έθνος* [288]· στο Μιχαήλ Ιταλικό αποτελούν ένα *γένος* [289], όπως και στον Μιχαήλ Χωνιάτη [290], στον Ιωάννη Τζέτζη [291], στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης [292] και στο Θεόδωρο Πρόδρομο [293], όπου διαβάζουμε: «ἔθνος ἀνέβη μάχιμον ἐπὶ τὴν γῆν μου μέγα, ἡ τῶν Αὐσόνων στρατιά, τὸ φῦλον τῶν Ῥωμαίων» [294]. Οι *Ρωμαίοι*, οπότε, είναι μεταξύ τους *ομογενείς* [295], *ομοεθνείς* [296], *ομόφυλοι* [297]: «Ἀλλὰ τότε μὲν οὗτος τοιαύτην ἔτισε δίκην καὶ ὧν μὲν ἐπλημμέλησεν ἑτέρως, Πέρσας μὲν ὁπλίσας κατὰ Ῥωμαίων, τούτων δ' αὖ ὁπόσον αὐτῷ προσερρύη καθ' ὁμοφύλου ἀγριάνας αἵματος» [298]. Αντίστοιχα, όλοι οι άλλοι λαοί αποκαλούνται *αλλογενείς* [299], *αλλοεθνείς* [300],

[284] Νικήτας Χωνιάτης, 20.

[285] Νικήτας Χωνιάτης, 522-523.

[286] Νικήτας Χωνιάτης, 487.

[287] Νικήτας Χωνιάτης, 69.8, 85.9, 85.25, 125.14, 202.21· Νικήτας Χωνιάτης, *Epistulae et Orationes*, Ε.39, ΙΓ.126, ΙΔ.136.

[288] Νικήτας Χωνιάτης, 618.7.

[289] Μιχαήλ Ιταλικός, 106.22.

[290] Μιχαήλ Χωνιάτης, ΙΙ, 50.

[291] Τζέτζης,Chil. III, ογ΄ 93.

[292] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *De capta Thessalonici*, 138.

[293] Θεόδωρος Πρόδρομος, XVIII.90.

[294] Θεόδωρος Πρόδρομος, XVIII.15.

[295] Ζωναράς, ΙΙ.556, 609· Μιχαήλ Χωνιάτης, ΙΙ, επ.134· Νικήτας Χωνιάτης, 6.3, 85.14, 166.7, 184.2, 239.1, 239.13, 387.26, 564.9, 625.7· Νικήτας Χωνιάτης, *Epistulae et Orationes*, Θ.87.

[296] Μιχαήλ Χωνιάτης, ΙΙ, επ.100,169.28.

[297] Ζωναράς, ΙΙ. 729· Μανασσής, 6289· Μιχαήλ Χωνιάτης, ΙΙ, επ.134 (*Ιταλοί*)· Νικήτας Χωνιάτης, 125.12, 184.1, 238.20, 263.6, 319.1, 422.18, 496.4, 538.24, 561.18, 635.8, 644.25· Νικήτας Χωνιάτης, *Epistulae et Orationes*, ΙΑ.107.

[298] Νικήτας Χωνιάτης, 422.

[299] Νικήτας Χωνιάτης, 117.9 (*Πέρσες*), 137.13.

[300] Νικήτας Χωνιάτης, 129.5, 234.14, 336.18, 368.11.

αλλόφυλοι [301]: «εἰ δὲ καὶ Ῥωμαῖος εἴη ὁ συλληφθεὶς καὶ οὗτος καθαρεύων γλώττης Ἰταλιώτιδος καὶ τοσοῦτον τοῦ ἑτεροφύλου ἔθνους ἀποξενούμενος, ὡς μηδὲ κατὰ τὴν σωματικὴν περιβολὴν βραχύ τι γοῦν Λατίνοις ἐπικοινωνεῖν» [302]. Οι *Ρωμαίοι*, λοιπόν, εκλαμβανόνται στις πηγές μας ως κάτι ανάλογο των άλλων *γενών – εθνών* - των Περσών, των Αρμενίων, των Ιταλών, των Παιόνων κτλ.- τα συνυπάρχουν στη γη μαζί με το *ρωμαϊκό*.

Άλλωστε, ο *ομόφυλος* διαχωρίζεται σαφώς από τον *ομόπιστο*. Ο Ρώσος ηγεμόνας Ρωμανός της Γαλίτζας επιτέθηκε στους Κουμάνους, γενόμενος έτσι αρωγός προς ένα *ομόπιστο έθνος του* (δηλ. τους *Ρωμαίους*) [303]. Κατά τις θεολογικές συζητήσεις μεταξύ Αρμενίων – Βυζαντινών, ο Ιωάννης Ατμάνος, Αρμένιος μοναχός από την Φιλιππούπολη και μέλος της αποσταλείσας πρεσβείας, είπε στον Καθολικό της Αρμενίας σχετικά με τον μάγιστρο Θεωριανό (τον επικεφαλή της πρεσβείας): «ὅτι ἀπέκρυψας τοῦτο ἀπ᾽ ἐμοῦ τοῦ ὁμοφύλου καὶ ὁμοπίστου σου, καὶ ἀπεκάλυψας αὐτὸ ἀλλογενεῖ ἀνδρί» [304].

[301] Άννα Κομνηνή, Ι.Ι.2 (Νορμανδοί)· Μανασσής, 5588 (*Πέρσες*)· Μιχαήλ Ιταλικός, 288.4· Νικήτας Χωνιάτης, 117.16 (*Πέρσες*), 308.11 (Λατίνοι), 368.9, 496.22 κ.α.· Νικήτας Χωνιάτης, *Epistulae et Orationes*, Δ.31 (Βλάχοι).

[302] Νικήτας Χωνιάτης, 300.

[303] Νικήτας Χωνιάτης, 523.

[304] Θεωριανός, 248.

Γ. ΤΑ ΟΡΙΑ ΤΗΣ *ΡΩΜΑΪΚΟΤΗΤΑΣ*

α. *Ρωμαϊκότητα* και πολιτική υποταγή

Όπως έγινε φανερό στο προηγούμενο κεφάλαιο οι *Ρωμαίοι* αντιμετωπίζονται από τις πηγές μας ως ένα ακόμη *γένος*, *έθνος* ανάμεσα στα άλλα *βάρβαρα γένη, έθνη*. Ποιοι, όμως, ακριβώς είναι αυτοί οι *Ρωμαίοι*; Είναι όλοι υπήκοοι του αυτοκράτορα; Ή μήπως εντός της *επικράτειας των Ρωμαίων* υπάρχουν άτομα που είναι μεν πιστοί στον αυτοκράτορα, κατάγονται όμως από άλλα *γένη-έθνη*; Μήπως, ακόμα περισσότερο, μέσα στην αυτοκρατορία κατοικούν *γένη-έθνη* που υπάγονται στους *Ρωμαίους* και ποια είναι αυτά; Θα πρέπει να ερευνήσουμε ποιοι από τα άτομα που είναι υπήκοοι του Βυζαντινού κράτους αποκαλούνται *Ρωμαίοι* και ποιοι από αυτούς δεν αποκαλούνται έτσι ή, ακόμα περισσότερο, αποκαλούνται το αντίθετο του *Ρωμαίου*, δηλ. *βάρβαρος*. Ακόμα θα πρέπει να εξετάσουμε αν αποκαλούνται *Ρωμαίοι* κάποια άτομα ή ομάδες ατόμων που δεν συμπεριλαμβάνονται στους υπηκόους του αυτοκράτορα.

Καταρχάς, για σύμμαχους ή για άτομα που προσχώρησαν στον αυτοκράτορα υπάρχει η διάκριση *Ρωμαίου - αλλογενούς*: ένας Βασάκης, ο οποίος προσχώρησε *τοῖς Ῥωμαίοις*, παραμένει *Ούννος* και δεν «γίνεται» *Ρωμαίος* [305]. Το ίδιο ακριβώς συμβαίνει και με έναν κόμη Αλεξάνδρο, ο οποίος αποκαλείται *Ιταλός το γένος* [306]. Αλλά και οι αποκαλούμενοι *Κοκκοβασίλειοι* (ακόλουθοι ή απόγονοι προφανώς ενός Αρμένιου Kogh Vasil) είχαν γίνει *εθελόδουλοι τῷ βασιλεί* [307]· διακρίνονται σαφώς από τους *Ρωμαίους*.

Αναφερθήκαμε εξάλλου στο προηγούμενο κεφάλαιο για τη διάκριση που γίνεται πολλές φορές στο στρατό μεταξύ *Ρωμαϊκών* και μη *Ρωμαϊκών* στρατευμάτων δηλαδή των ξενικών. Χαρακτηριστική είναι η προσφώνηση του Ανδρόνικου Κοντοστέφανου κατά την πολιορκία της Δαμιέττας προς τους ομογενείς *του στρατιώτες και σε όσους το ξενικόν* [308]. Τα ξενικά στρατεύματα μπορεί να

[305] Κίνναμος, 242.

[306] Κίνναμος. 67.

[307] Κίνναμος, 199. Βλ. Chalandon, *Jean et Manuel Comnène*, 98-102.

[308] Νικήτας Χωνιάτης, 166.

στρατολογούνται από διάφορους λαούς εκτός των βυζαντινών συνόρων. Έτσι για παράδειγμα, ο Μανουήλ για την εκστρατεία του προς το Ικόνιο στρατολόγησε *ξενικόν* στράτευμα από *Λατίνους* και *Παρίστριους Σκύθες* [309].

Δεν απουσιάζουν περιπτώσεις που τέτοιοι στρατιώτες αποκαλούνται *βάρβαροι*, ακόμα και όταν δεν υπηρετούν προσωρινά ως μισθοφόροι στο βυζαντινό στράτευμα. Εισερχόμενοι στην Κωνσταντινούπολη οι πιστοί στον Αλέξιο Α΄ στρατιώτες διέπραξαν λεηλασίες και, μάλιστα, το χειρότερο είναι, για την Κομνηνή που αναφέρει το συμβάν, ότι οι *αυτόχθονες* των στρατιωτών ξέχασαν τα ήθη τους και έπραξαν παρόμοιες αισχρές πράξεις, όπως και οι *βάρβαροι* στρατιώτες [310]. Η γυναίκα του Αλεξίου Γ΄ απομακρύνθηκε από το παλάτι υπό την συνοδεία δύο *βαρβάρων* σωματοφυλάκων, οι οποίοι, σημειώνει ο Νικήτας Χωνιάτης, μιλούσαν σπαστά ελληνικά [311]. Οι *βάρβαροι* σωματοφύλακες του Ανδρόνικου Α΄ αποκαλούνται από το Νικήτα Χωνιάτη απαίδευτοι και ανίδεοι της ελληνικής γλώσσας [312]. Άλλωστε, οι Βαράγγοι αποκαλούνται σταθερά από τις πηγές μας ως οι *πελεκυφόροι βάρβαροι* [313].

Από την άλλη, υπάρχουν περιοχές όπως η Σερβία και η Κιλικία οι λαοί των οποίων αυτών αυτοδιοικούνται, αν και υπάγονται στην Βυζαντινή αυτοκρατορία, ενώ πολλές φορές είναι εχθρικοί απέναντί της ή και ανεξάρτητοι κατά περιόδους. Η ορολογία των πηγών μας είναι ενδιαφέρουσα στις περιπτώσεις αυτές. Οι λαοί της Σερβίας και της Κιλικίας παρουσιάζονται σταθερά ως *κατήκοοι τῷ βασιλεί και τοῖς Ῥωμαίοις*, ως *δουλωμένοι*, πάντως όχι σαν *Ρωμαίοι* και ούτε καν σαν υπήκοοι του αυτοκράτορα. Ο Νικηφόρος Βρυέννιος αναφέρει ότι το *έθνος των Σθλαβίνων* (Σέρβοι) *αφηνίασε* ενάντια στην *δουλεία των Ρωμαίων* που είχε υποστεί [314]. Μετά την ήττα του ο ηγεμόνας των Αρμενίων της Κιλικίας Τόρος *ἐνεγράφη τοῖς Ῥωμαίων δούλοις* [315], κατά τα λόγια του Κίνναμου, ενώ, παρομοίως, οι Σέρβοι παρουσιάζονται

[309] Νικήτας Χωνιάτης, 178.

[310] Άννα Κομνηνή, ΙΙ.Θ.2.

[311] Νικήτας Χωνιάτης, 488.

[312] Νικήτας Χωνιάτης, 322.

[313] Άννα Κομνηνή, ΙΙ.Θ.4 και ΧΙV.Γ.8· Νικήτας Χωνιάτης, 546.

[314] Νικηφόρος Βρυέννιος, Γ.1.

[315] Κίνναμος, 186.

ως *κατήκοοι τοῖς Ῥωμαίοις* [316]. Ο Βασίλειος Β΄ παράλληλα παρουσιάζεται από τον Τζέτζη να συντρίβει τους Βούλγαρους και να τους καθιστά *δούλους των Ρωμαίων* [317].

Οι περιοχές αυτές δεν παρουσιάζονται ως *Ρωμαϊκές*. Οι λαοί των περιοχών αυτών έχουν τη *γη τους* η οποία είναι *ὑπόφορη*, *κατήκοη τοῖς Ῥωμαίοις* και διαφορετική από τη *γη των Ρωμαίων*. Έτσι και ο Νικηφόρος Βρυέννιος κάνει την διάκριση λέγοντας ότι ενώ οι *Σκύθες* λεηλατούσαν την *Θράκη και τη Μακεδονία*, οι επαναστατημένοι Σέρβοι λεηλατούσαν τη *γη των Βουλγάρων* [318]. Καταδεικνύει έτσι ως διαφορετικό το status της Θράκης και της Μακεδονίας από αυτό της *γης των Βουλγάρων*. Όταν ο Αλέξιος ειδοποιήθηκε για επιδρομή Κουμάνων στα Βαλκάνια, για να προλάβει τυχόν συνεννόηση μεταξύ Κουμάνων και Σέρβων, έσπευσε να καταλάβει, σύμφωνα με τα λόγια της Άννας, την περιοχή ανάμεσα *στη γη των Σέρβων και την ἡμεδαπήν* (ο αποκαλούμενος *Ζυγός* και σήμερα Στάρα Ζαγόρα) [319]· η *Λογγιβαρδία* τελούσε κάποτε *υπό Ρωμαίους* [320]. Παρομοίως, η Κιλικία δεν φέρεται να ανήκει στην *γη των Ρωμαίων*: ενώ η εκπόρθηση από Τούρκους της Πρακανάς, μιας πόλης της Κιλικίας, φέρεται να *έβλαψε τους Ρωμαίους*, από την άλλη, παρότι η πόλη άνηκε στους Βυζαντινούς, διακρίνεται από την *γη των Ρωμαίων*, στην οποία στη συνέχεια επιτέθηκαν οι Τούρκοι [321]. Αυτή η διάκριση μεταξύ *γης των Ρωμαίων* και *γης των αλλογενών* είναι σημαντική καθώς έτσι φαίνεται η κατοχή και οίκηση ενός συγκεκριμένου εδάφους εκ μέρους μιας εθνοτικής ομάδας, στοιχείο αναπόσπαστο στην ανάλυση του Anthony Smith για μια εθνοτική ομάδα [322].

Ο αρχηγός των Σέρβων Βολκάνος, παρότι συμμετέχει με στρατεύματα στην εκστρατεία του Αλεξίου Α΄ εναντίον του Βοημούνδου, αποκαλείται, όπως είδαμε, *βάρβαρος*. Παράλληλα, αναγνωρίζεται από τον Αλέξιο η θέση των Σέρβων ως Χριστιανών (αν και ίσως, λόγω της έκφρασης της Κομνηνής, δεν είναι τόσο πολύ Χριστιανοί όσο είναι οι *Ρωμαίοι*) και κλείνει ειρήνη μαζί τους θέλοντας, κατά την

[316] Κίνναμος, 236.

[317] Τζέτζης, Chil. X. 188-190.

[318] Νικηφόρος Βρυέννιος, Γ.1.

[319] Άννα Κομνηνή, VIII.Z.2. Σημειωτέον ότι οι Σέρβοι όταν συνέβη αυτό το γεγονός είχαν ήδη περιέλθει πάλι στην εξουσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα (βλ. Angold M., *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204: μια πολιτική ιστορία* (μτφ. Καργιανιώτη Ε.), Αθήνα 2004, 215.

[320] Άννα Κομνηνή, V.H.2.

[321] Κίνναμος, 38-39.

[322] Smith, *The ethnic origins of nations*, 28-29.

Άννα, να αποφύγει την «εμφύλια διαμάχη»: «Δέχεται τοίνυν τὸν βάρβαρον ἀσμένως ὁ αὐτοκράτωρ ἀκηδιῶν οἷον καὶ ἀποστρεφόμενος τὴν ἐμφύλιον μάχην· κἂν γὰρ Δαλμάται ἦσαν, ἀλλ' ὅμως Χριστιανοί» [323]. Είναι γεγονός, πάντως, ότι φαίνεται να αντιμετωπίζονται ως ένας ξένος λαός, ξένο κράτος, την ίδια ώρα που θεωρούνται υποταγμένοι. Ως αποστάτες θεωρεί και ο Κίνναμος το *έθνος των Σέρβιων* [324].

Παρόμοια είναι και η περίπτωση των Αρμενίων της Κιλικίας. Οι Αρμένιοι, ενίοτε υποταγμένοι στην εξουσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα και ενίοτε ανεξάρτητοι και εχθρικοί απέναντί του, αντιμετωπίζονται και αυτοί ως *βάρβαροι*. Βέβαια, σε αντίθεση με την περίπτωση των Σέρβων που ήταν αυτόνομοι, η Κιλικία ήταν μία επαρχία με διοικητή τον οποίο έστελνε ο αυτοκράτορας. Ο Μανουήλ Κομνηνός διέταξε τον Αλέξιο Κασσιανό, που *διείπε τότε την αρχή των Σελευκείων* (ήταν δηλαδή κυβερνήτης της επαρχίας της Σελεύκειας) να συγκεντρώσει την *αυτόχθονα* δύναμη κατά την εκστρατεία του στην περιοχή [325]. Οι ντόπιοι ηγεμόνες των Αρμενίων παρουσιάζονται ως *τύραννοι, δυνάστες* οι οποίοι πολεμούν εναντίον των *Ρωμαίων* [326]. Η ίδια η Ταρσός παρουσιάζεται ως η πρωτεύουσα του *έθνους των Κιλίκων* [327].

Αναμφίβολα, η περίπτωση των πληθυσμών αυτών είναι ιδιόμορφη, λόγω και της ιδιόμορφης σχέσης τους με το Βυζαντινό κράτος, οπότε δεν μπορεί από μόνη της να θεωρηθεί επαρκές στοιχείο για την αξιολόγηση της *Ρωμαϊκότητας* ως της πίστης ή όχι στον *βασιλέα των Ρωμαίων*. Καλό θα ήταν να συνεχίζαμε με την περίπτωση ατόμων ή ομάδων πληθυσμού που, ενώ ήταν ήδη πιστοί στον αυτοκράτορα αποστάτησαν εναντίον του Βυζαντινού κράτους. Στην *Αλεξιάδα* έχουμε την μοναδική περίπτωση του Ουρσέλιου, ο οποίος συγκαταλέγεται και σε αυτούς που η Άννα αποκαλεί *βάρβαρους*. Βέβαια ο Ουρσέλιος είχε γεννηθεί εκτός της *επικράτειας των Ρωμαίων*, οπότε η περίπτωσή του δεν είναι σίγουρα η καταλληλότερη για τη διαμόρφωση κρίσεων.

Η σημαντικότερη αποστασία τον 12ο αι. σημειώθηκε το 1186 από τους αδερφούς Ασάν και τελείωσε με την δημιουργία του Β΄ Βουλγαρικού βασιλείου. Οι

[323] Άννα Κομνηνή, IV.E.3 και IX.I.1.

[324] Κίνναμος, 12 και 286.

[325] Κίνναμος, 179.

[326] Κίνναμος, 227-228 και 288.

[327] Κίνναμος, 180.

αποστάτες, όπως παρουσιάζονται από το Νικήτα Χωνιάτη τόσο στην *Ιστορία* του όσο και στους ρητορικούς του λόγους, ανήκουν ξεκάθαρα στο *γένος των Βλάχων* και δεν είναι *Ρωμαίοι*, αλλά *βάρβαροι*, παρότι πριν αποστατήσουν αποτελούσαν ένα ακόμα κομμάτι του Βυζαντινού κράτους και ήταν υπήκοοι του αυτοκράτορα. Ακόμα και όταν ηττώνται, ο Χωνιάτης αναφέρει πως *γράφονται πάλι στους ένσπονδους και συμμάχους* του αυτοκράτορα, ωστόσο παραμένουν *βάρβαροι*. Η προπαγάνδα των Ασάν, σύμφωνα με τον Χωνιάτη, διεκήρυττε πως ο Θεός θέλει την ελευθερία του *γένους των Βλάχων και των Βουλγάρων*, ενώ ο Άγιος Δημήτριος, έλεγαν, εγκατέλειψε τη Θεσσαλονίκη και τους *Ρωμαίους* προκειμένου να έρθει προς προστασία του *γένους αυτών* [328]. Δεν είναι μόνο οι *Ρωμαίοι* που είχαν τη συνείδηση των *Βουλγάρων* ως *αλλογενών*, αλλά και οι ίδιοι οι Βούλγαροι είχαν την αυτοσυνείδηση ενός *γένους*.

Εξάλλου δεν είναι μόνο σε αυτή την περίπτωση που συναντούμε τους Βλάχους, όταν δηλαδή έχουν ήδη αποστατήσει από την *αρχή των Ρωμαίων,* να θεωρούνται ως κάτι διαφορετικό από τους *Ρωμαίους*. Ο Νικήτας Χωνιάτης αναφέρει ότι Βλάχοι είχαν συλλάβει τον Ανδρόνικο Κομνηνό καθώς προσπαθούσε να διαφύγει στη Γαλίτζα [329]. Ήδη η Άννα Κομνηνή σε ανύποπτο σημείο, αναφερόμενη στην στρατοπέδευση του Αλέξιου Α΄ στην σύγχρονη Καλαμπάκα, αναφερεί την *Εζεβά* ως ένα *βλαχικό χωρίον* [330], θέλοντας με αυτόν τον τρόπο να δείξει κάτι που θα έπρεπε να αναφερθεί, το οποίο δεν ήταν αυτονόητο. Θα πρέπει εξάλλου να σημειώσουμε ότι η ονομασία *Μεγάλη Βλαχία* για την Θεσσαλία δεν συναντάται πριν από το 13ο αι. και η Θεσσαλία αποκαλείται κανονικά ως *Θεσσαλία* (ή *Θετταλία*) στις πήγες μας. Οπότε εδώ ο όρος *βλαχικός* δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι χρησιμοποιείται με κάποια γεωγραφική έννοια [331]. Αντιθέτως, ο όρος αναφέρεται στην οίκηση του συγκεκριμένου χωριού από την εθνοτική ομάδα των Βλάχων, η οποία είναι διαφορετική από τους *Ρωμαίους* που θα περιμένε ο αναγνώστης της *Αλεξιάδας* να συναντήσει να κατοικούν την *Εζεβά*.

Μια άλλη περίπτωση είναι αυτή του Ιβάνκο. Ο Ιβάνκο και οι περί αυτόν θεωρούνται *βάρβαροι* από τον Χωνιάτη. Ενώ αρχικά ο Ιβάνκο υποστήριξε τους *Ρωμαίους* εναντίον των *ομογενών του* και διορίστηκε διοικητής της Φιλιππούπολης, αργότερα δολοπλόκησε εναντίον των *Ρωμαίων*. Φρόντισε, λοιπόν, να αυξάνει τον

[328] Νικήτας Χωνιάτης, 371· Νικήτας Χωνιάτης, *Orationes et Epistulae*, Z.57 και ΙΑ.110.

[329] Νικήτας Χωνιάτης, 131.

[330] Άννα Κομνηνή, V.E.3.

[331] Άννα Κομνηνή, Ι.Ε.2· Νικήτας Χωνιάτης, 534· Νικηφόρος Βρυέννιος, Δ.στ΄.

αριθμό των στρατιωτών υπό τις διαταγές του με *ομογενείς του*, μειώνοντας παράλληλα τους *Ρωμαίους* [332]. Παρόμοια είναι και η περίπτωση του Χρυσού, ενός *Βλάχου, αλλόφυλου το γένος*, ο οποίος δεν συμμετείχε στην επανάσταση των Ασάν, αλλά με 500 *ομογενείς του* συμμάχησε με τους *Ρωμαίους*. Αργότερα κι αυτός άρχισε να *ρέπει προς τους ομοφύλους του* [333].

β. Ξένοι πληθυσμοί στη *γη των Ρωμαίων*

Δεν είναι μόνο οι Βλάχοι που κατοικούν στα πλαίσια των βυζαντινών συνόρων. Μια άλλη περίπτωση είναι αυτή των Αρμενίων, πέρα από εκείνους της Κιλικίας. Αρμένιοι κατοικούν στη Φιλιππούπολη, οι οποίοι εμφανίζονται από το Νικήτα Χωνιάτη να είναι οι μόνοι που χαροποιούνται με την έλευση των Γερμανών της Γ΄ Σταυροφορίας από τα μέρη τους [334]. Παρομοίως στη Θεσσαλονίκη, εμφανίζονται από τον Ευστάθιο ως συνένοχοι των Νορμανδών στις συμφορές που υπέστησαν οι κάτοικοι της πόλης [335]. Αρμένιοι κατοικούσαν και στην περιοχή της Τροίας (*Τρωϊκοί Ἀρμένιοι*) οι οποίοι και κάλεσαν μετά την Άλωση τους Λατίνους ως βοήθεια εναντίον των *Ρωμαίων* [336].

Μια άλλη περίπτωση ιδιαίτερου πληθυσμού φαίνεται να είναι οι *Αρβανίτες* (*Αλβανοί*) που εμφανίζονται στην Άννα Κομνηνή [337]. Παρότι υπάρχει τοποθεσία Άρβανο στη σημερινή Β. Αλβανία την οποία αναφέρει η Κομνηνή [338], δεδομένου ότι γνωρίζουμε από πηγές του επόμενου αιώνα ότι οι Αλβανοί (*Αρβανίτες*) υπήρχαν ως ιδιαίτερη πληθυσμιακή ομάδα, δεν πιστεύω πως ο όρος *Αρβανίτες* της Άννας δείχνει μια πληθυσμιακή ομάδα με μόνο γεωγραφικό προσδιορισμό το Άρβανο [339]. Μία άλλη πληθυσμιακή ομάδα είναι οι Βογόμιλοι. Οι αιρετικοί Βογόμιλοι αποκαλούνται από

[332] Νικήτας Χωνιάτης, 473 και 510· Νικήτας Χωνιάτης, *Orationes et Epistulae*, Z.57 και 62.

[333] Νικήτας Χωνιάτης, 487· Νικήτας Χωνιάτης, *Orationes et Epistulae*, ΙΑ.108.

[334] Νικήτας Χωνιάτης, 403.

[335] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *De capta Thessalonici*, 124-126.

[336] Νικήτας Χωνιάτης, 601.

[337] Άννα Κομνηνή, VI.Z.7.

[338] Άννα Κομνηνή, XIII.E.1-2.

[339] Βλ. Βρανούση Ε., "*Les termes Αλβανοί et Αρβανίται et la premiere mention des Albainais dans les sources du XIe siecle*", στο *Actes du IIe Congrès International des études du sud-est européen (Athènes, 7-13 mai 1970)*, Αθήνα 1972, 387-396.

την Άννα Κομνηνή ως *γένος* και ως *έθνος*, όπως είδαμε. Ακόμα και αν θεωρήσουμε ότι η έννοια *έθνος* εδώ χρησιμοποιείται με την έννοια μιας ιδιαίτερης ομάδας ανθρώπων (π.χ. το *έθνος* των ιερέων, των σοφιστών), όπως τον συναντάμε σε αρκετούς συγγραφείς (αλλά όχι στην Κομνηνή), δεν μπορούμε να παραβλέψουμε και την παράλληλη χρήση της λέξης *γένος*.

Τέλος, είναι οι *Παφλαγόνες*. Οι Παφλαγόνες σταθερά εμφανίζονται σταθερά στο Νικήτα Χωνιάτη ως ιδιαίτερη ομάδα, ενώ συχνά ξεχωρίζει και την Ποντική Ηράκλεια, η οποία βρίσκεται στην Παφλαγονία. Χαρακτηριστική είναι η έκφρασή του και ο διαχωρισμός που κάνει μεταξύ των διάφορων πόλεων και των *Παφλαγόνων*: «Δαυὶδ δὲ καὶ ᾽Αλέξιος… ὁ μὲν τὴν κατὰ Πόντον Ἡράκλειαν καὶ Παφλαγόνας διεῖπεν, ὁ δ' ᾽Αλέξιος Οἰναίου τε καὶ Σινωπέων τῆς πόλεως καὶ Τραπεζοῦντος αὐτῆς τὴν δυναστείαν περιεζώννυτο» [340] και «᾽Ο δ' ἐκ Κομνηνῶν Δαυὶδ στρατολογήσας Παφλαγόνας καὶ οἳ τὴν Ποντικὴν οἰκοῦσιν Ἡράκλειαν καὶ μοῖραν μισθωσάμενος ᾽Ιβήρων…» [341] και «᾽Ανδρονίκου τοῦ Βατάτζη κεφαλήν. ἀπέσταλτο δὲ (ὁ ᾽Ανδρόνικος Βατάτζης) μετὰ στρατιᾶς, ὅσηπερ ἐκ Παφλαγόνων καὶ τῆς ἐν Πόντῳ Ἡρακλείας ἐστρατολόγητο, τοῖς ᾽Αμασεῦσι Τούρκοις ἀντιταξόμενος» [342]. Είναι οι Παφλαγόνες που αποκαλούνται από τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης ως *βάρβαρο ἐν Ἕλλησι ἔθνος* [343]. Αν και η αντιπάθειά του προς αυτούς, όπως εκφράζεται από τον Νικήτα Χωνιάτη και τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης, οφείλεται βασικά στο γεγονός ότι ήταν οι βασικοί υποστηρικτές του Ανδρονίκου Κομνηνού, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε τις πληροφορίες αυτές. Ενδέχεται η εικόνα των Παφλαγόνων που εισήλθαν στην Κωνσταντινούπολη να αποξένωσε τους συγγραφείς αυτούς, οδηγώντας τους να θεωρήσουν την ομάδα αυτή ως πολιτιστικά *Άλλη*. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε ποιες ήταν οι σκέψεις άλλων ανθρώπων, αλλά πάντως οι Παφλαγόνες του Χωνιάτη και του Ευστάθιου δεν ήταν *Ρωμαίοι*.

Τα διάφορα *γένη* που κατοικούν στην αυτοκρατορία εμφανίζονται και στην στρατολόγηση στρατεύματος εξ αυτών. Δεν είναι λίγες οι φορές που συγκεντρώθηκαν στρατεύματα από τα διάφορα *γένη* που κατοικούσαν στην

[340] Νικήτας Χωνιάτης, 639.

[341] Νικήτας Χωνιάτης, 626.

[342] Νικήτας Χωνιάτης, 182.

[343] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *De capta Thessalonici*, 32.

Κωνσταντινούπολη. Οι τριήρεις του *πρωτοσέβαστου* Αλέξιου επανδρώνονταν από *Ρωμαίους*, αλλά κυρίως από τους *διαφορογενείς Λατίνους* [344]. Η Μαρία Πορφυρογέννητη, για να εναντιωθεί στον *πρωτοσέβαστο* Αλέξιο, συγκέντρωσε στράτευμα στρατολογημένο στην Πόλη αποτελούμενο από *Ἰταλιώτας ὁπλομάχους, Ἴβηρας* εμπόρους καθώς και μια *φάλαγγα Ρωμαίων* [345].

Παράλληλα, διάφοροι λαοί που είναι ήδη εγκατεστημένοι εντός της αυτοκρατορίας φέρεται να παράγουν συμμαχικά στρατεύματα ή, πάντως, στρατεύματα τα οποία δεν αποκαλούνται *Ρωμαϊκά*. Έτσι, αιχμαλωτισμένοι *Σκύθες*, που είχαν εγκατασταθεί σε περιοχές της Σερβίας, εντάχθηκαν στα συμμαχικά τμήματα του στρατού [346]. Παρομοίως αυτό συμβαίνει και με τους Βλάχους: ο Λέων Βατάτζης ετοιμαζόμενος για εισβολή στην Ουγγαρία, έπειτα από διαταγή του Μανουήλ Α΄, διοικούσε στράτευμα *ἑτέρωθεν ἐπαγόμενον* στις τάξεις του οποίου συμπεριλαμβάνονταν και αρκετοί Βλάχοι [347]. Αλλά και οι εγκατεστημένοι στην Αχρίδα Τούρκοι αποτελούσαν ιδιαίτερο στρατιωτικό σώμα την εποχή του Αλεξίου Α΄, όπως άλλωστε και οι Μανιχαίοι (οι οποίοι είχαν ως αρχηγούς επίσης Μανιχαίους) [348]. Τη νύχτα, μετά τη μάχη στο Μυριοκέφαλο, οι *βάρβαροι* Τούρκοι προέτρεπαν τους *ομοεθνείς* τους στο βυζαντινό στρατόπεδο, οι οποίοι παλαιότερα είχαν προσχωρήσει στους *Ρωμαίους*, είτε επειδή αναγκάστηκαν είτε επειδή αλλαξοπίστησαν, να γυρίσουν προς αυτούς [349]. Πριν ακόμα από την επανάσταση των αδερφών Ασάν και την πλήρη ανεξαρτησία των Σέρβων στα Βαλκάνια, κατά την διάρκεια της πολιορκίας της Θεσσαλονίκης από τους Νορμανδούς, ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, διακρίνει όχι μόνο τους *ἔξωθεν στρατευσαμένους Ἴβηρας* και *Αλανοῦς* [350], αλλά και τους Σέρβους που βοήθησαν κατά την πολιορκία [351], ενώ διακρίνει και τους πεσόντες Βούλγαρους από το υπόλοιπο *στρατιωτικό* [352]. Παρομοίως, ο Αλέξιος Α΄ διατάζει τον καίσαρα

[344] Νικήτας Χωνιάτης, 246-247.

[345] Νικήτας Χωνιάτης, 233.

[346] Νικήτας Χωνιάτης, 16.

[347] Κίνναμος, 260.

[348] Άννα Κομνηνή, IV.Δ.3.

[349] Νικήτας Χωνιάτης, 187.

[350] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *De capta Thessalonici*, 88.

[351] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *De capta Thessalonici*, 94.

[352] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *De capta Thessalonici*, 120.

Νικηφόρο Μελισσηνό να μεταβεί στην Αίνο και να στρατολογήσει *Βούλγαρους, Βλάχους καθώς και πεζούς και ιππείς από άλλες περιοχές* [353].

γ. *Μη Ρωμαίοι* μεμονωμένα πρόσωπα

Πέρα όμως από ολόκληρες ομάδες πληθυσμού *μη Ρωμαίοι* θεωρούνται και άλλα μεμονωμένα άτομα, πολλά από τα οποία ανήκουν στην αριστοκρατία. Στην Άννα Κομνηνή ένας *μάγιστρος* αποκαλείται *Αλανός το γένος* [354]· ένας Φιλάρετος είναι Αρμένιος [355]· οι Αριέβης και Κωνσταντίνος Ουμπερτόπουλος, επιφανείς άνδρες και πολεμικής φύσεως κατά την Άννα, που συνωμότησαν κατά του Αλεξίου Α΄, αποκαλούνται ο μεν ο πρώτος *Αρμένιος*, ο δε δεύτερος *Κέλτος* [356]· από Αρμένιους κατάγεται και ο Πακουριανός [357]· ο έμπιστος συνεργάτης του Αλέξιου Τατίκιος κατάγεται από *Σαρακηνούς* [358]. Είναι γεγονός, πάντως, ότι η Κομνηνή ξεχωρίζει και άτομα του οικογενειακού της περιβάλλοντος ως *αλλογενείς*. Ο Ροδόμηρος, συγγενής της Άννας Δαλασσηνής, είναι *Βούλγαρος* [359], ενώ η αυτοκράτειρα Μαρία η Αλανή φέρεται να αισθάνεται ότι ζει σε ξένο τόπο [360].

Ένα άλλο γνωστό μέλος της αριστοκρατίας ο οποίος είναι *αλλογενής* είναι ο Ιωάννης Αξούχ, εξέχων μέλος βυζαντινής ελίτ την εποχή του Ιωάννη Κομνηνού, ο οποίος αναφέρεται και από τον Κίνναμο και από το Νικήτα Χωνιάτη ως *Πέρσης το γένος* [361]. Στο Νικήτα Χωνιάτη, άλλες περιπτώσεις *αλλογενών* μελών της βυζαντινής αριστοκρατίας που συναντάμε, συμπεριλαμβάνουν τα αδέρφια Πετραλίφες, τα οποία είναι *ἐκ τοῦ γένους τῶν Φράγγων* και κατοικούν στο Διδυμότειχο [362]· τον Πατριάρχη

[353] Άννα Κομνηνή, VIII.Γ.4.

[354] Άννα Κομνηνή, II.Δ.5.

[355] Άννα Κομνηνή, VI.Θ.2.

[356] Άννα Κομνηνή, VIII.Ζ.1. Επίσης, βλ. Ζωναράς, II.741.

[357] Άννα Κομνηνή, II.Δ.5.

[358] Άννα Κομνηνή, IV.Δ.3.

[359] Άννα Κομνηνή, VIII.Δ.5.

[360] Άννα Κομνηνή, II.Β.2.

[361] Κίνναμος, 5· Νικήτας Χωνιάτης, 9.

[362] Νικήτας Χωνιάτης, 83.

Θεοδόσιο Βοραδιώτη του οποίου το *γένος* είναι από *Αρμενίους* [363]· τον Πατριάρχη Δοσίθεο, του οποίου το *γένος* είναι *από Βενετικούς* [364]· τον *καίσαρα* Conrad de Monferat, σύζυγο της αδερφής του Ισαάκιου Α΄, ο οποίος αποκαλείται *Ἰταλιώτης το γένος*, ενώ φέρεται να θεωρείται ξακουστός όχι μόνο από τους *Ρωμαίους* αλλά και από τους *ομογενείς* του [365].

Από την άλλη, δεν είναι η Μαρία η Αλανή η μόνη αυτοκράτειρα των *Ρωμαίων* που θεωρείται ξένη. Οι σύζυγοι των βασιλικών συνοικεσίων της περιόδου αυτής θεωρούνταν σταθερά ως ξένοι. Ο Ισαάκιος Α΄ Άγγελος αναζητούσε γυναίκα να παντρευτεί καταγόμενη από *αλλοεθνές γένος* [366], ενώ η σύζυγος του Μανουήλ Α΄ Κομνηνού επανειλημμένως αποκαλείται *Λατινίς* και *ἐξ Ἀλαμανῶν* τόσο από τον Κίνναμο όσο και από το Νικήτα Χωνιάτη και τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης [367]. Η υποστήριξη των Λατίνων προς το καθεστώς της Λατίνας αυτοκράτειρας Ξένης και του *πρωτοσέβαστου* Αλέξιου, επιτρόπων του ανήλικου Αλεξίου Β΄, επέτρεψε στον Ανδρόνικο Κομνηνό, γνωστό για αντιλατινικά αισθήματά του, ήδη ενώ ζούσε ο Μανουήλ Α΄, να προκρίνει τον εαυτό του ως κυβερνήτη, διεκδικώντας πίσω την εξουσία των *Ρωμαίων* [368]. Όπως αναφέρει και ο Μιχαήλ Χωνιάτης σε έναν ρητορικό του λόγο, ο Ανδρόνικος αφού έσωσε τους *Ρωμαίους* από την *Λατινική τυραννίδα* κυβερνάει πλέον *καθαρώς, χωρίς βαρβαρική επιμιξία* [369]. Ο γάμος του πρίγκιπα της Ουγγαρίας Βέλα με την πορφυρογέννητη Μαρία, κόρη του Μανουήλ Α΄, τον καθιστούσε επίδοξο διάδοχο του θρόνου, γεγονός που προκάλεσε την οργή του Ανδρόνικου Κομνηνού, ο οποίος αναρωτήθηκε επιτιθέμενος στο Μανουήλ: «ὡς πάντα μὲν Ῥωμαῖον τοῦ θυγατρίου κρίνειν ἀπόλεκτρον, τὸν δ' ἀλλογενῆ καὶ παρέγγραπτον τουτονὶ εἰς ὄνειδος Ῥωμαίοις Ῥωμαίων βασιλεύειν προκεκρίσθαι καὶ ὑπερκαθῆσθαι ὅλων ὡς κύριον;» [370]. Αλλά και όταν η Μαρία χώρισε από τον Βέλα, ο Μανουήλ, κατά την έκφραση του Νικήτα Χωνιάτη,

[363] Νικήτας Χωνιάτης, 253.

[364] Νικήτας Χωνιάτης, 404.

[365] Νικήτας Χωνιάτης, 382.

[366] Νικήτας Χωνιάτης, 368.

[367] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *De capta Thessalonici*, 20· Κίνναμος, 47 και 208· Νικήτας Χωνιάτης, 115 και 147.

[368] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, *De capta Thessalonici*, 34.

[369] Μιχαήλ Χωνιάτης, Ι.163-164.

[370] Νικήτας Χωνιάτης, 137.

αναζήτησε σύζυγο ανάμεσα στους *ηγέτες των εθνών παραμερίζοντας τους Ρωμαίους* [371]· προέκρινε έτσι τον Renier de Monferrat ο οποίος ήταν *ἐξ Ἰταλῶν* [372]. Με αυτόν τον τόνο αντιδρά λίγα χρόνια αργότερα και ο Νικηφόρος Χρυσοβέργης στον ρητορικό του λόγο για τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο όταν επαινεί την αυτοκράτειρα Ευφροσύνη που είναι Ελληνίδα «χωρίς σταγόνα Λατινικού αίματος» [373].

Είναι πάντως στην περίπτωση του καίσαρα Renier για τον οποίο συναντούμε την μόνη αντίφαση στην αντίθεση *ομογενούς – αλλογενούς*. Ο Renier, κατά την εξέγερση εναντίον του *πρωτοσέβαστου* Αλέξιου, φέρεται να λέει, απευθυνόμενος στους πιστούς σε αυτόν στρατιώτες και οι οποίοι αποτελούνταν από τους φρουρούς της Αγιά- Σοφιάς, τους Λατίνους σωματοφύλακές του και τους ακόλουθους της Μαρίας της πορφυρογέννητης ότι: «Ἐχρῆν μὲν μὴ καθ' ὁμοφύλων καὶ ὁμοπίστων, ἀλλὰ κατὰ τῶν ἐχθρῶν τοῦ σταυροῦ τὰς πολεμικὰς ταύτας περιβεβλῆσθαι στολὰς καὶ τὰς χεῖρας τοῖς φασγάνοις καθωπλίσθαι» [374]. Αν το απόσπασμα δεν αναφέρεται μόνο στους *Ρωμαίους* της ακολουθίας του ή δεν ταυτίζει το *ομοφύλους* με το *ομοπίστους*, τότε σημαίνει ότι οι *Ρωμαίοι*, ο Renier και οι Λατίνοι της σωματοφυλακής του είναι μεταξύ τους *ομόφυλοι*, έκφραση που πάντως δεν υποστηρίζεται πάντως από τα υπόλοιπα στοιχεία που διαθέτουμε και στα οποία έχουμε αναφερθεί.

Αυτό το φαινόμενο μπορεί να παρατηρηθεί και στον στρατό. Δεν είναι όλοι οι Βυζαντινοί στρατιώτες *Ρωμαίοι*. Ως εκ τούτου δεν είναι και όλοι οι Βυζαντινοί στρατιωτικοί αξιωματούχοι *Ρωμαίοι*. Έτσι, για τον Κίνναμο ο Προσούχ, ικανός στρατιωτικός και ορισμένες φορές διοικητής στρατευμάτων, είναι *Πέρσης το γένος, ο οποίος εντούτοις μετείχε στη Ρωμαϊκή ανατροφή και παιδεία* [375]. Το ίδιο ισχύει και για έναν Ιωάννη Ίση, επίσης *Πέρση το γένος* (και προφανώς βαφτισμένο Χριστιανό), *που είχε μετάσχει στην Ρωμαϊκή ανατροφή και τρόπο ζωής* (*δίαιτα*) [376]· ο Σκαλιάριος, ένας πρώην φύλαρχος των Τούρκων της Μικράς Ασίας που είχε αυτομολήσει προς τον αυτοκράτορα Αλέξιο Α΄ αποκαλείται *Τούρκος* [377]· ο Μοναστράς, ένας από τους

[371] Νικήτας Χωνιάτης, 170.

[372] Νικήτας Χωνιάτης, 230.

[373] Σε ρητορικό λόγο που δεν έχει εκδοθεί ακόμα: Βλ. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium*, 340-341.

[374] Νικήτας Χωνιάτης, 238.

[375] Κίνναμος, 33-35 και 73.

[376] Κίνναμος, 238.

[377] Άννα Κομνηνή, XIII.E.2.

έμπιστους του αυτοκράτορα Αλέξιου Α΄ και έμπειρος στα στρατιωτικά, είναι ένας *μιξοβάρβαρος* [378]. Στην Άννα Κομνηνή, ο *μέγας ετερειάρχης* Αργυρός Καρατζάς, αν και είναι *Σκύθης,* είναι δίκαιος άνθρωπος [379]· *Σκύθης* αποκαλείται και άλλος ένας διοικητής στρατεύματος του Αλέξιου, ονόματι Πιττακάς [380]. Παρόμοια είναι και η περίπτωση των Αρμενίων: ένας στρατηγός Χατατούριος, έμπιστος του Ρωμανού Δ΄ Διογένη, κατάγεται από *Αρμένιους* [381]· ο στρατηγός Ασπιέτης κατάγεται επίσης από *Αρμενίους* [382]· τα στρατεύματα του *πρωτοσέβαστου* Αλέξιου διοικούνταν από έναν *Αρμένιο* Σαββάτιο [383]. Είναι γεγονός εξάλλου ότι τα άτομα αυτά δεν διοικούσαν πάντοτε στρατιωτικά τμήματα *ομοφύλων* τους. Έτσι, ένας Παϊράμης (Bairam), *Πέρσης το γένος*, διοικούσε από κοινού με έναν Ιωάννη Κριτόπλη μια δύναμη από *Μασσαγέτες και Ίβηρες* [384].

Εκτός από τον στρατό και την αριστοκρατία, *αλλογενείς* συναντούνται και σε άλλα πεδία. Πολλοί υπηρέτες μελών της αριστοκρατίας είναι *αλλοεθνείς*. Αναφερθήκαμε ήδη στους Βορίλλο και Γερμανό, τους *βάρβαρους Σκύθες* ευνοούμενους του Νικηφόρου Βοτανειάτη. Εκτός από το Νικηφόρο Βοτανειάτη και ο Μανουήλ Α΄ φέρεται να είχε υπηρέτες από *αλλόγλωσσα γένη* οι οποίοι *υποβαρβάριζαν* [385]. *Σκύθης* είναι και ένας Δημήτριος, δούλος ενός μέλους της οικογένειας των Ααρών, ο οποίος προσπάθησε να δολοφονήσει τον Αλέξιο Α΄ [386]. Ο Ανδρόνικος Κομνηνός είχε έναν *αλλοεθνή* ως υπηρέτη, ο οποίος, κατά την έκφραση του Νικήτα Χωνιάτη, *δεν γνώριζε καλά την διάλεκτό μας* [387].

Μια άλλη περίπτωση είναι αυτή ενός Βαγώα στο Νικηφόρο Βασιλάκη. Ο Βαγώας, έχοντας κατηγορήσει το Νικηφόρο Βασιλάκη ως αιρετικό, δέχτηκε τα πυρά του τελευταίου με αλληγορικό τρόπο μέσω ενός ψόγου. Ο Βαγώας αποκαλείται *βάρβαρος Σκύθης*, ενώ κατηγορείται πως χρησιμοποιεί ως πρόσχημα την πίστη προς

[378] Άννα Κομνηνή, Χ.Β.7.

[379] Άννα Κομνηνή, VIII.Ζ.4 και Χ.Δ.10.

[380] Άννα Κομνηνή, XV.Δ.2.

[381] Νικηφόρος Βρυέννιος, Α.21 και 24.

[382] Άννα Κομνηνή, XII.Β.1.

[383] Νικήτας Χωνιάτης, 236.

[384] Κίνναμος, 167.

[385] Νικήτας Χωνιάτης, 204.

[386] Άννα Κομνηνή, XIII.Α.5.

[387] Νικήτας Χωνιάτης, 129.

τον Χριστό, ενώ στην πραγματικότητα χρησιμοποιεί το *μητρόθεν Σκυθικό σέβας* [388]. Ένας *εξκουβίτος* ονόματι Θεοφύλακτος αποκαλείται *Ιταλός* από τον Κίνναμο [389], ενώ στην Άννα Κομνηνή ο αστρολόγος Σηθ αποκαλείται *Αιγύπτιος Αλεξανδρεύς*, όπως *Αιγύπτιος* αποκαλείται και ένας άλλος λόγιος ονόματι Ελευθέριος [390]. Αυτές οι δύο τελευταίες περιπτώσεις είναι ενδιαφέρουσες, καθώς οι τελευταίοι πιθανώς κατάγονταν από ορθόδοξους χριστιανικούς πληθυσμούς της Αιγύπτου. Βέβαια, δεν μπορούμε να θεωρήσουμε με σιγουριά ότι αυτοί ήταν *αλλογενείς*, παρότι ο διπλός προσδιορισμός *Αιγύπτιος Αλεξανδρεύς* εκεί παραπέμπει, καθώς δεν υπάρχει τέτοια μνεία στις πηγές μας.

Μία άλλη ιδιαίτερη περίπτωση είναι αυτή του Ιωάννη Ιταλού. Ο Ιταλός, σύμφωνα με την Άννα Κομνηνή, καταγόταν από την Ιταλία, και όταν η Σικελία είχε αποστατήσει εναντίον των *Ρωμαίων*, είχαν βοηθήσει τους *Σικελούς* και αρκετοί *Ιταλοί* μεταξύ των οποίων και ο πατέρας του Ιωάννη Ιταλού. Ο Ιωάννης Ιταλός αποκαλείται *βάρβαρος εκ φύσεως* και η Άννα Κομνηνή προσπαθεί με κάθε τρόπο να μειώσει τις λογοτεχνικές ικανότητές του και την μετριότητά του στην ελληνική γλώσσα. Μπορεί να είναι ένα από τα πρόσωπα τα οποία η Άννα αντιπαθεί, δεν παρουσιάζεται όμως σαν ξένος γιαυτό τον λόγο. Άλλωστε και ο Πατριάρχης Ευστράτιος Γαριδάς, που επηρεάστηκε από τις απόψεις του, δεν αποκαλείται *βάρβαρος* [391]. Είναι πιστεύω μια σημαντική περίπτωση ενός ανθρώπου παιδευμένου μεν, αλλά του οποίου η παιδεία δεν τον καθιστά *Ρωμαίο*. Όπως εξάλλου, η *Ρωμαϊκή παιδεία* και *ανατροφή* που έχουν οι προαναφερθέντες Προσούχ και Ιωάννης Ίσα δεν τους καθιστά *Ρωμαίους*, αλλά αντιθέτως παραμένουν *Πέρσες*.

δ. Η *Ρωμαϊκότητα*

Ποιοι είναι τελικά οι *Ρωμαίοι*; Ποιοι απομένουν στη Βυζαντινή επικράτεια που να είναι *Ρωμαίοι*; Καταρχάς, θα πρέπει να αναφερθεί ότι σε αντίθεση με την *γη* των άλλων λαών (όπως π.χ. με την *επικράτεια των Σέρβων*), οι όροι *γη των Ρωμαίων*, *επικράτεια των Ρωμαίων*, *οι πόλεις* και οι *χώρες των Ρωμαίων*, όταν δεν αναφέρονται

[388] Νικηφόρος Βασιλάκης, C.100-103.

[389] Κίνναμος, 208.

[390] Άννα Κομνηνή, VII.Z.4-5.

[391] Άννα Κομνηνή, V.H-Θ.

γενικότερα στη Βυζαντινή επικράτεια, χρησιμοποιούνται για να δηλώσουν τις κυρίως βυζαντινές περιοχές. Έτσι δεν περιλαμβάνουν για παράδειγμα τη Βουλγαρία: για το Νικήτα Χωνιάτη οι Ασάν δεν ήθελαν μόνο να αποκτήσουν την *τοπάρχηση* της επαρχίας της Μυσίας, αλλά ήθελαν να βλάψουν *και τα* εδάφη των *Ρωμαίων* [392]· κατά τις απαρχές του κινήματός τους και πριν να γίνει ανεξάρτητη η Βουλγαρία, όταν απέτυχαν να καταλάβουν την Πρεσθλάβα, κατέβηκαν τον Αίμο και στράφηκαν *προς τις Ρωμαϊκές πόλεις* αιχμαλωτίζοντας *Ρωμαίους* [393]. Από την άλλη, *ρωμαϊκές κώμες* είναι αυτές που κατέστρεψαν στη Θράκη οι *Σκύθες* [394]· αυτές που κατέστρεψε ο ψευδο – Αλέξιος και οι οποίες ήταν *όμορες* της Άγκυρας [395]. Ακόμα, όταν ο Ιωάννης Β΄ ανακτά μια μικρασιάτικη πόλη, την Λαοδίκεια, φέρεται να την προσαρτά πάλι πίσω στη *γη των Ρωμαίων* [396].

Ο ισχυρισμός, εξάλλου, ότι η αποστασία ενός ατόμου από την *αρχή των Ρωμαίων* τον καθιστά αυτόματα και εκτός του *γένους των Ρωμαίων* (οπότε για αυτό οι αποστάτες αυτοί δεν αποκαλούνται *Ρωμαίοι*, αλλά *βάρβαροι* και *αλλογενείς*), δεν φαίνεται να ευσταθεί. Αυτό μπορούμε να το καταλάβουμε αν εξετάσουμε την περίπτωση άλλων αποστασιών που συνέβησαν την τελευταία εικοσαετία πριν την Άλωση της Πόλης. Πως αντιμετωπίζονται αυτοί οι άνθρωποι; Θεωρούνται *αλλόφυλοι*; Αντιθέτως, υπάρχει μια σαφής διάκριση. Στον ρητορικό λόγο του προς τον Ισαάκιο Β΄ Άγγελο ο Νικήτας Χωνιάτης αποκαλεί *βάρβαρους* τους *αποστάτες Ταυροσκύθες* (δηλ. τους Βλάχους), αλλά όχι και τους *Φιλαδελφείς αποστάτες* [397]. Ο Θεόδωρος Μαγκαφάς, διεκδικώντας τον αυτοκρατορικό τίτλο, επιτέθηκε με Τούρκους στους *πατριώτες του* [398]. Μετά το 1204, όταν επιτέθηκε εναντίον των Λατίνων, όντας ακόμα ηγεμόνας της Φιλαδέλφειας, διοικούσε μια δύναμη από *Ρωμαίους* [399]. Ο Μανουήλ Μαυροζώμης θεωρείται ομογενής των *Ρωμαίων*, εντούτοις *κατέστρεψε το ομόγλωσσό του σαν να ήταν αλλόφυλο* [400]. Με τον ίδιο ακριβώς τρόπο αντιμετωπίζεται και ένας

[392] Νικήτας Χωνιάτης, 372.

[393] Νικήτας Χωνιάτης, 374.

[394] Νικήτας Χωνιάτης, 501.

[395] Νικήτας Χωνιάτης, 461.

[396] Κίνναμος, 5.

[397] Νικήτας Χωνιάτης, *Orationes et E.pistulae*, Θ.93.

[398] Νικήτας Χωνιάτης, 400.

[399] Νικήτας Χωνιάτης, 603.

[400] Νικήτας Χωνιάτης, *Orationes et Epistulae*, ΙΔ.136-137.

άλλος αποστάτης, ονόματι Μιχαήλ, στην περιοχή της Μυλάσσας όπου ήταν φοροεισπράκτορας [401]. Τέλος, η περίπτωση του Λέοντα Σγουρού είναι ίσως ακόμα πιο διαφωτιστική. Ο Λέων Σγουρός είναι, για το Μιχαήλ Χωνιάτη, *ομοεθνής* του, αλλά θεωρεί τους *ετερογενείς Ιταλούς*, που είχαν ήδη κυριαρχήσει, *ημερώτερους* από εκείνον [402]. Ο Νικήτας Χωνιάτης, αναφερόμενος στα λόγια του αδερφού του Μιχαήλ απέναντι στον Σγουρό, με τα οποία προσπαθούσε να τον αποτρέψει από το να επιτεθεί στην Αθήνα, λέει ότι δεν μπορεί ένας άνθρωπος σαν τον Λέοντα «μὴ δεῖν λέγων ἀπὸ Χριστοῦ καλούμενον καὶ Ῥωμαίοις συνεξεταζόμενον διὰ μάχης Ῥωμαίοις χωρεῖν, εἰ μὴ πιστοῦται μόνοις χείλεσι τὸν Χριστώνυμον, ὡς ἐσθῆτι καὶ γλώττῃ τὸν Ῥωμαίοις ὁμόφωνον, τῇ δὲ καρδίᾳ πόρρω πλάζοιτο τῶν καλουμένων ἀπὸ Χριστοῦ» [403]. Εδώ ο Νικήτας δεν διαχωρίζει μόνο τον Χριστιανό από τον *Ρωμαίο*, αλλά αποδίδει δύο χαρακτηριστικά εξωτερικά κριτηρία για έναν *Ρωμαίο*: την ενδυμασία και την γλώσσα.

Οι αναφορές στους *αλλογενείς* των πηγών μας πιστεύω πως έχουν να κάνουν με μια ανάγκη να προσδιοριστεί περαιτέρω το συγκεκριμένο πρόσωπο ή η συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού, να αναφερθεί κάτι το αξιοσημείωτο, κάτι που το ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους. Από αυτή την άποψη, θα πρέπει να δούμε πως προσδιορίζονται οι μη *αλλογενείς*. Το πρώτο που θα πρέπει να σημειωθεί σε αυτό το πλαίσιο, είναι η σπανιότητα ονομάτων με ευρύτερο γεωγραφικό προσδιορισμό, όσον αφορά την κυρίως βυζαντινή επικράτεια. Έτσι, ενώ έχουμε στην Άννα Κομνηνή αναφορές σε *Βλάχους*, *Αρβανίτες*, *Βούλγαρους*, *Πέρσες*, *Δαλμάτες*, *Αρμένιους*, *Μανιχαίους*, *Τούρκους*, δεν συναντάμε αναφορές για παράδειγμα ούτε σε *Θεσσαλούς*, ούτε *Λυδούς*, ούτε *Χαλδαίους* (δηλαδή κατοίκους του Πόντου), ούτε *Ηπειρώτες*. Συναντούμε βέβαια αναφορές σε *Θράκες* και *Μακεδόνες*, αλλά οι συγκεκριμένες αναφορές έχουν να κάνουν μάλλον με την ονομασία των ιδιαίτερων στρατιωτικών σωμάτων των *Θρακών* και των *Μακεδόνων*, που υπήρχαν την εποχή του Αλεξίου Α΄, παρά με τον προσδιορισμό συγκεκριμένων πληθυσμών [404]. Τους όρους πιθανότατα τους μετέφερε από το ιστορικό έργο του συζύγου της, του Νικηφόρου Βρυέννιου,

[401] Νικήτας Χωνιάτης, 529.

[402] Μιχαήλ Χωνιάτης, ΙΙ, επ.100.

[403] Νικήτας Χωνιάτης, 606.

[404] Άννα Κομνηνή, Ι.Ε.2.

όπου και εκεί αναφέρονται αυτά τα σώματα. Δεν είναι τυχαίο, άλλωστε, ότι έπειτα από τη διάλυση αυτών των σωμάτων, οι αναφορές αυτές χάνονται στην *Αλεξιάδα*.

Αλλά και σε άλλους συγγραφείς τα ονόματα με βάση ευρύτερους γεωγραφικούς προσδιορισμούς δεν είναι κάτι που συναντάμε συχνά. Μάλιστα τις περισσότερες φορές δεν έχει να κάνει με τον προσδιορισμό των συγκεκριμένων πληθυσμών, αλλά μάλλον αυτών καθεαυτών των περιοχών. Αυτό συμβαίνει για παράδειγμα με την περίπτωση των Βιθυνών, όπου η ονομασία αναφέρεται είτε στα *όρια των Βιθυνών* [405], είτε στην *γη των Βιθυνών* [406], είτε στην *επαρχία των Βιθυνών* [407], είτε για την *μητρόπολη των Βιθυνών* (δηλ. τη Νίκαια) [408]. Δύο φορές, βέβαια, η ονομασία *Λυδοί* απαντάται στο Νικήτα Χωνιάτη για να προσδιορίσει τους κατοίκους της συγκεκριμένης περιοχής και μία φορά οι *Θεσσαλοί*, οι *Θράκες* και οι *Μακεδόνες*: «ὥσπερ οἱ Θρᾷκες πρότερον, οὕτω καὶ Μακεδόνες τῷ τότε καὶ Θεσσαλοὶ καὶ ὅσα ἐς Ἑλλάδα καθήκουσιν ἀσμένως ἐδέχοντο»· ο ακόλουθος όμως, γεωγραφικός προσδιορισμός για την Ελλάδα νομίζω είναι χαρακτηριστικός για το νόημα και των προηγούμενων ονοματωνυμίων [409]. Αλλά και στο Μιχαήλ Χωνιάτη, η μοναδική ρητορική χρήση των ονοματωνυμίων *Λυδοί*, *Ιώνες*, *Κάρες, βάρβαροι Ικονιείς,* οι οποίοι φέρονται να παρευρισκόταν στην πανήγυρη του Αγίου Μιχαήλ στις Χωνές, αφορά γεωγραφικό προσδιορισμό, όπως φαίνεται και από τους *βάρβαρους Ικονιείς* που φέρονται να συμπαρευρίσκονται και οι οποίοι παρακάτω προσδιορίζονται περαιτέρω ως *Πέρσες* [410]. Τέλος, σημαντικό είναι ότι καμία από αυτές τις ονομασία δεν αναφέρεται σε καμία πηγή ως *γένος* ή *έθνος*.

Αντιθέτως, συνηθέστερο είναι τα ονοματωνύμια να προέρχονται από πόλεις. Έτσι, συναντάμε *Σμυρναίους* [411], *Θεσσαλονικείς* [412], *Προυσαίους* [413] κτλ.. Στα διάφορα άτομα για τα οποία απαιτείται να δοθεί προσδιορισμός καταγωγής, σε αντίθεση με τους *αλλογενείς* στους οποίους όπως είδαμε δίδεται το όνομα του *γένους* -

[405] Άννα Κομνηνή, III.IA.5.

[406] Άννα Κομνηνή, VI.I.1.

[407] Νικήτας Χωνιάτης, 18.

[408] Νικήτας Χωνιάτης, 9.

[409] Νικήτας Χωνιάτης, 601.

[410] Μιχαήλ Χωνιάτης, I,

[411] Άννα Κομνηνή, VIII.H.1.

[412] Νικήτας Χωνιάτης, 297.

[413] Νικήτας Χωνιάτης, 638.

έθνους τους, συνήθως δίδεται η πόλη καταγωγής τους ή πάντως δεν προσδιορίζονται περαιτέρω. Μόνο μια φορά, ο Νικηφόρος Βρυέννιος αποκαλείται από το Νικήτα Χωνιάτη *Μακεδών*, αλλά, όπως επεξηγείται παρακάτω, αυτό είναι το προσωνύμιο που του είχε δώσει ο ίδιος ο Αλέξιος Α΄ [414]. Στην Άννα Κομνηνή, ενώ ο προαναφερθείς Ροδόμηρος *ὥρμητο ἐκ Βουλγάρων*, ο Βασίλειος Κουρτίκιος *ὥρμητο ἐξ Ἀδριανουπόλεως* [415] και ο Θεόδωρος Γαβράς *ἐκ Χαλδαίας* [416]. Στο Νικήτα Χωνιάτη, ενώ για τα αδέρφια Πετραλίφες υπάρχει διπλός προσδιορισμός, του *γένους* και του τόπου οίκησής τους, ο Κωνσταντίνος Άγγελος, από την άλλη για παράδειγμα, κατάγεται από την Φιλαδέλφεια [417] και ο Ισαάκιος Ααρών από την Κόρινθο [418]. Ενώ στον στρατό του Ιωάννη Β΄ υπάρχει ένας τυχαίος ιππότης που αποκαλείται *Ιταλός* [419], υπάρχει επίσης και *τις* τυχαίος Πακτιάριος [420].

Είναι πλέον νομίζω φανερό ότι όλοι οι *Ρωμαίοι* των πηγών μας είναι υπήκοοι του αυτοκράτορα ή τουλάχιστον ήταν στο παρελθόν. Πληθυσμοί οι οποίοι, αν και θεωρούνται *Ρωμαϊκοί*, δεν ανήκουν στους τωρινούς υπηκόους του αυτοκράτορα, συμπεριλαμβάνουν κατά βάση τους χριστιανικούς πληθυσμούς της κατακτημένης από τους Τούρκους Μικρά Ασίας. Δεν είναι όμως όλοι οι πρώην υπήκοοι του αυτοκράτορα *Ρωμαίοι*. Οι κάτοικοι της Σερβίας, της Κιλικίας, της Βουλγαρίας, της Ιταλίας δεν είναι *Ρωμαίοι*. Δεν είναι όμως ούτε όλοι οι τωρινοί υπήκοοι του αυτοκράτορα *Ρωμαίοι*. Όπως είδαμε, δεν περιλαμβάνουν Λατίνους, Βλάχους, Σέρβους, Βούλγαρους, Τούρκους, Αρβανίτες, Παφλαγόνες και Αρμένιους που κατοικούν στην αυτοκρατορία. Το βασικότερο στοιχείο που μπορούμε να παρατηρήσουμε στον αποκλεισμό αυτών των λαών είναι η έλλειψη της ελληνογλωσσίας. Όλοι όσοι περιγράφονται ως *Ρωμαίοι* κατάγονται από ελληνόφωνες περιοχές, ενώ αυτές είναι και οι περιοχές που στις πηγές μας κατά κόρον αποκαλούνται ως η *γη των Ρωμαίων*, οι *Ρωμαϊκές πόλεις και χώρες*. Παρατηρήσαμε εξάλλου την έντονη μομφή προς *βάρβαρους* υπηκόους του αυτοκράτορα, όσον αφορά τη μη σωστή χρήση εκ μέρους τους της ελληνικής γλώσσας.

[414] Νικήτας Χωνιάτης, 6.

[415] Άννα Κομνηνή, V.E.7.

[416] Άννα Κομνηνή, VIII.Θ.1.

[417] Νικήτας Χωνιάτης, 89.

[418] Νικήτας Χωνιάτης, 144.

[419] Νικήτας Χωνιάτης, 35-36.

[420] Νικήτας Χωνιάτης, 15.

Άλλωστε κάτι ακόμα που θα πρέπει να προσέξουμε είναι ότι, όσον αφορά την περίπτωση των *Ρωμαίων*, οι όροι *ὁμόγλωσσος, ὁμόφωνος - ἀλλογλωσσος, ἀλλοφωνος* είναι συνώνυμοι με τους όρους *ὁμογενῆς - ἀλλογενῆς* κτλ., ιδιαίτερα όσον αφορά την περίπτωση του Νικήτα Χωνιάτη: «ἀμείνω δὲ τὴν νύκτα κρίναντες εἰς τὴν τῶν ἐναντίων ἐπίθεσιν, σύνθημα δεδώκασι τῷ (Ῥωμαϊκῷ) στρατῷ ἐν τῷ κατὰ σκότον συμπλέκεσθαι τοῖς Τούρκοις ἀναφωνεῖν σίδηρος", ὡς εἴη αὐτοῖς οὕτως ἀντιπαρέρχεσθαι μὲν τὸ ὁμόφυλον ὡς ὁμόφωνον, τὸ δὲ σιγῇ ἐπιὸν καίνοιεν ὡς ἀλλόγλωττον. καὶ τοῦτο δι' ὅλης τῆς τότε συμπλοκῆς ἐπιφωνούμενον διέστελλε τὰ γένη καί, τὸ τοῦ Δαυίδ, ὡς σίδηρος τὰς τῶν Περσῶν ψυχὰς διήρχετο» [421] και επίσης: «Ὅθεν ἐμφυλίων στάσεων καὶ πολέμων αἱ Ἀσιάτιδες ἔγεμον πόλεις. καὶ ἦν τὰ ἐντεῦθεν δρώμενα δυσαχθέστερα τῶν ἐκ τῶν γειτόνων συμβαινόντων ἐχθρῶν, ἢ καὶ οὕτως εἰπεῖν, ᾧ χεὶρ οὐκ ἐπεξῆλθεν ἀλλόγλωττος, τοῦτο ἡ ἐγχώριος ἐθέριζε δεξιά, καὶ κατ' ἀλλήλων ἐκπεπολέμωτο τὸ ὁμόφυλον βαρβαρωθὲν καὶ τοὺς τῆς συγγενείας νόμους ἠγνοηκός» [422] και «ὁ μὲν γὰρ (Μαυροζώμης) κατὰ γένος ἡμῖν συναπτόμενος, ταῖς δὲ γνώμαις ἀλλοεθνὴς καὶ τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος ἀκρατὴς πολέμιος καὶ ὢν καὶ δεικνύμενος, ᾤετο φρεναπατώμενος… ἀμέλει καὶ μετὰ δυνάμεων Περσικῶν ἐπιὼν ὁ κατὰ μόνων τῶν οἰκείων εἰδὼς ἀνδρίζεσθαι ἔκειρε τὸ μὴ συμφρονοῦν ὁμόγλωττον ὡς ἀλλόφυλον» [423]. Ο Ισαάκιος Άγγελος έκατσε με λαμπρή ενδυμασία στο θρόνο του, ώστε να φανεί επιβλητικός όχι μόνο στους *αλλόφωνους*, αλλά και στους *Ρωμαίους* [424]. Φυσικά αυτό το φαινόμενο εμφανίζεται και σε άλλους συγγραφείς, όπως το Νικηφόρο Βασιλάκη: «Εἰ δὲ ὅλα Περσῶν ἔθνη καὶ μυριόγλωττον γλῶτταν ἀλλόφυλον τὸ ἐνυάλιον ἀλαλάζουσαν» [425]. Για τον Ευστάθιο οι Ιταλοί είναι ένα *αλλόκοτο και αλλόγλωττο γένος* [426].

Δεν είναι η γλώσσα όμως το μόνο χαρακτηριστικό των *Ρωμαίων*. Δεν θεωρούνται όλοι οι ελληνόγλωσσοι *Ρωμαίοι*. Οι *ελληνίζοντες μιξοβάρβαροι* στη Μικρά Ασία, όπως είδαμε, οι οποίοι πιθανότατα είναι Μουσουλμάνοι, δεν

[421] Νικήτας Χωνιάτης, 125.

[422] Νικήτας Χωνιάτης, 263.

[423] Νικήτας Χωνιάτης, *Epistulae et Orationes*, ΙΔ.136-137.

[424] Νικήτας Χωνιάτης, 364.

[425] Νικηφόρος Βασιλάκης, Β3.51.3. Επίσης Μανασσής, 2529-2531.

[426] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 263.

θεωρούνται *Ρωμαίοι*, όπως άλλωστε δεν θεωρούνται *Ρωμαίοι* ούτε οι Βογόμιλοι και πολύ πιθανώς ούτε οι Παφλαγόνες. Η Ορθοδοξία φαίνεται να αποτελεί το τρίτο βασικό χαρακτηριστικό που οφείλει να έχει ένας *ελληνόφωνος Ρωμαίος*, τουλάχιστον *εκ γεννήσεως του*. Γιαυτό και δεν θεωρούνται ως *Ρωμαίοι* οι Βογόμιλοι και οι *μιξοβάρβαροι*, ενώ είναι *Ρωμαίοι το γένος* άτομα που στην κατοπινή πορεία τους επέδειξαν αιρετικές τάσεις, όπως ο Δημήτριος της Λάμπης.

Άλλά και στην περίπτωση της Ορθοδοξίας πρέπει να επισημάνουμε ότι δεν είναι το μόνο που μπορεί να έχει κάποιος για να θεωρείται *Ρωμαίος*, ούτε καν σε συνδυασμό με την *ρωμαϊκή* υπηκοότητα. Έτσι, οι ορθόδοξοι Βλάχοι, Σέρβοι, Αρμένιοι και οι Ρώσοι δεν είναι *Ρωμαίοι*, αλλά αντιθέτως αποτελούν ορισμένα από τα *βάρβαρα γένη* που περιτριγυρίζουν τους *Ρωμαίους*. Ωστόσο, αυτή την εικόνα έχουμε και για τους Ορθόδοξους πληθυσμούς της Ανατολής. Είδαμε ότι υπάρχουν άτομα όπως ο αστρολόγος Σηθ που αποκαλούνται Αιγύπτιοι, αλλά ακόμα περισσότερο αυτό φαίνεται από την αλληλογραφία μεταξύ του Πατριάρχη Αλεξανδρείας Μάρκου και του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Γεώργιου Β΄ Ξιφιλίνου (1191-1198). Ο Μάρκος αποτείνεται στον Γεώργιο Ξιφιλίνο για μια σειρά προβλημάτων που αντιμετωπίζει στην Αλεξάνδρεια μεταξύ των οποίων και αυτό της χρήσης της ντόπιας γλώσσας στη λειτουργία. Ο Γεώργιος του απαντάει ότι είναι δυνατόν, αν το ζητούν οι ντόπιοι, να χρησιμοποιηθεί η γλώσσα τους στη λειτουργία, εφόσον έχει διαπιστωθεί η Ορθοδοξία της, αν και κατανοεί ότι αυτό θα είναι επίπονο «*για τους εκεί Ρωμαίους μας*», εννοώντας προφανώς τους ελληνόφωνους της Αιγύπτου [427].

.

[427] Βλ. Dagron G., "Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle)", *Travaux et Memoires* 12 [1994], 219-240.

Δ. ΟΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΕΣ ΤΩΝ *ΡΩΜΑΙΩΝ*

α) Η αρχαία ελληνική κληρονομιά

Από τις τρεις διαθέσιμες κληρονομιές που είχαν να διαχειριστούν οι Βυζαντινοί - δηλαδή την αρχαία ελληνική, την ιουδαιοχριστιανική και την ρωμαϊκή αυτοκρατορική-, η αρχαία ελληνική προκάλεσε τη μεγαλύτερη συζήτηση, λόγω των επιπτώσεων που προκαλούσε στην διαμόρφωση της νεοελληνικής ταυτότητας σε μια προσπάθεια να συνδεθούν οι νεώτεροι Έλληνες με τους αρχαίους. Ιδιαίτερη προσπάθεια τον περασμένο αιώνα είχε δοθεί στο θέμα της σύνδεσης της χριστιανικής φιλοσοφίας με την αρχαία ελληνική, μια προσπάθεια που θεωρείται ότι συντελέστηκε κατά την Ύστερη Αρχαιότητα μέσω των Πατέρων της Εκκλησίας. Αυτή η συμφιλίωση πιστεύεται πως έσωσε την αρχαία ελληνική γραμματεία μεταλαμπαδεύοντάς την στο Βυζάντιο και δημιουργώντας έναν ιδιαίτερο πολιτισμό, τον ελληνοχριστιανικό.

Από την άλλη, κάτι που έχει γίνει σαφές από τη νεώτερη έρευνα είναι η γενίκευση της αρνητικής χρήσης του όρου *Έλλην* από τον 6ο αι. και έπειτα, μέσω της χρήσης του για την υποδήλωση του παγανιστή και, μάλιστα, όχι μόνο του πιστού της αρχαίας ελληνικής θρησκείας, αλλά γενικότερα ατόμων με παγανιστικές τάσεις. Παράλληλα, πάντως, παρατηρήθηκε πάλι από την έρευνα μια στροφή των βυζαντινών συγγραφέων προς το ελληνικό παρελθόν και προς την καλύτερη εκτίμηση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας από τον 11ο αι. και μετά, με την συνεισφορά λογίων όπως ο Μιχαήλ Ψέλλος. Η στροφή αυτή θεωρείται πως όχι μόνο συνέβαλε στη μείωση των αρνητικών χρήσεων του όρου *Έλλην* αλλά, παράλληλα, και στην χρήση του συγκεκριμένου όρου με μια «εθνική» χροιά, για να προσδιορίσει δηλαδή τους ίδιους τους Βυζαντινούς και να τους συνδέσει με την ελληνική αρχαιότητα [428].

Πιστεύω πως το όλο ζήτημα κινείται στην λάθος κατεύθυνση, όχι γιατί προσπαθεί να διαπιστώσει το μέγεθος των δανείων από την κλασική γραμματεία και την εκτίμηση προς τους αρχαίους Έλληνες εκ μέρους των Βυζαντινών συγγραφέων,

[428] Όπως για παράδειγμα οι Αρβελέρ, *Η πολιτική ιδεολογία*, 70-75· Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού (Τόμος Α΄)*, 50-55· Σβορώνος, *Το ελληνικό έθνος*, 67-68· Lechner, *Hellenen und Barbaren*, 53-59· Magdalino, *Hellenism and Nationalism*, 10.

αλλά γιατί υποθέτει ότι ακριβώς αυτή η ανεύρεση ή όχι της συνεισφοράς της αρχαιοελληνικής κληρονομιάς θα σημαίνει αυτομάτως και την ύπαρξη μιας ελληνικής ταυτότητας στους Βυζαντινούς. Αυτό είναι κάτι υπεραπλουστευμένο· σε καμία περίπτωση δεν μπορούμε να στηριχτούμε στα δάνεια των Βυζαντινών από την κλασική γραμματεία για την ύπαρξη μιας ελληνικής ταυτότητας. Στο κάτω – κάτω και η Δυτική Ευρώπη κατά την Αναγέννηση εκτιμούσε τους αρχαίους Έλληνες κανείς όμως ποτέ δεν μίλησε για ελληνική ταυτότητα των Δυτικών, οπότε η αναζήτηση της ίδιας ταυτότητας ανάμεσα στους Βυζαντινούς, μέσω μάλιστα μιας αμφισβητήσιμης εκτίμησης προς τους αρχαίους Έλληνες, είναι άτοπη. Αν θέλουμε να αναζητήσουμε κάποια ελληνική ταυτότητα θα πρέπει να στραφούμε σε σημεία τα οποία θα μας δείχνουν ότι οι Βυζαντινοί συγγραφείς αναζητούσαν μια σύνδεση με την αρχαία ελληνική αρχαιότητα.

Καταρχάς, θα πρέπει να εξετάσουμε τον τρόπο χρήσης των δανείων από την κλασική γραμματεία εκ μέρους των Βυζαντινών συγγραφέων. Ο όγκος του υλικού για τον 12^{ο} αι. είναι τεράστιος και εκτείνεται στα περισσότερα λογοτεχνικά είδη: στην ιστορία – χρονογραφία, στη ρητορική, στο μυθιστόρημα, στα επιγράμματα ακόμα και στη θεολογία. Αναφορές σε αρχαίους συγγραφείς, παρομοιώσεις περιστατικών με αρχαία ελληνικά αντίστοιχα παραδείγματα, σύγκριση στη ρητορική προσώπων σύγχρονων των συγγραφέων με φιγούρες της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας, δάνεια λογοτεχνικών εκφράσεων κτλ., είναι πολύ συνήθεις συμβάσεις αυτή την εποχή, ενώ το είδος και η συχνότητά τους ποικίλλει ανάλογα με τον συγγραφέα. Φαίνεται, μάλιστα, πως ο όγκος των παραπομπών έχει αυξηθεί σε σημαντικό βαθμό σε σχέση με τους προηγούμενους αιώνες [429].

Στα ρητορικά εγκώμια και στην επιστολογραφία ο όγκος των παραπομπών στην κλασική γραμματεία είναι μεγάλος. Σχεδόν δεν υπάρχει ρητορικός λόγος ή επιστολή που να έχει σωθεί και να μη βρίθει από τέτοιες παραπομπές, είτε έμμεσα μέσω του δανεισμού φράσεων και μεταποίησής τους ώστε να ταιριάζουν με τα δεδομένα του εκάστοτε κειμένου, είτε άμεσα με την αναφορά στα λεγόμενα ενός αρχαίου Έλληνα συγγραφέα. Αυτό που είναι ενδιαφέρον είναι ότι το είδος των παραπομπών ποικίλλει ανάλογα με τη θεματική του εκάστοτε κειμένου. Άλλωστε, ήταν κοινός τόπος η σύγκριση των εγκωμιαζόμενων προσώπων με μυθικές μορφές από την ελληνική μυθολογία και με πρόσωπα της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας.

[429] Lechner, *Hellennen und Barbaren*, 53-54.

Έτσι, γράφει ο Μιχαήλ Ιταλικός για τον Ιωάννη Β΄ Κομνηνό σε έναν ρητορικό του λόγο: «Εὐθὺς οὖν οἱ ἀλαζόνες ἐκεῖνοι τειχήρεις ἐγένοντο καὶ ἀπέκλειόν σοι τὴν εἴσοδον, ἀλλὰ σύ, τοῖς σοῖς στρατιώταις ὥσπερ τινὰ φῶνον ἐνυάλιον ἐμβοήσας τὴν τῆς πόλεως πόρθησιν, *μένος καὶ θάρσος* (*Ιλιάδα*, Ε.2.) τούτοις ἐμβέβληκας, εἶπεν ἄν τις, Αθηνᾶ Διομήδει (*Ιλιάδα*, Ι.366) ἢ Μακεδόσιν ἐν Μαρακάνδαις Ἀλέξανδρος (Πλούταρχος, *Αλέξανδρος*, 1.2), καὶ αὐτίκα σχεδόν τοι τοῖς ὀδοῦσιν ἐκεῖνοι τὰ τείχη κατέτραγον, καὶ τὰ ἐφεξῆς Ὅμηρος τραγῳδῶν συμπληρούτω μοι· *ἄνδρας μὲν κτείνουσι, πόλιν δέ τε πῦρ ἀμαθύνει* (*Ιλιάδα*, Κ.593) καὶ ὅσα ἐκεῖνος ταῖς πορθουμέναις πόλεσιν ἐπεισάγει δεινά. Εἰ δὲ καὶ τραγῳδία πλέκεται οἴκτῳ καὶ θαύματι, ὥς φασιν οἱ τεχνῖται τῶν λόγων, (Αριστοτέλης, *Περί Ποιητικής*, 6) οἶκτος μὲν ἐνταῦθα τοῖς βαρβάροις ἡ συμφορά…» [430].

Ποιος ο λόγος, όμως, της χρήσης τόσων πολλών παραθεμάτων από τους κλασικούς συγγραφείς; Μπορεί να έχει σχέση με την ταυτότητα των Βυζαντινών; Όχι, αν σκεφτούμε το λογοτεχνικό κλίμα της εποχής. Ήταν μια παράδοση που επικρατούσε τουλάχιστον από την ύστερη ελληνιστική εποχή. Αυτή η παράδοση του αρχαϊσμού θεωρούσε ως αυθεντία την κλασική γραμματεία του 5ου-4ου αι. και έδινε έμφαση ιδιαίτερα στην θεωρούμενη γλωσσική καθαρότητα της αττικής διαλέκτου προς την οποία και προσέβλεπε. Μέσα σε αυτό το κλίμα, τα ομηρικά έπη ήταν το ευαγγέλιο της εκπαίδευσης, μιας εκπαίδευσης που έδινε ιδιαίτερη έμφαση στην γλωσσική ποιότητα. Ακόμα και αν κατά καιρούς, από την Ύστερη Αρχαιότητα και έπειτα, υπήρχαν άνθρωποι που αντιδρούσαν στη μελέτη των κλασικών κειμένων, έστω και ως προς τη γλωσσική μορφή τους, ήταν οι ίδιοι εκείνοι που είχαν μεγαλώσει με αυτή την εκπαίδευση.

Η παιδεία εκτός από ψυχαγωγικό χαρακτήρα, στο Βυζάντιο είχε και βαθιά λειτουργικό χαρακτήρα. Έτσι, πλέον θα μπορούμε να καταλάβουμε την αγωνία πολλών μορφωμένων Βυζαντινών, οι οποίοι αισθάνονταν εκτός κλίματος όταν βρισκόταν μακριά από την Κωνσταντινούπολη και, επομένως, εκτός των κύκλων τους. Θα μπορέσουμε επίσης να κατανοήσουμε τον Μιχαήλ Χωνιάτη όταν, απευθυνόμενος σε κάποιον τοπικό αξιωματούχο ονόματι Φωκά, τον επικρίνει για τις δικαστικές αποφάσεις τους, καθώς, αναρωτιέται, «πώς μπορεί να κρίνει ένας

[430] Μιχαήλ Ιταλικός, 43.251.

άνθρωπος που δεν έχει μυηθεί στην τέχνη του λόγου» [431]; Θα μπορέσουμε να κατανοήσουμε αισθήματα, όπως αυτό του Μιχαήλ Χωνιάτη, ότι *βαρβαρώνεται ευρισκόμενος επί καιρό στην Αθήνα*. Το *βεβαρβαρώνεται* δεν έχει να κάνει παρά με την γλώσσα, την χρησιμοποιούμενη από τους λόγιους, την *καθαρεύουσα* και όχι τη δημώδη. Η δημώδης αντιμετωπιζόταν κάτι σαν «υπογλώσσα». Έτσι, ο *αγράμματος Έλληνας* της Άννας Κομνηνής, που στο Ορφανοτροφείο μάθαινε να *ελληνίζει* σωστά, δεν είναι άλλος από εκείνον που μιλούσε την δημώδη γλώσσα (*ίδιωτεύων*, όπως θα έλεγαν οι Βυζαντινοί). Αυτό φαίνεται και στις μομφές της Κομνηνής απέναντι στον Ιωάννη Ιταλό. Δεν τον κατηγορεί τόσο για την διδασκαλία του, ότι δηλαδή δεν κατανόησε όπως θα έπρεπε τα αρχαία κείμενα, αλλά περισσότερο για τους *βάρβαρους* τρόπους του και για τις ελλείψεις του στην τέχνη της ελληνικής γλώσσας. Τέλος, ας μην ξεχνάμε την πάγια κατηγορία για ξένους υπηρέτες στη βυζαντινή Αυλή: *υποβαρβάριζαν*. Επομένως, είναι εύκολο να καταλάβουμε πως οτιδήποτε θα έλεγε κάποιος λόγιος και μάλιστα την κατάλληλη στιγμή είχε τεράστια σημασία· η ρητορική ήταν μια κοινωνική ανάγκη, ώστε να μπορέσουν άνθρωποι σαν κι αυτούς όχι μόνο να ζήσουν από την τέχνη τους, αλλά και να ελιχθούν κοινωνικά και πολιτικά, τόσο άτομα των ανώτερων κοινωνικών στρωμάτων, αλλά και των χαμηλότερων επιπέδων. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να τεθεί και η ρητορική του ελληνισμού. Οι αναφορές στα κλασικά κείμενα δεν θα πρέπει να θεωρηθούν ότι σήμαιναν κάτι ιδιαίτερο για τους συγγραφείς που τις παρέθεταν, αλλά ότι ήταν ένα μέσο ώστε να μπορέσουν να επιδειχθούν απέναντι στους ομοίους τους, να επιδείξουν την γνώση που κατείχαν, ότι γνώριζαν να χρησιμοποιούν παραθέματα από την «ανεκτίμητη» κλασική λογοτεχνία στο κατάλληλο σημείο και με τον κατάλληλο τρόπο.

Πέρα όμως από την ποιότητα της γλώσσας, πόσο εκτιμούσαν τις ιδέες της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας και τις αξίες που απέρρεαν από αυτήν; Αυτό είναι σίγουρα κάτι που εξαρτάται ιδιαίτερα από την ιδιοσυγκρασία και το περιβάλλον του εκάστοτε συγγραφέα. Το θέμα σε μεγάλο μέρος του αφορά την επιρροή της αρχαίας φιλοσοφίας, απέναντι προς την οποία υπήρχε πάντοτε μια αμφισημία. Πριν από τον Ψελλό, η μελέτη της ήταν ομολογουμένως αρκετά παραμελημένη. Όταν άνθρωποι σαν τον Ψελλό άρχισαν σιγά – σιγά να τη μελετούν, οι πρώτες αντιδράσεις ήταν έντονες. Ενώ η αριστοτελική φιλοσοφία ασχολούνταν περισσότερο με την ηθική και

[431] Μιχαήλ Χωνιάτης, ΙΙ, 21.δ.

τον φυσικό κόσμο, οπότε και γενικά θεωρούνταν πιο «αθώα», η πλατωνική, και ιδιαίτερα η νεοπλατωνική, ασχολούνταν με ζητήματα όπως την ψυχή. Ας θυμηθούμε, εξάλλου, ότι στην Ύστερη Αρχαιότητα αποτελούσε τον μεγάλο αντίπαλο του Χριστιανισμού. Οπότε είναι φυσικό να καταλάβουμε τυχόν αντιδράσεις για αιρετικές απόψεις, οι οποίες θα θεωρούσαν ότι θα μπορούσαν να απορρέουν από τη μελέτη τέτοιων κειμένων. Ας θυμηθούμε ότι ήδη ο Ψελλός είχε κατηγορηθεί για τέτοιες απόψεις, ενώ ο Ιωάννης Ιταλός, ο οποίος φαίνεται να ήταν πιο απρόσεκτος ως προς την δημοσία προβολή τέτοιων απόψεων, αναθεματίστηκε στις αρχές της βασιλείας του Αλέξιου Α΄. Θεωρούνταν πως απειλούνταν ο συμβιβασμός ως προς τη μελέτη της φιλοσοφίας, ο οποίος είχε επιτευχθεί από τους Πατέρες της Εκκλησίας. Ακόμα και ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο οποίος διετέλεσε *διδάσκαλος των Ευαγγελίων*, αναγκάστηκε να απολογηθεί για τις «φιλοσοφίες – μαγείες» για τις οποίες κατηγορείται ότι καταπιάνεται φορές - φορές· «δεν τις πίστεψα ποτέ», γράφει, «ικανοποίησα μόνο τη φιλομάθεια της ψυχής μου» [432].

Η πραγματικότητα της αρχαίας Ελλάδας με την *εθνική* θρησκεία της έκανε τους Βυζαντινούς συγγραφείς και σε αυτήν την περίοδο αρκετά επιφυλακτικούς σε κολακευτικά σχόλια τα οποία δεν αφορούσαν την γλωσσική – υφολογική ποιότητα των κλασικών κείμενων. Μια τέτοια στάση μπορούμε να δούμε και σε ένα απόσπασμα από το Μανασσή, όπου εκφράζει την απέχθεια του στην αρχαία ελληνική θρησκεία αναφερόμενος στις πράξεις του Μέγα Κωνσταντίνου: «οὗτος καθεῖλε τοὺς βωμούς, ἔκλεισε τὰ τεμένη ἐν οἷς προσῆγον Ἕλληνες δαίμοσι τὰς θυσίας, καὶ τῶν αἰσχρῶν ἐναγισμῶν καὶ ῥυπαρῶν ὀργίων σχολὴν κατεψηφίσατο καὶ πάσης βδελυρίας» [433]. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Μανασσής ήταν ένας από τους πιο κλασικίζοντες συγγραφείς της περιόδου.

Ως εκ τούτου, δεν απουσιάζουν ούτε σε αυτή την περίοδο απόψεις βυζαντινών συγγραφέων σχετικά με την αρνητική επίδραση που μπορεί να έχει η ελληνική παιδεία ή αλλιώς η «ανθρώπινη», η «θύραθεν» σύμφωνα με τους ίδιους, σε αντιδιαστολή πάντα με την «καθ' ημών παιδεία», την «θεία». Σημαντική θέση σε αυτή την κατηγορία έχει ο Γεώργιος Τορνίκης, ένας λόγιος που άνηκε στον κύκλο της Άννας Κομνηνής. Ο Τορνίκης επανειλημμένως στους λόγους και στις επιστολές του εξάρει την σημασία της «καθ'ημών παιδείας», ενώ παράλληλα προσπαθεί να μειώσει

[432] Μιχαήλ Ιταλικός, 31.

[433] Μανασσής, 2330-2333.

την αξία της *θύραθεν*: «Τί μοι πρὸς τοῦτο τὸ ἔργον, ὦ καινοτόμε πόλις Ἀθῆναι καὶ πρὸς μηδὲν ἕτερον εὐκαιροῦσα ἢ λέγειν καὶ ἀκούειν κατὰ τὸν Παῦλον καινότερα, Σαλαμῖνες καὶ Μαραθῶνες, τὰ παλαιά σου καυχήματα, καὶ Κελεοὶ καὶ Τριπτόλεμοι ἐν ἅρμασι δρακόντων τοὺς καρποὺς εἰς πᾶσαν γῆν κατασπείραντες, τοῦ σοῦ γεννήματος τοῦδε πάσαις ψυχαῖς ἀντὶ σπερμάτων ἐνσπείραντος;» [434] και, απευθυνόμενος στο μητροπολίτη Αθηνών, τον παροτρύνει «Ἄφες ἔρρειν τὴν πάλαι σοι πολιοῦχον, τὴν Παλλάδα καὶ Ἀγελείην, τὴν ἄσεμνον παρθένον, τὴν ἐκραγεῖσαν ἐκ κεφαλῆς Ἡφαιστείου πελέκεως κρούμασιν, ἐκ θεοῦ καὶ γεννῶντος καὶ τίκτοντος οὐκ ἐξ ὀσφύος οὐδ᾽ ἐκ γαστρὸς ἀλλ᾽ ἐκ μηροῦ τε καὶ μήνιγγος. Ἔχεις πολιοῦχον τῆς πάσης οἰκουμένης <τὴν προστάτιν, τὴν τὸν Λόγον> καὶ Θεὸν ἀληθῆ τεκοῦσαν οὐ μυθευόμενον. Μή σοι τὰ ὦτα παρακτυπείτω Δημοσθένους Ἠχὼ καὶ Ἰσοκράτους Σειρήν, ἄλλων τε σοφῶν Μοῦσαι καλλιόπαι καὶ καλλικέλαδοι. Διὰ τοῦτο τὰ παλαιά σε καταπληττέτω τῆς μητροπόλεως, τὸν φιλορήτορα καὶ φιλόμουσον· ἔχεις τὸν Παῦλον δημηγοροῦντα καὶ τοὺς φιλοκαίνους τοῖς καινοτέροις χειρούμενον διηγήμασι. Κάθισον ἐν Ἀρείῳ πάγῳ, ἀνάπτυξον τῶν σῶν ῥητόρων τὰ πολύστιχα πυξία· μὴ λαμπρὰν οὕτως εὑρήσεις δημηγορίαν ἀνάγραπτον ὁποίαν τοῦ σκηνορράφου, τοῦ τῆς Ἐκκλησίας ρήτορος Παύλου, τοσοῦτον δυνηθεῖσαν ὡς καὶ αὐτῶν ἐξαναστῆναι θρόνων τοὺς μετὰ ὀφρύος φιλοσόφου καὶ μετὰ φρονήματος ἀσόφου δικάζοντας. Οὕτω τῶν σῶν Ἀθηνῶν τῶν προτέρων τὰ δεύτερα λαμπρότερα καὶ σεμνότερα» [435]. Αν και αναγνωρίζει τους Έλληνες ως «προπάτορες της σοφίας», θεωρεί πως στους ανθρώπους την αποκάλυψε ο Θεός [436].

Είναι φανερό πως και στο 12ο αι. από πολλούς συντηρητικούς κύκλους της βυζαντινής αριστοκρατίας η μελέτη της ελληνικής παιδείας θεωρούνταν επικίνδυνη, όχι μόνο όσον αφορά τα θρησκευτικά δόγματα, μέσω της πλατωνικής και αριστοτελικής φιλοσοφίας, αλλά και για την ηθική διάπλαση ενός ατόμου. Ο Τορνίκης γράφει πως αυτό ήταν κάτι που φοβόνταν ιδιαίτερα οι γονείς της Άννας Κομνηνής, πόσο μάλλον λόγω του γεγονότος ότι ήταν μια γυναίκα (οπότε προφανώς για εκείνους πιο επιρρεπής σε θέματα ηθικής). Αν και η ικανότητα των αρχαίων Ελλήνων στους λόγους και στη διαχείριση της λογικής (ένδειξη της αριστοτελικής εκπαίδευσης του Τορνίκη) είναι επαινετέα, η ποίηση, που προηγούνταν της ανώτερης

[434] Γεώργιος Τορνίκης, 1.79-80.

[435] Γεώργιος Τορνίκης, 7.207-208.

[436] Γεώργιος Τορνίκης, 14.231.

αυτής εκπαίδευσης ενός μαθητή, ήταν επικίνδυνη για τους άσεμνους έρωτες που τα κείμενα της φανέρωναν [437]. Η Άννα, όμως, όπως μας λέει ο εγκωμιαστής της, δεν δίστασε «περιβεβλημένη το μανδύα της ευσέβειας, να ριχτεί στο πέλαγος της θύραθεν σοφίας» [438]. Δεν «τυλίχτηκε στα δίχτυα» της φιλοσοφίας του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη, αλλά περιέπαιζε τα λανθασμένα λεγόμενά τους, ενώ ακόμη και στο λόγιο ύφος, εκεί όπου κάποιοι αναδείκνυαν τον Πλάτωνα, τον Ηρόδοτο, τον Ισοκράτη, το Θουκυδίδη και τον Δημοσθένη, εκείνη προτιμούσε τον Μέγα Βασίλειο, τον Γρηγόριο τον Θεολόγο, τον Ιωάννη το Χρυσόστομο [439]. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε φυσικά τι έλεγε η Άννα στις ιδιωτικές συζητήσεις της, ωστόσο είναι γεγονός ότι το έργο της, η *Αλεξιάδα*, δεν φανερώνει καμία ιδιαίτερη προτίμηση σε βιβλικά – χριστιανικά παραθέματα. Αντιθέτως, η συντριπτική πλειοψηφία των παραπομπών της αφορά κλασικά κείμενα.

Σίγουρα αυτές οι συνθήκες επέδρασαν αρνητικά στην εις βάθος μελέτη της αρχαίας φιλοσοφίας, αλλά όχι στο σημείο ώστε να καταδικαστεί στο σύνολο της η μελέτη της. Αντιθέτως, σε όλο τον 12^{ο} αι. συναντάμε παραπομπές σε αρχαία φιλοσοφικά κείμενα, αλλά και σχολιασμούς αυτών. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αφιερωνόταν στον Αριστοτέλη. Μεταξύ των μελετητών του συγκαταλέγονται ο Θεόδωρος της Σμύρνης, ο Νικήτας Κυπριανός και ο Ευστράτιος της Νίκαιας. Ο Ευστράτιος της Νίκαιας συνέγραψε σχόλια στον Αριστοτέλη, ενώ ακόμα και στα θεολογικά γραπτά του χρησιμοποιεί έντονα τους αριστοτελικούς συλλογισμούς, προκειμένου να αποδείξει συγκεκριμένες θεολογικές θέσεις [440]. Ο Ευστράτιος μαζί με τον Μιχαήλ της Εφέσου φαίνεται πως άνηκαν επίσης στον λογοτεχνικό κύκλο της Άννας Κομνηνής [441]. Πράγματι, η Άννα, αν και απολύτως εχθρική απέναντι στον Ιταλό, δεν προχωράει σε καμία περίπτωση στην καταδίκη αυτής της φιλοσοφίας· μιας φιλοσοφίας που άλλωστε είχε σπουδάσει και εκτιμούσε. Αντιθέτως, κατηγορεί τον Ιταλό ότι εξαιτίας της *βάρβαρης* φύσης του δεν κατόρθωσε να κατανοήσει την ουσία αυτής της φιλοσοφίας, αλλά οδηγήθηκε σε αιρετικές θέσεις. Πάντως, ούτε η πλατωνική φιλοσοφία έμεινε παραμελημένη. Ο Μιχαήλ Ιταλικός, ο Θεόδωρος Πρόδρομος και ο *σεβαστοκράτωρ* Ισαάκιος ήταν μερικοί μόνο από τους λόγιους που

[437] Γεώργιος Τορνίκης, 14.244-245.

[438] Γεώργιος Τορνίκης, 14.280-281.

[439] Γεώργιος Τορνίκης, 14.283-301.

[440] Π.χ. Ευστράτιος Νίκαιας, 151.

[441] Magdalino, *Manuel Komnenos*, 332.

εκτιμούσαν και έκαναν χρήση της πλατωνικής φιλοσοφίας. Έτσι, για τον Θεόδωρο Πρόδρομο ο Πλάτωνας ήταν το πρότυπο συνδυασμού φιλοσοφίας και ρητορικής [442]. Ο Μιχαήλ Ιταλικός δεν διστάζει μάλιστα να παραπέμπει σε νεοπλατωνικούς συγγραφείς για να στηρίξει τα λεγόμενά του [443].

Κατά πόσον τελικά, όμως, θεωρούσαν οι Βυζαντινοί το αρχαίο ελληνικό παρελθόν ως «δικό τους»; Πρόσφατα με το ζήτημα έχουν ασχοληθεί οι Elizabeth Jeffreys και οι Ruth Macrides με τον Paul Magdalino. Η Jeffreys, ασχολούμενη με την στάση των χρονικογράφων απέναντι στην αρχαία ιστορία, παρατηρεί πως οι χρονογραφίες ασχολούνταν με το αυτοκρατορικό ρωμαϊκό και το ιουδαϊκό παρελθόν κατά βάση. Η αρχαία ελληνική ιστορία αντιμετωπιζόταν πάντοτε περιθωριακά· μόνο στο Μ. Αλέξανδρο και στην Τροία αφιερώνονταν συνήθως πολύ λίγος χώρος [444].

Από τον 12ο αι. σώζονται τρεις χρονογραφίες: του Ιωάννη Ζωναρά, του Μιχαήλ Γλυκά και του Μανασσή. Και οι τρεις είναι εντελώς διαφορετικές μεταξύ τους, ενώ αποκλίνουν σημαντικά και σε σχέση με τα πρότυπα του είδους (Θεοφάνης, Σκυλίτζης κτλ.). Σε σχέση με το αρχαίο ελληνικό παρελθόν, στο Ζωναρά συναντάμε σε σημαντικό μέρος τη διήγηση για τα ελληνιστικά βασίλεια και τον Μ. Αλέξανδρο, όμως, έχει σημασία ο τρόπος αναφοράς σε αυτά. Όπως λέει ο ίδιος ο Ζωναράς, πρέπει να αναφερθεί στο Μ. Αλέξανδρο γιατί μεταξύ άλλων επισκέφτηκε και την Ιερουσαλήμ [445]. Αλλά και η αφήγηση της ιστορίας των Σελευκιδών δομείται γύρω από τις σχέσεις τους με τους Ιουδαίους.

Από την άλλη είναι η περίπτωση του Μανασσή, όπου σημαντικό τμήμα καταλαμβάνει η διήγηση για τον Τρωικό πόλεμο (στ.1108-1470). Καταρχήν, σκοπός του έργου του Μανασσή είναι, όπως δηλώνει ο ίδιος στον πρόλογό του, να εξιστορήσει στην σεβαστοκρατόρισσα Ειρήνη ποιοι εξουσίασαν και για πόσο τα παλαιά χρόνια. Έτσι ξεκινώντας με την Γένεση, προχωράει στην εξιστόρηση των ανατολικών ηγεμονιών (ιδίως εξιστορεί πως γεννήθηκε η μοναρχία ως πολίτευμα πρώτα στους Αιγύπτιους και έπειτα πως πέρασε η ηγεμονία σε άλλους λαούς) και ακολούθως ασχολείται με την εβραϊκή και την ελληνική ιστορία. Η ελληνική ιστορία αφορά την αφήγηση για τον Τρωικό πόλεμο και συνδέεται συγχρονικά με την

[442] Βλ. Magdalino, *Manuel Komnenos*, 333.

[443] Μιχαήλ Ιταλικός, 5.96.

[444] Jeffreys E.M., "The attitudes of Byzantine chroniclers towards ancient history", *Byzantion* 49 [1979], 199-238.

[445] Ζωναράς, I.7.

βασιλεία του Δαβίδ στο Ισραήλ [446]. Είναι φανερό, δηλαδή, ότι δεν ταιριάζει με την θεματική της χρονογραφίας. Η περίληψη της στην χρονογραφία ίσως θα έπρεπε να γίνει αντιληπτή με βάση τα ενδιαφέροντα των λογοτεχνικών κύκλων της εποχής και ιδίως του Μανασσή, όπως και με βάση το λογοτεχνικό είδος της χρονογραφίας, σαν ένα έμμετρο χρονικό στο ομηρικό πρότυπο, παρά σαν μια προσπάθεια δόμησης ενός παρελθόντος. Ο Όμηρος ήταν βασική πηγή για την εκπαίδευση της γραμματικής, ενώ ο Μανασσής δεν διστάζει να περιλάβει παραθέματα από αυτόν ακόμα και στην αφήγηση της Γένεσης [447].

Στον Γλυκά τα πράγματα για την ελληνική ιστορία είναι ακόμη πιο επώδυνα: ο Γλυκάς αδιαφορεί για αυτήν παντελώς. Βέβαια δεν πρέπει να ξεχνάμε τον σκοπό του έργου του Γλυκά, μιας χρονογραφίας προσαρμοσμένης στις ιδιαίτερες προθέσεις του: την εξήγηση για το πώς έγινε ο κόσμος όπως είναι, καθώς και την κατάρριψη της αστρολογίας ως επιστήμης εξήγησης της κατάστασης του φυσικού κόσμου [448]. Έτσι, ο Γλυκάς αναλώνει πάνω από το 1/3 της χρονογραφίας του στην επεξήγηση της *Γένεσης*. Με βάση αυτό το σκεπτικό, δεν είναι καθόλου τυχαία η αναφορά στην λεπτομέρεια της ίδρυσης της Θεσσαλονίκης [449] ή του Ικονίου [450], τη στιγμή που δεν αναφέρεται σε άλλα σημαντικά γεγονότα της ανθρώπινης ιστορίας. Έπρεπε να αναφερθούν αυτές οι συγκεκριμένες λεπτομέρειες, καθώς η Θεσσαλονίκη και το Ικόνιο ήταν δύο σημαντικές πόλεις της εποχής του και η αναφορά στην ίδρυσή τους, επεξηγούσε το πώς έγινε ο κόσμος όπως είναι. Εκείνο που θέλω να τονίσω είναι ότι δεν θα πρέπει να βγάζουμε πρόωρα συμπεράσματα για την δόμηση ενός παρελθόντος εκ μέρους των Βυζαντινών συγγραφέων, αποκλειστικά με τη χρήση της ύλης των χρονογραφιών, εικαζόμενοι έτσι ότι το παρελθόν αυτό αφορά την ιουδαιοχριστιανική και ρωμαϊκή κληρονομιά τους (κάτι που θα συζητηθεί στα επόμενα υποκεφάλαια). Αντιθέτως, θα πρέπει να δώσουμε βάση στο πρόγραμμα και τους στόχους που είχε θέσει ο εκάστοτε συγγραφέας κατά την σύνθεση της χρονογραφίας του. Όπως και να έχει, όμως, είναι φανερό ότι σε αυτούς τους στόχους τους δεν συμπεριλαμβάνονταν η αρχαία Ελλάδα.

---

[446] Μανασσής, στ.1108-1109. Γένεση: στ. 27-470, Ανατολικές Ηγεμονίες (Αιγύπτιοι, Ασσύριοι, Χαλδαίοι, Μήδοι, Πέρσες, Μακεδόνες): 471-966.

[447] Π.χ. Μανασσής, 55-56.

[448] Macrides, *The Fourth Kingdom and the rhetoric of Hellenism*, 131-136.

[449] Γλυκάς, 267.

[450] Γλυκάς, 264.

Τι συμβαίνει όμως με άλλους συγγραφείς; Θεωρούσαν τους Έλληνες πρόγονούς τους; Δεν θα πρέπει να περιμένουμε μια απάντηση ξεκάθαρη σε αυτό. Οι αρχαίοι Έλληνες αντιμετωπίζονται πάντοτε σαν *εκείνοι οι Έλληνες*, φερόμενοι πολλές φορές σε αντίθεση με το *ήμεῖς δὲ*, ακόμα και από συγγραφείς των οποίων η εκτίμηση για την ελληνική παιδεία ήταν υψηλή: «Εἰδέναι μέντοι περὶ τούτων καὶ λέγειν ὅσα εἰς ἐμὴν ἐλήλυθε γνῶσιν οὐκ ἂν ἀρνηθείην, ὥσπερ καὶ περί τινος ἄλλου τῶν παρ᾽ Ἕλλησι μὲν τιμωμένων, παρ᾽ ἡμῖν δὲ ἀτιμαζομένων, οὐ πολυμάθειαν ἐνδεικνύμενος, ἀλλὰ φιλομαθοῦς ψυχῆς ἀποπληρῶν ὄρεξιν» [451] και «Ἐν μὲν τοῖς Ἕλλησιν ἐπίσημοί τινες ἦσαν καὶ περιλάλητοι καὶ γυναῖκες ἀνδριζόμεναι καὶ ἄνδρες γυναικιζόμενοι τὸν φαῦλον ἀνδρισμὸν καὶ γυναικισμόν… Παρ᾽ ἡμῖν δὲ γεγόνασι γυναῖκες οὐ τὴν φύσιν ἀλλάξασαι…» [452]. Και δεν είναι αρκετή πάντοτε η εξήγηση ότι ο όρος στο συγκεκριμένο σημείο σημαίνει τον *Έλληνα* ως τον παγανιστή: «οὕτως Χριστὸς ἡμᾶς φιλανθρωπίαν ἐδίδαξεν, ὡς ἐκεῖνος ὁ τρόπος ἀλάστορος δαίμονος. εἰ δέ πού σοι καὶ τὸ μισοπόνηρον ἐπὶ πλέον ἐπέζεσεν, ἀποσβεννύτω σοι τὸ τοῦ θυμοῦ πῦρ ἡ καθαίρεσις. τέθνηκε τὴν ἀξίαν, τί μαίνῃ λοιπὸν ἀθάνατα; ἤδη καὶ βαρβάροις ἐσπείσαντο μετὰ τελευτὴν Ἕλληνες. σὺ δ᾽ ὁ τοῦ Χριστοῦ μαθητὴς καὶ πρεσβεύων θεὸν ἀνεξίκακον ἐλέγχῃ καὶ αὐτῶν Ἑλλήνων ὀργιλώτερος» [453].

Ελάχιστα βυζαντινά κείμενα αναφέρονται στο ελληνικό παρελθόν, αν εξαιρέσουμε τις *Χιλιάδες* του Τζέτζη, οι οποίες είναι μια συλλογή έμμετρων σχολίων σε μορφή επιστολών πάνω σε κατά βάση ιστορικά (και μυθολογικά πρόσωπα – η διάκριση μεταξύ των δύο δεν είναι σαφής) πρόσωπα και γεγονότα. Η θεματική τους αφορά κατά βάση πρόσωπα από την αρχαία ελληνική λογοτεχνία. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι με αυτές τις ιστορίες ο Τζέτζης ενδιαφερόταν για ένα παρελθόν «δικό του», ακόμα και αν είναι ένας από εκείνους που, όπως αναφέρθηκε, αποκαλούσε *Έλληνα* τον εαυτό του. Πιστεύω, αντιθέτως, ότι τα σχόλια αυτά αφορούν τα λογοτεχνικά ενδιαφέροντα των συγχρόνων του· είναι μια προσπάθεια να τους πληροφορήσει ιδιαίτερα για τα πρόσωπα που συναντούν στα αρχαία ελληνικά κείμενα διαβάζοντάς τα τόσο για ψυχαγωγία όσο και για εκπαίδευση.

[451] Ιταλικός, 30.198.

[452] Γεώργιος Τορνίκης, 14.317.

[453] Νικηφόρος Βασιλάκης, 95.

Οπότε, νομίζω γίνεται αντιληπτό πως οι Βυζαντινοί απείχαν αρκετά, τουλάχιστον αυτή την περίοδο, από το να δομήσουν κάποιο παρελθόν στηριγμένοι στην ελληνική αρχαιότητα. Οι αρχαίοι Έλληνες δεν ήταν πρόγονοί τους. Από την άλλη, ο Magdalino έχει τονίσει ότι αρκετοί Βυζαντινοί συγγραφείς τον 12ο αι., παρότι γνώριζαν ότι η κλασική Ελλάδα ήταν μια περασμένη πραγματικότητα, ένας κόσμος στον οποίο δεν ήταν δυνατό να γυρίσουν, έδειχναν μέσω των γραπτών τους μια νοσταλγία προς αυτόν. Είναι ένα φαινόμενο αρκετά εμφανές σε γραπτά συγγραφέων όπως ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ο Ιωάννης Τζέτζης, ο Μιχαήλ Χωνιάτης, ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Ο Μιχαήλ Χωνιάτης, επί δεκαετίες μητροπολίτης Αθηνών, επανειλημμένως στους λόγους του και τις επιστολές του φαίνεται να αναπολεί με νοσταλγία την αρχαία Αθήνα: «Ἐγὼ μὲν οὖν ὁ μάταιος ᾤμην, ὡς εἰ μὴ καὶ Δημοσθένους ζηλωτὰς τοὺς ἐκείνου πολίτας εὕροιμι, ἀλλά γε τοῦ κριθίνου Δημοσθένους πάντως, οἶδας δήπου τὸν Δείναρχον. Οἱ δὲ οὐ μόνον λιμὸν τοῦ ἀκοῦσαι λόγον, ἀλλὰ καὶ λιμὸν ἄρτου κριθίνου δυστυχοῦσιν οἱ τλήμονες. Ἦν δὲ ἄρα κἀκεῖνο τοῦ Ἐκκλησιαστοῦ σοφὸν γενεὰ πορεύεται καὶ γενεὰ ἔρχεται, ἡ δὲ γῆ εἰς τὸν αἰῶνα ἕστηκεν. Ἡ μὲν γὰρ χάρις τῆς γῆς ἡ αὐτὴ, τὸ εὐκραὲς, τὸ ὀπωροφόρον, τὸ παμφόρον, ὁ μελιχρὸς Ὑμηττὸς, ὁ εὐγάληνος Πειραιεὺς, ἡ μυστηριώδης Ἐλευσὶς ἣν ὅτε, ἡ τῶν Μαραθωνομάχων ἱππήλατος πεδιὰς ἥ τε Ἀκρόπολις αὕτη, ἐφ᾽ ἧς ἐγὼ νῦν καθήμενος αὐτὴν δοκῶ πατεῖν τὴν ἄκραν τοῦ οὐρανοῦ· ἡ δὲ φιλόλογος ἐκείνη γενεὰ καὶ περιττὴ τὴν σοφίαν οἴχεται, ἐπεισῆλθε δὲ ἡ ἄμουσος, πτωχὴ τὸν νοῦν, πτωχὴ τὸ σῶμα, κούφη μεταναστεῦσαι καὶ ἄλλοτε ἄλλης ἐπιβῆναι τροφὴν μαστεύουσα, κἀκεῖθεν αὖθις ἀναπτῆναι κατὰ τοὺς ἀβεβαίους καὶ πλάνητας ὄρνιθας. Κἀντεῦθεν ἡ μεγάλη πόλις ἐρείπιον μέγα καὶ ἄλλως θρυλούμενον» [454]. Παρομοίως και ο Ευστάθιος Θεσσαλονίκης φαίνεται να νοσταλγεί μια χαμένη Χρυσή Εποχή [455].

Αν τα σχόλια αυτών των συγγραφέων μοιάζουν στα αυτιά πολλών ως ρητορικές εκφράσεις χωρίς ουσιαστικό περιεχόμενο, στοιχεία από άλλες κατευθύνσεις έρχονται να επιβεβαιώσουν ότι η *μίμησις* της αρχαιότητας δεν ήταν χωρίς περιεχόμενο, αλλά ήταν ένας συνειδητός αναχρονισμός σε μια προσπάθεια εκ μέρους του συγγραφέα να διαιωνίσει το παρελθόν, ένα παρελθόν το οποίο είναι η θεωρούμενη *Χρυσή Εποχή* του ελληνικού πολιτισμού, με τον οποίο οι συγγραφείς και

[454] Μιχαήλ Χωνιάτης, ΙΙ.8.13.

[455] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, ΣΤ.88-98.

ο κύκλος τους ταυτίζονταν. Σε αυτό τουλάχιστον φαίνεται να συνηγορεί και η εξέταση του ρομαντικού μυθιστορήματος του 12ου αι. από τον Roderic Beaton [456]. Εξάλλου, ο Magdalino συμπληρώνει πως σε αυτή την κατεύθυνση συνηγορούν και άλλα έργα του 12ου αι., όπως ο *Τιμαρίων* και το εγκώμιο της Αγίας Λουκίας των Συρακουσών γραμμένο από τον Ιωάννη Τζέτζη. Ο *Τιμαρίων*, μέσω του Άδη ως σκηνικού, τοποθετεί αρχαίους Έλληνες και Βυζαντινούς στο ίδιο επίπεδο, ενώ ο Τζέτζης σε ένα καθαρά χριστιανικό λογοτεχνικό είδος (εγκώμιο αγίου) συγκρίνει έναν ένδοξο παγανιστή, τον Αρχιμήδη, με την Αγία Λουκία, τοποθετώντας τους δύο στο ίδιο μήκος κύματος [457].

Αν και οι συγκεκριμένοι Βυζαντινοί συγγραφείς δεν θα ήθελαν να γυρίσουν πίσω σε μια παγανιστική πόλη – κράτος και κρατούσαν την σαφή διάκριση μεταξύ της θείας και της θύραθεν σοφίας, είχαν αρχίσει να νοιώθουν ότι «κάτι» έλειπε από τον κόσμο τον οποίο ανακαλούσαν στα γραπτά τους. Αυτή η νοσταλγία για τον αρχαιοελληνικό κόσμο, η δημιουργία μιας Χρυσής Εποχής, ερχόταν, όπως είναι φυσικό, σε πλήρη αντίθεση με το αξιακό σύστημα που προπαγάνδιζε το βυζαντινό κράτος με την ανωτερότητα της χριστιανικής θρησκείας έναντι των αρχαίων αντιλήψεων, της *Νέας Ρώμης* απέναντι στις άλλες πόλεις και του αυτοκράτορα έναντι όλων των αρχαίων ηρώων (στα ρητορικά εγκώμια). Ακόμα παραπάνω, για τον Magdalino, η κατασκευή ενός τέτοιου ιδανικού κόσμου ερχόταν συνειδητά σε αντιπαράθεση με την μοναρχική εξουσία, ξένη του ελληνικού τρόπου ζωής και με μια αυτοκρατορία «βάρβαρη» καθώς ο κόσμος χωριζόμενος σε *Έλληνες* και *βαρβάρους*, τοποθετούσε τους *Ρωμαίους* στη δεύτερη κατηγορία [458].

Αν εξαιρέσουμε το τελευταίο σχόλιο, το οποίο είναι μάλλον υπερβολικό, πιστεύω πως η μελέτη αυτή βρίσκεται στο σωστό δρόμο. Δεν θα τόνιζα σε καμία περίπτωση την αναζήτηση από τους Βυζαντινούς του *ελληνισμού* ως ενός εναλλακτικού μοντέλου σκέψης, αλλά θα το περιόριζα στο επίπεδο της αναζήτησης ενός συμπληρωματικού μοντέλου στο αξιακό σύστημα του *βυζαντινισμού*, ένα σύστημα σκέψης που φαίνεται πως δεν ήταν πια αρκετό για να καλύψει τις ανησυχίες των λογίων. Πάντως, δεν θα συζητούσα ακόμα την χρήση του *ελληνισμού* ως μιας προσπάθειας ανακατασκευής ενός παρελθόντος για τους λόγιους. Ο *ελληνισμός* ήταν

[456] Beaton R., *The Medieval of Greek Romance*, London – New York 1996.

[457] Magdalino, *The rhetoric of Hellenism*, 150.

[458] Magdalino, *The rhetoric of Hellenism*, 152-154.

μια πολιτιστική και όχι μια «εθνική» ταυτότητα ακόμα. Αυτό που θα πρέπει να ερευνηθεί παραπέρα είναι αν και κατά πόσον ο *ελληνισμός* του 12ου αι. συνέβαλλε σε πιο βαθιές τομές στο σύστημα σκέψεως και την πολιτική ιδεολογία μετά τον 1204.

β. Η ιουδαιοχριστιανική κληρονομιά

Θέλοντας να εξετάσουμε πώς αντιλαμβάνονταν οι Βυζαντινοί την χριστιανική κληρονομιά τους πατάμε σε μια πιο στέρεα βάση. Δεν θα συναντήσουμε εδώ εκείνη την αμφισημία που υπήρχε για την αρχαιοελληνική κληρονομιά. Η χριστιανική κληρονομιά είχε αδιαμφισβήτητη αξία για όλους τους Βυζαντινούς και κανείς δεν τόλμησε να την αμφισβητήσει. Όπως και με την κλασική λογοτεχνία, έτσι και στην περίπτωση των βιβλικών και πατερικών κειμένων, οι Βυζαντινοί τα χρησιμοποιούσαν έντονα για την χρήση παραθεμάτων και συγκρίσεων στα ρητορικά εγκώμια. Όπως μπορεί ο αυτοκράτορας να συγκρίνεται με τον Μ. Αλέξανδρο, έτσι μπορεί να συγκρίνεται και με τον Δαβίδ ή το Μωυσή: «Τοιαύτην Αἰγυπτιακὴν ἐκαινούργησας μάστιγα, οὕτως εἰς αἷμα τὸ ὕδωρ μετέβαλες ὁ Μωυσῆς ὁ ἐκλεκτὸς κυρίου καὶ τὸν νέον ὁδηγῶν Ἰσραὴλ ἐπὶ γῆν ἐκείνην, ἣν πάλαι μὲν θεὸς Ἀβραὰμ ἐπηγγείλατο, σὺ δὲ νῦν τοσαῦτα τῷ ξίφει τερατουργῶν, ὁπόσα τῇ ῥάβδῳ Μωυσῆς, ἀπεκλήρωσας» [459]. Παράλληλα, ο Πατριάρχης ή άλλοι αρχιερείς παρομοιάζονται με τον Ααρών ή τον Σαμουήλ (ο οποίος είχε χρίσει τον Δαβίδ): «Ἀλλ᾽ οὐκ ἔμελλες ὁ ἐμὸς Ἀαρὼν μὴ τῷ μεγάλῳ καὶ νέῳ Μωσεῖ καὶ ξυνέπεσθαι καὶ συμποδηγῆσαι τὸν νεοσύλλεκτον λαὸν κυρίου τὸν περιούσιον εἰς ἣν γῆν πάλαι μὲν θεὸς Ἀβραὰμ ἐπηγγείλατο, νῦν δ᾽ ὑμεῖς τὸν νέον Ἰσραὴλ ὡδηγήσατε Ἀαρὼν καὶ Μωυσῆς, ἂν εἴποιμι, ὁ μὲν δουλούμενος ὅπλοις τὸ βάρβαρον, σὺ δ᾽ ὡς ὅπλοις τοῖς ἱεροῖς βέλεσι βάλλων καὶ καταβάλλων καὶ θεῷ χειρούμενος καὶ φιλοθέῳ βασιλεῖ συγχειρούμενος» [460].

Φυσικά η χρήση τέτοιων παραθεμάτων και συγκρίσεων ποικίλλει ανάλογα με τη θεματική του εκάστοτε κειμένου και την ιδιοσυγκρασία του εκάστοτε συγγραφέα. Είναι γεγονός ότι σε ένα εγκώμιο ενός εκκλησιαστικού προσώπου θα συναντήσουμε μεγαλύτερο όγκο βιβλικών παραθεμάτων από ότι σε ένα λαϊκό πρόσωπο. Αυτό φαίνεται και από μια απλή σύγκριση δύο εγκωμίων από τον ίδιο συγγραφέα. Σε

[459] Νικηφόρος Βασιλάκης, 66-67.

[460] Νικηφόρος Βασιλάκης, 44.

ολόκληρο το εγκώμιο του Μιχαήλ Ιταλικού προς τον Πατριάρχη Μιχαήλ της Οξείας σαφώς κυρίαρχα είναι τα βιβλικά παραθέματα και οι συγκρίσεις: «*Ἀγαλλιάσεται ὡς γίγας δραμεῖν ὁδόν.* Καὶ γὰρ δεῖ τοῦτον ὥσπερ τὸν μέγαν Παῦλον *τὸν δρόμον τελέσαι καὶ τὴν πίστιν τηρῆσαι, ἵνα* καὶ *ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος αὐτῷ ἀποκείσεται.* Τὸ δὲ τῆς λοιπῆς μεγαληγορίας, *Ἀπ᾽ ἄκρου,* φησί, *τοῦ οὐρανοῦ ἡ ἔξοδος αὐτοῦ καὶ τὸ κατάντημα αὐτοῦ ἕως ἄκρου τοῦ οὐρανοῦ.* Καὶ γὰρ ἐκ τῆς ἀκροτάτης περιωπῆς, τῆς ἀγαθῆς αὐτοῦ πολιτείας, ἣν οὐρανὸν τροπικῶς ὁ λόγος ὠνόμασε, καθάπερ τις ἥλιος ἀνακύψας—τέως γὰρ *ὑπὸ τὸν μόδιον* τὴν Ὀξείαν ὁ *λύχνος* οὗτος ἐκρύπτετο—καὶ θέων ἀρρήτῳ φορᾷ οἷον προώδευσε καὶ εἰς ἄλλον τοῦτον ἀκρότατον κατήντηκεν οὐρανόν, τὸν περικαλλῆ ναὸν τοῦ Θεοῦ καὶ οὐράνιον, καὶ ἐπὶ τὴν χρυσῆν λυχνίαν ἐτέθη *ὁ καιόμενος* οὗτος *λύχνος,* καὶ ὁ *λόγον ζωῆς ἐπέχων φωστὴρ ἐν τῷ στερεώματι τοῦ οὐρανοῦ* κατηστέρισται, καὶ ἡ μὴ *κρυπτομένη πόλις,* ἡ πόλις τοῦ Θεοῦ ἡ μεγάλη, *ἐπάνω* τοῦ περιφανοῦς *ὄρους* τέθειται· οὕτω μὲν οὖν δαυϊτικοῖς» [461]. Τα κλασικά παραθέματα περιορίζονται σε δύο δάνεια από την Σαπφώ και τον Πλάτωνα και σε μια σύγκριση του «πνευματικού γάμου» του Πατριάρχη (δηλαδή τη χρίση του) με τους γάμους της Αριάδνης και της Θέτιδας. Αντιθέτως, στο αυτοκρατορικό εγκώμιο του ιδίου προς τον αυτοκράτορα Ιωάννη, παρότι συναντάμε και εκεί παραθέματα από τις Γραφές, ο κυρίαρχος όγκος προέρχεται από κλασικά κείμενα και κυρίως από τα ομηρικά έπη [462].

Από την άλλη, υπάρχουν μελετητές που έχουν εξάρει την σημασία αυτή της κληρονομιάς, δίνοντας έμφαση στα μεσσιανικά στοιχεία που εμφανίζονται στη βυζαντινή λογοτεχνία. Σύμφωνα με αυτή την άποψη, οι Βυζαντινοί πάνω από όλα αυτοπαρουσιάζονταν ως ο «εκλεκτός λαός» του Θεού και πάνω σε αυτές τις μεσσιανικές ιδέες δομούσαν το παρελθόν και το μέλλον τους [463]. Τέτοιες ενδείξεις δεν απουσιάζουν από τις πηγές μας αυτή την εποχή. Καταρχάς είναι οι χρονογραφίες: όλες φαίνεται να δομούνται γύρω από την παρακολούθηση της πορείας του «εκλεκτού λαού» του Θεού από την Παλαιά Διαθήκη στην Καινή, ενσωματώνοντας παράλληλα στη διήγηση τις ανατολικές ηγεμονίες που περιέχονται στο όραμα του προφήτη Δανιήλ. Η Ρωμαϊκή ηγεμονία, σύμφωνα με αυτή την ιδεολογία, είναι η

[461] Μιχαήλ Ιταλικός, 2.74.

[462] Μιχαήλ Ιταλικός, 43.245-270.

[463] Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*, 137-156· Mango, *Byzantinism and Romantic Hellenism*, 30-35.

Πέμπτη και τελευταία Ηγεμονία πριν από τη Συντέλεια του Κόσμου. Στη ρητορική η Κωνσταντινούπολη παρουσιάζεται εκτός ως η *Νέα Ρώμη* και ως η *Νέα Ιερουσαλήμ*, προστατευόμενη παράλληλα με την παρουσία ενός σωρού λειψάνων· ο ίδιος ο αυτοκράτορας ήταν ο «εκλεκτός» του Θεού.

Οι αναφορές στο βυζαντινό ως τον « περιούσιο λαό» του Θεού, ως το «άγιον έθνος», είναι βασικό αντικείμενο της ρητορικής, έχοντας ενσωματώσει την πολιτική ιδεολογία. Χαρακτηριστικά αναφέρει ο Νικηφόρος Βασιλάκης: «ἐπεὶ γάρ σε θεὸς εἰς κεφαλὴν ἐθνῶν κατέστησε καὶ εἰς βασιλέα ἔχρισε καὶ σὲ τὸν ἐκλεκτὸν αὐτοῦ, τὸν ὅσιον, εἰς ὁδηγίαν Ισραήλ ἐξαπέστειλε, κοσμεῖς μὲν καὶ διατάττεις εὐθὺς τὸ ὑπήκοον, τὸν ˆλαὸνˆ κυρίου τὸν ˆπεριούσιονˆ, ὅλῃ χειρὶ βαρβαρικῆς ἐξελέσθαι δουλείας φιλονεικῶν καὶ τῆς ἐκεῖθεν πλινθείας ἀπολυτρώσασθαι, ὁ δέ σε καὶ χρίσας καὶ βασιλεύσας θεός, τὸν καλῶς καὶ χρισθέντα καὶ βασιλεύσαντα, ἐκεῖνος καὶ περιέζωσε δύναμιν καὶ τὸν βραχίονά σου ὡς τόξον χαλκοῦν ἔθετο» [464] και ο Μιχαήλ Ιταλικός: «Ἀλλὰ σῴζοι μὲν τὸν Μανουὴλ ὁ Ἐμμανουήλ, σῴζοι δ' ὁ Μανουὴλ τὴν κληρονομίαν Ἐμμανουήλ, τὸ *ἅγιον ἔθνος,* τὸ *βασίλειον ἱεράτευμα,* τῇ δεξιᾷ τοῦ Θεοῦ κυβερνώμενος» [465]. Αρκετές φορές στα γραπτά του ο Μιχαήλ Χωνιάτης αποκαλεί την Κωνσταντινούπολη ως τη *Νέα Σιών*, ενώ παράλληλα αναφέρεται και στην *Παλαιά Ιερουσαλήμ* [466]. Μία φορά αναφέρεται μάλιστα στην Εκκλησία της Κωνσταντινούπολης ως την Εκκλησία της *Νέας Σιών* [467] και άλλη μια φορά, καθαρά με ρητορικό χαρακτήρα, αποκαλεί την Αθήνα ως τη *Νέα Σιών*, την «πόλη του Θεού» για τα πολιτιστικά της κατορθώματα [468]. Ωστόσο το μοτίβο δεν είναι τόσο συχνό σε άλλους συγγραφείς. Μία φορά το υπονοεί ο Τζέτζης σε μια των επιστολών του, όπου μιλάει για το *παλαιό Ισραήλ* [469], ενώ αναφέρεται και στον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης [470].

Ο Θεόδωρος Πρόδρομος είναι εκείνος που χρησιμοποιεί εντονότερα τα βιβλικά μοτίβα από κάθε άλλο συγγραφέα στα εγκώμιά του για τον Ιωάννη Κομνηνό.

---

[464] Νικηφόρος Βασιλάκης, 53.

[465] Μιχαήλ Ιταλικός, 44.294.

[466] Μιχαήλ Χωνιάτης, I.255 και 319.

[467] Μιχαήλ Χωνιάτης, I.300.

[468] Μιχαήλ Χωνιάτης, I.317.

[469] Τζέτζης, Επιστολές, 67.96.

[470] Ευστάθιος Θεσσαλονίκης, 232.

Η Κωνσταντινούπολη αποτελεί ορισμένες φορές τη *Νέα Σιών* [471], οι *Ρωμαίοι* είναι ο *Χριστώνυμος κλήρος* [472], οι βάρβαροι λαοί αποκαλούνται *εθνικοί*, κατά τα πρότυπα των Γραφών και ο αυτοκράτορας είναι εκλεγμένος από το Θεό [473]. Θα πρέπει να σημειώσουμε ακόμα περισσότερο ότι τα μοτίβα αυτά συναντούνται ακόμα περισσότερο σε ποιήματα με αφορμή θρησκευτικές εορτές, όπως τα Θεοφάνεια και τα Χριστούγεννα. Ιδιαίτερα, όμως, εμφανίζονται σε ένα εκτενές ποίημα όπου ο Θεόδωρος Πρόδρομος δανειζόμενος παραθέματα από βιβλία της Παλαιάς Διαθήκης και προσαρμόζοντάς τα στα δεδομένα του, προσπαθεί να δείξει ότι τα κατορθώματα που έχει διαπράξει ο Ιωάννης Β΄ είχαν ήδη προλεχθεί προφητικά στην Παλαιά Διαθήκη: «῎Ακουσον, θεῖε βασιλεῦ, λαμπρὲ * τροπαιοφόρε, * ἅπερ Δαυὶδ ὁ παλαιὸς σοί, τῷ Δαυὶδ τῷ νέῳ,* ὡς ἐκ φωνῆς τῆς θεϊκῆς προφητικῶς προλέγει· * ὡς ἐκ φωνῆς τῆς θεϊκῆς προφητικῶς προλέγει·* εὗρον Δαυὶδ τὸν δοῦλον μου τὸν χαριτωνυμοῦντα, * ἔχρισα τοῦτον ἱερῶς ἁγίῳ χρίσματί μου, * ὅθεν συναντιλήψομαι τούτῳ καὶ συμμαχήσω, * καὶ κατισχύσειεν αὐτὸν ὁ μέγας μου βραχίων. * αὐτὸς θεόν με προσερεῖ, καλέσει με πατέρα,* κἀγὼ πρωτότοκον αὐτὸν ἐν τοῖς υἱοῖς μου θήσω, * ἐπείπερ ἠγαπήθη μοι, καθὼς ἠγάπησέ με» [474]. Αυτό που απουσιάζει από τον Θεόδωρο Πρόδρομο είναι η αναφορά στους *Ρωμαίους* ως τον «περιούσιο λαό». Αντιθέτως, η ρητορική αυτή μεταβιβάζεται στο επίπεδο του αυτοκράτορα: οι *Ρωμαίοι* είναι σταθερά *ο λαός του, το λάχος, ο κλήρος του* [475].

Δεν είναι, όμως, αποκλειστικότητα της ρητορικής το μοτίβο. Θα το συναντήσουμε τακτικά και στην *Ιστορία* του Νικήτα Χωνιάτη. Όπως με τον Θεόδωρο Πρόδρομο, έτσι και με το Νικήτα Χωνιάτη, χρησιμοποιείται έντονα σε αποσπάσματα με ρητορικό χαρακτήρα και ιδιαίτερα σε εκείνα που συνήθως συνδέονται με αναφορές σε Τούρκους. Έτσι, ο Νικήτας Χωνιάτης, απευθυνόμενος στο Θεό, αναρωτιέται ως πότε θα αποστρέφει το βλέμμα του από το *άγιο έθνος* του και δεν θα τιμωρεί τους *δούλους της Άγαρ* που επιτίθενται *εἰς ἡμᾶς τους ελευθέρους* [476]. Ο Νικήτας χρησιμοποιεί το μοτίβο ξανά στο κομμάτι για την μάχη του Μυριοκέφαλου:

[471] Θεόδωρος Πρόδρομος, XVII.104.

[472] Θεόδωρος Πρόδρομος, IX.a.15.

[473] Θεόδωρος Πρόδρομος, XVII.261-270.

[474] Θεόδωρος Πρόδρομος, XVII.41-50.

[475] Θεόδωρος Πρόδρομος, XVI.6.

[476] Νικήτας Χωνιάτης, 116.

ο Θεός, λέει, δεν θα άφηνε να χαθεί ολοκληρωτικά το *άγιο έθνος του* [477]. Έντονες θρησκευτικές παρομοιώσεις βρίσκουμε και σε ρητορικά αποσπάσματα που αφορούν την άλωση της Θεσσαλονίκης. Ακόμα και τότε, οι Βυζαντινοί παραμένουν ο ευσεβής *κλήρος του Θεού* σε σχέση με τους Νορμανδούς. Ακολούθως, οι παρομοιώσεις αυτές χάνονται μέχρι να φθάσουμε στο κλείσιμο του Θρήνου για την άλωση της Πόλης από τους Λατίνους. Τότε μόνο πάλι οι Βυζαντινοί είναι «ο λαός» του Θεού, ο οποίος εκλιπαρεί και ελπίζει στον οίκτο και την βοήθεια του Θεού λόγω των δεινών που υπέστη [478]. Φαίνεται πως στο μεσοδιάστημα οι Βυζαντινοί κατά το Χωνιάτη, είχαν πάψει να αποτελούν τον περιούσιο λαό λόγω των πράξεων και της συμπεριφοράς του. Αυτή είναι και η δεύτερη βασική διαφορά στο κείμενο του Χωνιάτη, μετά την εμφάνιση του όρου *Γραικός*, σε αποσπάσματα που γράφτηκαν ή υπέστησαν εκτενή επεξεργασία μετά το 1204.

Βέβαια, αυτό που πρέπει να έχουμε στο νου μας, είναι ότι το μοτίβο του «εκλεκτού λαού» δεν ήταν ένα προνόμιο αποκλειστικά των Βυζαντινών. Ήδη στα τέλη του 11ου αι. ο Θεοφύλακτος της Αχρίδας αποκαλούσε τους Βούλγαρους *άγιον έθνος* και τον *λαό του Θεού* [479]. Στη Δύση και οι Φράγκοι επαινούνταν ότι αποτελούσαν τον «εκλεκτό λαό» του Θεού [480]. Αυτό το γεγονός απηχεί και ο Νικήτας Χωνιάτης όταν βάζει τον αυτοκράτορα της Γερμανίας Conrad να αποκαλεί τον σταυροφορικό στρατό, στον οποίο ηγείται, ως εκλεγμένο από τον Θεό. Οι Γερμανοί είναι *ελεύθεροι* και θα πρέπει να διώξουν τους *δούλους της Άγαρ* από τα μέρη του Χριστού [481]. Παρατηρούμε, δηλαδή, ότι για το Νικήτα Χωνιάτη ο «εκλεκτός λαός» του Θεού δεν είναι πάντοτε συγκεκριμένα οι Βυζαντινοί, αλλά γενικότερα οι Χριστιανοί. Σε αυτό συνηγορεί και η μοναδική αναφορά στον περιούσιο λαό του Θεού από τον Γεώργιο Τορνίκη. Αποκαλεί τους Λατίνους και τους *Ρωμαίους* ως το *ένα, άγιο έθνος*, αν και θα πρέπει να σημειώσουμε ότι η συγκεκριμένη αναφορά συναντάται σε μία επιστολή του Γεώργιου Τορνίκη σταλμένη ως εκ προσώπου του αυτοκράτορα προς τον Πάπα με ενωτικό χαρακτήρα [482].

---

[477] Νικήτας Χωνιάτης, 188.

[478] Νικήτας Χωνιάτης, 582.

[479] Θεοφύλακτος, *Vita Clementis Ochridensis*.

[480] Για παράδειγμα βλ. στα *Gesta Francorum*, 97.

[481] Νικήτας Χωνιάτης, 69-70.

[482] Γεώργιος Τορνίκης, 30.331.

Ωστόσο, αυτές οι αμφισημίες δεν φανερώνουν τίποτα άλλο από αυτό που παρατηρήσαμε ως τώρα: την ρητορικότητα της χρήσης του μοτίβου. Είναι γεγονός άλλωστε πως δεν το συναντάμε σε κάθε συγγραφέα. Επιδεικτικά απουσιάζει, όπως είδαμε, από τα γραπτά του Γεώργιου Τορνίκη, αλλά επίσης και από την Άννα Κομνηνή, τον Ιωάννη Κίνναμο, τον Μιχαήλ Γλυκά, τον Ιωάννη Ζωναρά και τον Μανασσή. Χρησιμοποιείται με τρόπο παρόμοιο με εκείνο που συναντήσαμε για την ρητορική του ελληνισμού και ουσιαστικά δεν μπορούμε να ισχυριστούμε ότι μια απλή αναφορά στους Βυζαντινούς ως το *άγιο έθνος* ή της Κωνσταντινούπολης ως της *Νέας Σιών* αυτομάτως έχει επιπτώσεις και στην εθνοτική ταυτότητα των ανθρώπων.

Από την άλλη, αν και η αποκαλυπτική φιλολογία ήταν ένα σταθερό κομμάτι της βυζαντινής λογοτεχνίας σε όλες της περιόδους της, σε καμία περίπτωση δεν θα μπρούσαμε να υποστηρίξουμε ότι ο 12ος αι. χαρακτηριζόταν από μια τέτοια τάση. Ο βασικός λόγος δεν είναι άλλος από την κυριάρχηση στην παιδεία και την Εκκλησία ατόμων εκτός μοναστικού περιβάλλοντος. Μυστικιστικές απόψεις και ιδιαίτερα ασκητικές τάσεις δεν ήταν εύκολα αποδεκτές από τον κυρίαρχο κλήρο και εύκολα θα μπορούσαν να θεωρηθούν αιρετικές (κυρίως τάσεις προς βογομιλισμό), γεγονός το οποίο και συνέβαινε. Για την κυρίαρχη ομάδα αυτή την εποχή η παίδευση στην *θύραθεν σοφία* είχε ιδιαίτερη σημασία. Η μεσσιανική φιλολογία βρισκόταν σε παρακμή τον 12ο αι., ενώ επιπλέον ερωτήματα μπορούν να τεθούν γενικότερα ως προς την ισχύ του αντίκτυπού της στις αντιλήψεις και την νοοτροπία της κοινωνίας, πόσο μάλλον στην ταυτότητα των ανθρώπων [483].

Ποια η στάση, όμως, των Βυζαντινών συγγραφέων προς το *Παλαιό Ισραήλ*; Αποτελούσε μέρος της κληρονομιάς τους; Καταρχάς ως συνήθως, οι Βυζαντινοί συγγραφείς δεν παύουν να διάκεινται θετικά προς τους Ισραηλίτες, σε σχέση πάντα με τους εχθρούς των τελευταίων, καθώς εξιστορούν τα γεγονότα της Παλαιάς Διαθήκης. Από την άλλη, όπως και οι αρχαίοι Έλληνες, έτσι και αυτοί είναι «εκείνοι οι Ιουδαίοι» για τους Βυζαντινούς συγγραφείς, κρατώντας σαφή απόσταση. Αποτελούν το *γένος* των Ιουδαίων, το *γένος* των Εβραίων. Ο Μιχαήλ Γλυκάς θεωρεί τους νόμους των *Ρωμαίων* δικαιότερους από εκείνους των Εβραίων, ενώ αποκαλεί *βάρβαρους* τους Φίλωνα και Ιώσηπο, παρότι και αυτοί μετείχαν της ελληνικής παιδείας. Γράφει πως το *γένος* των Εβραίων υπέπεσε στην *αρχή των Ρωμαίων* [484], ενώ

[483] Magdalino, *The empire of Manuel I Komnenos*.

[484] Μιχαήλ Γλυκάς, 413-414 και 436-437.

ο ίδιος πιστεύει πως, σύμφωνα με τις προφητείες, θα επιστρέψει προς τον Χριστό την Ημέρα της Κρίσεως και θα ενωθεί με τον *Χριστώνυμο κλήρο* [485]. Την ίδια διάκριση κάνει και ο Ζωναράς [486].

γ) Η αυτοκρατορική ρωμαϊκή κληρονομιά

Η τρίτη κληρονομιά των Βυζαντινών ήταν η αυτοκρατορική ρωμαϊκή. Πόσο πολύ μετρούσε για τους Βυζαντινούς το γεγονός της συνέχειας της αυτοκρατορικής εξουσίας από την αρχαία Ρώμη; Καταρχάς, όσον αφορά την επίσημη κρατική ιδεολογία, αυτό το ερώτημα δεν είναι δύσκολο να απαντηθεί. Ο αυτοκράτορας διακήρυσσε διαρκώς τη συνέχεια της αυτοκρατορίας, της *αρχής της Νέας Ρώμης*, πάνω στην οποία ήταν δομημένη ολόκληρη η υποτιθέμενη κοσμοκρατορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας και η νομιμοποίηση του αυτοκράτορα. Αναμφίβολα, η ισχύς αυτής της θεωρίας σε πολιτικό επίπεδο τον 12^{ο} αι. συνέχισε να είναι δυνατή. Κατά την βασιλεία του Μανουήλ είχε ιδιαίτερη αξία μάλιστα, λόγω των διπλωματικών προσπαθειών του τελευταίου να αντιμετωπίσει την διεκδίκηση της *αρχής των Ρωμαίων* από τους Γερμανούς αυτοκράτορες και να αναγνωριστεί (κυρίως από τον Πάπα) ως ο μοναδικός *Ρωμαίος* αυτοκράτορας σε Ανατολή και Δύση. Αυτή ακριβώς η θεωρία βοήθησε τον Μανουήλ στη νομιμοποίηση πολέμων και στη διεκδίκηση ξένων εδαφών, όπως την Ιταλία και την Αίγυπτο. Ο ίδιος ο Μανουήλ φρόντισε να επαναφέρει σε υπογραφές του αρχαία λατινικά αυτοκρατορικά επίθετα.

Είναι φυσικό ότι αυτά τα στοιχεία θα αντανακλώνται και στο επίπεδο της ρητορικής, της επίσημης δημόσιας έκφρασης της πολιτικής ιδεολογίας. Δύο συγγραφείς χρησιμοποιούν αρκετά έντονα τα ρωμαϊκά στοιχεία: ο Νικηφόρος Βασιλάκης και ο Θεόδωρος Πρόδρομος. Στον Θεόδωρο Πρόδρομο, στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων, η Κωνσταντινούπολη αποκαλείται *Νέα Ρώμη* και ο αυτοκράτορας είναι ο *κοσμοκράτωρ*, ο *βασιλεύς της γης* [487]. Η οικουμενικότητα που έχει φθάσει ή πρόκειται να φθάσει η εξουσία του αυτοκράτορα είναι ένας επίσης πολύ κοινός τόπος [488]. Παράλληλα, οι *Ρωμαίοι* αποκαλούνται αρκετά συχνά *Αύσονες*,

[485] Μιχαήλ Γλυκάς, *Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θείας Γραφῆς*, κεφ.63.

[486] Ζωναράς, Ι.208.

[487] Π.χ. Θεόδωρος Πρόδρομος, XVI.203.

[488] Π.χ. Θεόδωρος Πρόδρομος, XVI.167-177.

επίθετο που παραπέμπει κατευθείαν στη λατινική καταγωγή τους. Συγκρίσεις με αρχαίους Ρωμαίους δεν απαντώνται αρκετά συχνά, αν εξαιρέσει κανείς την σύγκριση του Ιωάννη Β΄ με τον Κλαύδιο [489].

Στο Νικηφόρο Βασιλάκη, πάλι, οι συγκρίσεις με πρόσωπα από την αρχαία ρωμαϊκή ιστορία είναι σχεδόν τόσο συχνές όσο αυτές με αρχαίους Έλληνες και με βιβλικά πρόσωπα, περισσότερο δηλαδή από κάθε άλλο συγγραφέα. Σε έναν μόνο λόγο του αναφέρονται ως όροι συγκρίσεως ο Ταρκύνιος, ο Τύλλιος, ο Γρατιανός, ο Φάβιος, ο στρατηγός Μάρκελλος, ο Αιμίλιος Παύλος, ο Λεύκιος, ο Αινείας, ο Αννίβας, ο Σκηπίωνας και ο Σερτώριος ενώ αναφέρεται και το επίθετο *Αύσονες* για τους *Ρωμαίους* [490]. Αυτές οι συγκρίσεις δεν χρησιμοποιούνται μόνο για τον αυτοκράτορα, αλλά και για άλλα πρόσωπα. Έτσι, ο Αλέξιος Αριστηνός είναι *Ρωμαίος ἐξ Αἰνείου τὸ γένος* και η δεινότητά του συγκρίνεται με αυτή του Κικέρωνα [491]. Παράλληλα, εμφανίζεται και η εικόνα της αρχαίας Ρώμης. Στον λόγο του προς το *νομοφύλακα* Αλέξιο Αριστηνό τον καλεί να του διηγηθεί *για την ήδη γερασμένη Ρώμη και για τον οιωνό που είχε δοθεί στο λόφο του Καπιτωλίου ότι η Ρώμη θα χρηματίσει βασίλισσα των πόλεων* [492]. Δεν είναι μόνο ο Αλέξιος Αριστηνός που προσπαθούσε να συνδέσει το παρελθόν του με την αρχαία Ρώμη. Ο Τζέτζης συνδέει το Νικηφόρο Σερβλία με τους αρχαίους Σερβίλιους [493]. Κάτι ανάλογο είχαν προωθήσει και οι Δούκες: ο Νικηφόρος Βρυέννιος γράφει πως οι Δούκες ανήκαν στο «φύλο του Μ. Κωνσταντίνου» με τον οποίο και συνδέονταν συγγενικά και είχαν έρθει μαζί με άλλες αριστοκρατικές οικογένειες από την *πρεσβυτέρα Ρώμη* [494].

Οι δύο αυτοί συγγραφείς είναι η εξαίρεση στον κανόνα. Στην πραγματικότητα η κλασική ρωμαϊκή κληρονομιά έχει πολλή μικρή απήχηση σε άλλους συγγραφείς. Στο Μιχαήλ Ιταλικό ελάχιστες είναι οι απλές αναφορές στον Πομπήιο και στον Καίσαρα [495], ενώ μόνο μία φορά ξεκάθαρα συνδέει την εποχή της ρωμαϊκής *res publica*, με την εποχή των Καισάρων και του Τιβερίου και έπειτα του Μ. Κωνσταντίνου την οποία και θεωρεί ως μια ακμάζουσα περίοδος, με την σύγχρονή

[489] Θεόδωρος Πρόδρομος, Ι.126.

[490] Νικηφόρος Βασιλάκης, 65.22.

[491] Νικηφόρος Βασιλάκης, 13 και 18.

[492] Νικηφόρος Βασιλάκης, 13-14.

[493] Τζέτζης, *Επιστολές*, 18.31-32.

[494] Νικηφόρος Βρυέννιος, Πρόλογος.θ΄.

[495] Μιχαήλ Ιταλικός, 39.229 και 43.266.

του εποχή, στην οποία τα πράγματα των *Ρωμαίων* μέχρι που ανέλαβε ο Μανουήλ Α΄ είχαν καταντήσει σε πολύ κακή κατάσταση [496]. Εντούτοις, η ρωμαϊκή κληρονομιά απουσιάζει παντελώς από τον Γεώργιο Τορνίκη, τον Μιχαήλ Χωνιάτη και τον Ευστάθιο Θεσσαλονίκης. Ιδιαίτερα αξιοσημείωτο είναι για την περίπτωση του Ευσταθίου, ο οποίος συνέθεσε αρκετούς λόγους για το Μανουήλ Α΄, έναν αυτοκράτορα που, όπως είδαμε, προωθούσε αρκετά την ρωμαϊκή κληρονομιά.

Στους χρονογράφους και τους ιστορικούς του 12ου αι. η ρωμαϊκή κληρονομιά του Βυζαντινού κράτους είναι πάντως παρούσα. Καταρχάς, είναι παρούσα σε μεγάλο βαθμό στη *Χρονογραφία* του Ιωάννη Ζωναρά. Ο Ζωναράς αφιερώνει πάνω από τη μισή έκταση της *Χρονογραφίας* της περιόδου πριν από τη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου στην ρωμαϊκή ιστορία, εκ του οποίου τμήματος τα 2/3 είναι η ρωμαϊκή ιστορία πριν από τον Αύγουστο, γεγονός ασυνήθιστο για κάθε άλλο χρονογράφο. Ο Ζωναράς ενδιαφερόταν ιδιαίτερα για το ρωμαϊκό παρελθόν και συνέδεε τη βυζαντινή ιστορία άρρηκτα με τη ρωμαϊκή, αλλά αυτό έχει σχέση και με το πρόγραμμα και το σκοπό του έργου του, που είναι η καταδίκη της απολυταρχίας των Κομνηνών. Η Άννα Κομνηνή, από την άλλη, συγκρίνει ως στρατηγό τον πατέρα της με τους Σκιπίωνα, Αιμίλιο και Αννίβα [497], ενώ το επίθετο *Αύσονας* συναντάται τόσο στο Μανασσή όσο και στο Νικήτα Χωνιάτη (στους ρητορικούς του λόγους τουλάχιστον) [498].

Είναι, ωστόσο, ο Κίνναμος εκείνος που θα υπερασπίσει με σθένος τη ρωμαϊκή κληρονομιά του Βυζαντίου, ερχόμενος αντιμέτωπος με τις διεκδικήσεις των Λατίνων. Ο Κίνναμος δηλώνει περίλυπος για το γεγονός ότι οι Δυτικοί θεωρούν ότι η *βασιλεία* της Κωνσταντινούπολης είναι διαφορετική από εκείνη της Ρώμης. Λέει, παραπέρα, πως η *βασιλεία* χάθηκε στην *πρεσβυτέρα Ρώμη* μετά τον Ρωμύλο Αυγουστύλο και πως η εξουσία της Ρώμης υπέπεσε στα χέρια των βαρβάρων, αν και για ένα διάστημα στα χρόνια του Ιουστινιανού είχε ανακτηθεί για τους *Ρωμαίους*. Χρησιμοποιώντας την *Κωνσταντίνειο Δωρεά,* πιστεύει πως η εξουσία του Πάπα του είχε δοθεί από τον *πρώτο των Χριστιανών αυτοκρατόρων* το Μέγα Κωνσταντίνο, οπότε, απευθυνόμενος σε εκείνον, του λέει, ότι δεν είναι δυνατό να αποδέχεται μεν την εξουσία του Πάπα

[496] Μιχαήλ Ιταλικός, 44.276.

[497] Άννα Κομνηνή, Ι.Α.3.

[498] Μανασσής, 2510· Νικήτας Χωνιάτης, Ε.38 και 46.

αλλά να αρνείται την αυτοκρατορική εξουσία του Βυζαντινού αυτοκράτορα από την οποία τελικά προέρχεται και η εξουσία του [499].

Ίσως να είναι ο συλλογισμός πολλών Βυζαντινών συγγραφέων με άξονα τις *βασιλείες* ακριβώς εκείνος ο οποίος και τελικά συνέβαλε στην απόρριψη ή την μείωση της αξίας της ρωμαϊκής παράδοσης στα γραπτά τους. Ξεκινώντας για παράδειγμα, χαρακτηριστικό είναι το σχόλιο στην χρονογραφία του Μιχαήλ Γλυκά, αναφερόμενο στην καθαίρεση του Ρωμύλου Αυγουστύλου το 476: «τότε δὴ τότε καὶ ἡ τῶν Ῥωμαίων παύεται βασιλεία. σημείωσαι δὲ ὅτι ἀπὸ Ῥωμύλου ἤρξατο αὕτη, καὶ μετὰ ,ατ΄ καὶ γ΄ ἔτη ἐν Ῥωμύλῳ πάλιν πέπαυται, κρατούντων ἐκεῖσε μετὰ ταῦτα ῥηγῶν μεγιστάνων καὶ ὅσοι τοιοῦτοι χωράρχαι βάρβαροι» [500]. Η *πρεσβυτέρα Ρώμη* ήταν διαφορετική από τη *Νέα Ρώμη*, την *ήμετέραν* των Βυζαντινών, στην οποία ο Μ. Κωνσταντίνος είχε μεταφέρει την βασιλεία. Αυτή είναι και η θεωρία που επέτρεπε στους Βυζαντινούς την διεκδίκηση της *ρωμαϊκότητάς* τους, μιας *ρωμαϊκότητας* η οποία, παραδόξως, δεν περιελάμβανε την *πρεσβυτέρα Ρώμη*, από την οποία πολλοί Βυζαντινοί συγγραφείς κρατούν αποστάσεις.

Στις θεολογικές συζητήσεις με τη Λατινική Εκκλησία, ο Νικήτας Σίδης ασχολείται με το ζήτημα των επικαλουμένων πρωτείων της Ρώμης, με βάση την κατοχή της βασιλικής εξουσίας. Ο Σίδης ισχυρίζεται ότι κάτι τέτοιο δεν ισχύει καθώς η βασιλική εξουσία πέρασε από τους Ασσύριους, στους Πέρσες, στους Μακεδόνες και έπειτα στους Ρωμαίους της *παλαιάς Ρώμης* υπό τον Ρέμο και τον Ρωμύλο. Μετά την κατάλυση αυτών (!) ο *μέγας ἐν βασιλεύσιν* Κωνσταντίνος την μετέφερε στην *καθ' ἡμᾶς Νέα Ρώμη* [501]. Παρομοίως και η Άννα Κομνηνή αρνούμενη το πρωτείο του Πάπα λέει πως: «Καὶ ταῦτα ἀρχιερέως, ὦ δίκη, καὶ ταῦτα πρώτου ἀρχιερέως καὶ ταῦτα προκαθημένου τῆς οἰκουμένης ἁπάσης γενομένου, ὥσπερ οὖν καὶ οἱ Λατῖνοι λέγουσί τε καὶ οἴονται· ἔστι γὰρ καὶ τοῦτο τῆς ἀλαζονείας αὐτῶν. Μεταπεπτωκότων γὰρ τῶν σκήπτρων ἐκεῖθεν ἐνθάδε εἰς τὴν ἡμεδαπήν τε καὶ ἡμετέραν βασιλίδα πόλιν καὶ δὴ καὶ τῆς συγκλήτου καὶ ἅμα πάσης τῆς τάξεως μεταπέπτωκε καὶ ἡ τῶν θρόνων ἀρχιερατικὴ τάξις» [502]. Με σχόλια παρόμοια του Γλυκά γράφει και ο Μανασσής: «Ἡ μὲν οὖν Ῥώμη πρὸς μικρὸν ἔτι

[499] Κινναμός, 218-220.

[500] Μιχαήλ Γλυκάς, 490.

[501] Νικήτας Σίδης, *De controversiis ecclesiae Graecae et Latinae (recensio A)*, 1.Ι.2.

[502] Άννα Κομνηνή, Ι.ΙΓ.4.

βασιλευθεῖσα * τὸ κράτος τὸ βασίλειον εἰς τέλος ἀφῃρέθη, * καὶ τῶν βαρβάρων τοῖς ῥηξὶν εἶξε καὶ τοῖς ἐθνάρχαις, * καὶ ταῖς παλάμαις δυστυχῶς τούτων ἐταπεινώθη… * Ῥωμύλον σχοῦσα κατ' ἀρχὰς ἔννομον βασιλέα, (2493) * καὶ πάλιν περιστήσασα τὸ κράτος εἰς Ῥωμύλον * οὐκέτι τὴν κυβέρνησιν ἔσχεν ἐκ βασιλέων, * βαρβάροις δ' ὑποκύψασα καὶ χωροβατηθεῖσα… * Καὶ ταῦτα μὲν συμβέβηκε τῇ πρεσβυτέρᾳ Ῥώμῃ· * ἡ δ' ἡμετέρα τέθηλεν, αὔξει, κρατεῖ, νεάζει, * καὶ μέχρι τέλους αὔξοιτο, ναὶ βασιλεῦ παντάναξ» [503]. Αυτές είναι ίσως και οι μοναδικές εκδηλώσεις νοσταλγίας και λύπης για την μοίρα της πρεσβυτέρας Ρώμης που θα συναντήσουμε τον 12ο αι., αλλά χαρακτηριστική είναι και η αντίθεση που δημιουργείται με τον επακόλουθο εγκωμιασμό της *Νέας Ρώμης*.

Πιθανότατα πίσω από αυτή την διαπίστωση κρύβεται η διαφορετικότητα με την οποία, όπως είδαμε, ο Τζέτζης αντιμετωπίζει τους αρχαίους Ρωμαίους: είναι *εκείνοι οι Ιταλοί Αινειάδες Ρωμαίοι, οι Αύσονες*. Η συνέχεια εκείνων των *βάρβαρων Ρωμαίων*, όπως λέει ο Τζέτζης, δεν είναι άλλη από τους σύγχρονους βάρβαρους Λατίνους. Με αυτό το σκεπτικό ίσως τελικά δεν είναι τυχαίο και που ο Μανασσής αποκαλεί *βάρβαρους* τους Τρώες, τους θεωρούμενους πρόγονους των αρχαίων Ρωμαίων. Αυτή η διάκριση απηχείται και στην *Ιστορία* του Νικήτα Χωνιάτη (ωστόσο σε απόσπασμα γραμμένο μετά το 1204 και με καθαρά ρητορικό χαρακτήρα) όπου αποκαλεί *Αινειάδες* τους Λατίνους κατακτητές της Κωνσταντινούπολης, κάνοντας παράλληλα μια παρομοίωση με την Τροία [504]. Εξάλλου πολλές ξένες αυτοκράτειρες του Βυζαντίου στα ρητορικά εγκώμια φέρονται να κατάγονται από *Ιούλιους και Αυγούστους* [505]. Αυτό δεν είναι τόσο μια προσπάθεια σύνδεσης με ένα ρωμαϊκό παρελθόν, όσο μια εξύμνηση της θεωρούμενης ευγενικής καταγωγής μιας ξένης πριγκίπισσας. Ακριβώς αυτή η απόδοση της καταγωγής σε *Ιούλιους και Αυγούστους* για άλλη μια φορά, πιστεύω, δηλώνει τη διαφορετικότητα με την οποία εκλάμβαναν πολλοί Βυζαντινοί συγγραφείς τους αρχαίους Ρωμαίους, των οποίων απόγονοι θεωρούνται οι σύγχρονοι Δυτικοί και όχι οι ίδιοι οι Βυζαντινοί.

Αν θα πρέπει να εντοπίσουμε κάποια τομή στη βυζαντινή ιστορία, στο βυζαντινό παρελθόν, έναν κοινό τόπο στους βυζαντινούς συγγραφείς, εκείνη θα

[503] Μανασσής, 2483-2508.

[504] Νικήτας Χωνιάτης, 652.

[505] Π.χ. Λάμπρος, 233.6-7 (*Ἀλαμανῶν εὐγενεῖς*)· Θεόδωρος Πρόδρομος, VII.5-6 (Ειρήνη – Bertha)· Νικήτας Χωνιάτης, Ε.40 (Μαρία της Ουγγαρίας).

τοποθετούνταν αναμφίβολα στην βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου. Όπως είδαμε, οι εκτιμήσεις των Βυζαντινών για τον Μ. Κωνσταντίνο είναι πάντοτε εξαίρετες για το πρόσωπο του: *είναι ο μέγας ανάμεσα στους βασιλείς*. Και αυτό συμβαίνει όχι μόνο γιατί ο Κωνσταντίνος ήταν ο πρώτος Χριστιανός αυτοκράτορας, αλλά, κυρίως, γιατί μετέφερε την βασιλική αρχή στην Κωνσταντινούπολη. Η Κωνσταντινούπολη είναι μια πόλη που κατέχει κεντρικό ρόλο στην πολιτική σκέψη των Βυζαντινών, πόσο μάλλον τον 12ο αι. σε μια εποχή που η άρχουσα τάξη συνδεόταν άρρηκτα με την πρωτεύουσα [506]. Ακόμα περισσότερο ήταν τότε που το βυζαντινό κράτος έμοιαζε με «πόλη – κράτος». Ολόκληρη η αυτοκρατορία έμοιαζε να συντηρεί την Κωνσταντινούπολη και τις αριστοκρατικές τάξεις που ζούσαν εκεί και ζούσαν από τις τεράστιες αγροτικές εκτάσεις που κατείχαν στις επαρχίες. Ίσως δεν είναι τυχαίο αυτήν την εποχή που σε πολλά εγκώμια οι κατακτήσεις του αυτοκράτορα παρουσιάζονται ως προσθήκες στην εξουσία της Κωνσταντινούπολης [507]. Εν πολλοίς, η κατοχή της Κωνσταντινούπολης, της *Νέας Ρώμης*, ήταν εκείνη που έδινε στους Βυζαντινούς το δικαίωμα να αυτοαποκαλούνται *Ρωμαίοι*. Αυτός είναι προφανώς και ο λόγος για τον οποίο η αντίδρασή τους ήταν τόσο έντονη μετά το 1204. Ο μύθος της καταγωγής των *Ρωμαίων* θα πρέπει να αναζητηθεί στην ίδρυση της Κωνσταντινούπολης. Οι Βυζαντινοί θεωρούσαν εαυτούς πρώτα από όλα κληρονόμους του Μ. Κωνσταντίνου και όχι του Μ. Αλεξάνδρου, του Δαβίδ ή του Αυγούστου.

[506] Βλ. γενικά Ahrweiler H., "Recherces sur la societe byzantine au xi siecle: nouvelles hierarchies et nouvelles solidarites", *Travaux et Memoires* (*TM)* 6 [1976], 123-124· Magdalino P., "Constantinople and the outside world", στο *Strangers to themselves: the Byzantine outsider* (Smythe D.); papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998, Aldershot 2000, 149-162.

[507] Π.χ. Θεόδωρος Πρόδρομος, XI.131-136.

Ε. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ - ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Συμπερασματικά, έχοντας εξετάσει την ορολογία των πηγών μας, μπορούμε να πούμε πως τον 12ο αι. οι Βυζαντινοί, ή *Ρωμαίοι* όπως αυτοαποκαλούνταν, σκέφτονταν τον εαυτό τους ως μια πληθυσμιακή ομάδα με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία και αντιπαρέθεταν στους μη *Ρωμαίους* και τους διαχώριζαν από εκείνους. Η ταυτότητα του *Ρωμαίου* δεν ήταν μόνο μια ιδιότητα που προσδιόριζε τους υπηκόους του αυτοκράτορα, αλλά προσδιόριζε μια συγκεκριμένη ομάδα πληθυσμού, ένα μεγάλο μέρος, απλώς, των υπηκόων του αυτοκράτορα. Με βάση την εξέταση των πηγών, τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός *Ρωμαίου* του 12ου αι. αφορούσαν τρεις κυρίως ιδιότητες, τρεις διαφορές, η κατοχή των οποίων τους ξεχώριζε από τους μη *Ρωμαίους*: α) η υποταγή στο *Ρωμαίο* αυτοκράτορα, ή η σχετικά πρόσφατη υποταγή τους όσον αφορά τους κατοίκους της Μ. Ασίας, β) η χρήση της ελληνικής γλώσσας και γ) η ορθόδοξη πίστη.

Ωστόσο θα πρέπει να τονιστεί ότι κανένα από αυτά τα χαρακτηριστικά δεν είναι επίκτητο και αυτό είναι το σημαντικό στην όλη συζήτηση. Κάποιος, χωρίς την κατοχή και των τριών χαρακτηριστικών *εκ γεννησέως*, δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί *Ρωμαίος*. Ένας που θα υποτάσσονταν στον αυτοκράτορα και στην εκκλησία της Κωνσταντινούπολης και θα μάθαινε την ελληνική γλώσσα δεν αποκτούσε αυτόματα και την ταυτότητα του *Ρωμαίου*. Παρέμενε ένας *αλλογενής*. Έτσι, όσοι αποστατούσαν από την εξουσία του αυτοκράτορα, αλλά πριν κατείχαν τα τρία θεμελιώδη χαρακτηριστικά, συνέχιζαν να είναι *Ρωμαίοι* (π.χ. ο Μανουήλ Μαυροζώμης). Άνθρωποι όμως, όπως οι αδερφοί Ασάν και ο Χρυσός, ήταν και παρέμεναν *αλλογενείς Βλάχοι* και όχι *Ρωμαίοι*. Παρομοίως ισχύει και για τους μη ορθοδόξους. Μπορεί άνθρωποι όπως ο Δημήτριος της Λάμπης ή ο Ευστράτιος της Λάμπης που επέδειξαν αιρετικές τάσεις, να είναι *Ρωμαίοι*, καθώς είχαν γεννηθεί ορθόδοξοι και κατείχαν τα άλλα δύο χαρακτηριστικά γνωρίσματα, αλλά άλλοι ορθόδοξοι λαοί, όπως οι Βλάχοι, οι Ρώσοι και οι Χριστιανοί της Ανατολής δεν είναι *Ρωμαίοι*. Τέλος και στη γλώσσα ισχύει η ίδια παρατήρηση. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ιωάννη Ιταλού, ενός ατόμου που ενώ μετείχε στην ελληνική παιδεία και προφανώς είχε γνώση τουλάχιστον της αττικής διαλέκτου, όπως θα έπρεπε κάθε λόγιος της εποχής, εντούτοις παρέμενε ένας *βάρβαρος*.

Από τα τρία χαρακτηριστικά που αναφέρθηκαν αναμφίβολα το πιο θεμελιώδες και σταθερό ήταν η γλώσσα. Σίγουρα η γλώσσα αποτελούσε ένα αρκετά εύκολα διακριτό εξωτερικό γνώρισμα ενός ανθρώπου, αλλά δεν μπορούμε να πούμε ότι η ελληνοφωνία ήταν το μόνο διακριτό γνώρισμα του *Ρωμαίου*. Δεν ήταν *Ρωμαίοι* οι ελληνόφωνοι Μουσουλμάνοι της Μικρά Ασίας, αλλά *μιξοβάρβαροι*, όπως πιθανώς δεν ήταν *Ρωμαίοι* ούτε οι *Παφλαγόνες*. Ίσως και για αυτό το λόγο να υπάρχει και ο δισταγμός στο Νικήτα Χωνιάτη στο να αποκαλέσει τους κατοίκους της λίμνης Πουσγούσης *Ρωμαίους*, αναφερόμενος σε αυτούς κυρίως ως *Χριστιανούς*. Πιθανώς το γεγονός ότι ζούσαν υπό την εξουσία των Τούρκων και την είχαν αποδεχτεί, αντιτιθέμενοι στον *Ρωμαίο* αυτοκράτορα, να μην τους καθιστούσε πραγματικούς *Ρωμαίους*, σε αντίθεση με τους κατοίκους του Ικονίου και του Φιλομηλίου στην *Αλεξιάδα*, που ακολούθησαν εθελοντικά τον Αλέξιο Α΄.

Ωστόσο, θα πρέπει να επισημάνουμε ότι αυτές είναι μάλλον ιδιαίτερες περιπτώσεις, εξαιρέσεις στο γενικό κανόνα. Η γέννηση εντός της επικράτειας των *Ρωμαίων* από *Ρωμαίους* γονείς ήταν ένα χαρακτηριστικό, αλλά ουσιαστικά στηρίζεται στην αμφισβητήσιμη περίπτωση των κατοίκων της λίμνης Πουσγούσης και στο γεγονός ότι το 12^{ο} αι. οι περισσότεροι ελληνόφωνοι Ορθόδοξοι πληθυσμοί τύχαινε να είναι και υπήκοοι του αυτοκράτορα. Δεν ήταν βασικό χαρακτηριστικό και αυτό θα το δείξει το μέλλον: μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης, ο *Ρωμαίος* πλέον θα κρίνεται από την ελληνοφωνία και την Ορθοδοξία του, δεδομένου άλλωστε και του γεγονότος ότι το μεγαλύτερο μέρος των *Ρωμαίων* τέθηκε υπό την εξουσία των *αλλογενών*. Δεν τέθηκε τότε κανένα θέμα σύγχυσης για το ποιος είναι *Ρωμαίος* και ποιος όχι. Την ιδιότητα του *Ρωμαίου* την κατείχαν τόσο εκείνοι που ζούσαν υπό την εξουσία του Θεόδωρου Λάσκαρι, όσο και εκείνοι που ζούσαν υπό την εξουσία των Λατίνων [508]. Από την άλλη, η ορθόδοξη πίστη για αυτήν την περίοδο ακόμη είναι ένα μόνο αόριστο καθεστώς, πέρα από τα σαφή όρια γενικότερα της ίδιας της Χριστιανοσύνης. Παρότι οι διαφορές μεταξύ Λατίνων και Βυζαντινών ήταν υπαρκτές και ορατές στους ίδιους τους ανθρώπους, η χριστιανοσύνη δεν είχε υποστεί ακόμη εκείνο το σαφή διαχωρισμό που θα τεθεί μετά το 1204. Δεν είναι τυχαίο ότι οι μόνοι *μη Ρωμαίοι*, ελληνόφωνοι μεν αλλά μη Ορθόδοξοι, που αναφέρονται είναι οι Βογόμιλοι και εκείνοι οι *μιξοβάρβαροι* στην *Αλεξιάδα*.

[508] Νικήτας Χωνιάτης, 614 και 625.

Αλλά μπορούμε στηριγμένοι σε αυτό το στοιχείο της ελληνοφωνίας για να υποστηρίξουμε ότι οι Βυζαντινοί έκρυβαν πίσω από την ονομασία *Ρωμαίοι* την ελληνικότητά τους; Δεν θα έπρεπε να περιμένουμε μία απλή συγκεκριμένη απάντηση σε αυτό το ερώτημα. Απλούστατα γιατί κάθε άτομο μπορεί να αντιλαμβάνεται με διαφορετικό τρόπο την *ρωμαϊκότητά* του. Οι παράμετροι της ταυτότητας των Βυζαντινών το 12ο αι., σε σχέση με το παρελθόν τους, καθοριζόταν από την υιοθέτηση τριων κληρονομιών εκ μέρους τους: της αρχαίας ελληνικής, την ιουδαιο-χριστιανικής και της αυτοκρατορικής ρωμαϊκής. Εξετάζοντας κάθε μία ξεχωριστά, προσπάθησα να μειώσω την σημασία που κατά καιρούς έχει δοθεί ιδιαίτερα σε κάποιες από αυτές. Δεν πιστεύω καν πως είχε τεθεί θέμα εκλογής ή απόρριψης κάποιας εκ των τριών στη σκέψη των Βυζαντινών, τουλάχιστον όσον αφορά το 12ο αι. Το όλο ζήτημα δεν ήταν η επιλογή κάποιας, αλλά ο συνδυασμός αυτών των κληρονομιών έστω και με μια θολή διάκριση. Κανείς Βυζαντινός του 12ου αι. δεν πρόκρινε κάποια πάνω από τις υπόλοιπες ούτε και απέρριψε μια εξ αυτών. Οι ταυτότητες αυτές συνυπήρχαν σε διαφορετικό βαθμό σε κάθε άτομο. Μπορεί για κάποιους βυζαντινούς λόγιους η μελέτη των κλασικών κειμένων, αν δεν γινόταν σωστά, να ήταν επικίνδυνη και οι χριστιανικοί συγγραφείς να ήταν σαφώς ανώτεροι των αρχαίων Ελλήνων, ωστόσο και σε αυτούς ακριβώς τους κύκλους η παιδεία είχε ελληνικό χρώμα. Ήταν ο Γεώργιος Τορνίκης εκείνος που υπεράσπισε με σθένος τους χριστιανούς συγγραφείς και εκείνος που ταυτόχρονα προέβαλλε την ελληνικότητα της παιδείας του απέναντι στην *βαρβαρότητα,* και την λατρεία των αρχαίων μνημείων της Αθήνας απέναντι στα αρχαία μνημεία της Ρώμης. Ο Θεόδωρος Πρόδρομος είναι εκείνος που στα εγκώμιά του χρησιμοποιεί τόσο έντονα κλασικά ρωμαϊκά στοιχεία και χριστιανικά μοτίβα, αλλά ταυτόχρονα είναι από τους συγγραφείς που συνέθεσε μυθιστορήματα ελληνιστικού τύπου και θαύμαζε την πλατωνική φιλοσοφία. Όσο η Άννα Κομνηνή τοποθετούσε ψηλά την ελληνική παιδεία, ως προσδιοριστικό γνώρισμα ενός ανθρώπου και την αντιπαρέθετε και εκείνη στην *βαρβαρότητα*, τόσο υπεράσπιζε την ορθόδοξη μελέτη της, θεωρούσε κορυφή της φιλοσοφίας τα γραπτά του Μαξίμου του Ομολογητή και υπεράσπιζε την *ρωμαϊκότητα* και οικουμενικότητα της βυζαντινής εξουσίας. Όσο *ευγενείς Έλληνες* ήταν οι *Ρωμαίοι* του Ευσταθίου Θεσσαλονίκης, τόσο αποτελούσαν και τον *εκλεκτό λαό* του Θεού.

Οι *Ρωμαίοι* αποτελούσαν λοιπόν μια εθνότητα. Η *ρωμαϊκότητα* είναι μια ταυτότητα δομημένη στη βάση της παρατήρησης των κοινών πολιτιστικών χαρακτηριστικών των μελών της. Οι *Ρωμαίοι* έχουν κοινή γλώσσα, κοινά έθιμα,

στοιχεία διακριτά, τα οποία τους διαχώριζαν από όσους δεν άνηκαν στην ομάδα, τους *βάρβαρους*, τους *αλλογενείς*. Είναι μια κοινότητα ανθρώπων με κοινό όνομα (*Ρωμαίοι*), ένα μύθο κοινής καταγωγής και κοινές ιστορικές μνήμες (ίδρυση της Κωνσταντινούπολης και Μ. Κωνσταντίνος)· συσχετίζεται με ένα συγκεκριμένο έδαφος (τη *γη των Ρωμαίων*) και μπορούμε να πούμε πως έχει μια αίσθηση συνεκτικότητας.

Αποτελούσαν, όμως, ένα έθνος; Αναμφίβολα δεν ήταν, με βάση τον μοντερνίστικο ορισμό. Η βυζαντινή ήταν πάνω από όλα μια μεσαιωνική κοινωνία στην οποία απουσιάζει η μαζικότητα του πολιτισμού, της συμμετοχής και της εκπαίδευσης που απαιτείται σε αυτό τον ορισμό του έθνους. Από την άλλη, αποτελούσαν οι *Ρωμαίοι* ένα έθνος με βάση τον πρόσφατο πιο ευέλικτο ορισμό των μεσαιωνολόγων; Φυσικά οι *Ρωμαίοι* ήταν μια πολιτική κοινότητα η οποία είχε καλλιεργήσει την αυτό-εικόνα της σε αντιπαράθεση με τον Άλλο, καθώς και κοινούς μύθους και σύμβολα· κατείχε μια πατρογονική γη· τα μέλη της υπάκουγαν σε ένα κοινό νομικό κώδικα· ένας δημόσιος πολιτισμός διαχέονταν στα μέλη αυτής της πολιτικής κοινότητας, τουλάχιστον όσον αφορά τα ανώτερα κοινωνικά στρώματα. Με λίγα λόγια ταιριάζει σε αυτό τον ορισμό. Αν όμως αποδεχτούμε αυτό τον ορισμό, τότε θα πρέπει να εντάξουμε σε αυτή την ανθρώπινη κοινότητα όλους τους υπηκόους του αυτοκράτορα, καθώς αυτά τα στοιχεία θα αφορούσαν όλους τους πολίτες του κράτους και όχι τους *Ρωμαίους* τους οποίους προσδιορίσαμε ως μια εθνοτική ομάδα προηγουμένως. Ωστόσο έτσι θα βρισκόμασταν απέναντι σε μια θολή διάκριση, καθώς έχει γίνει σαφές πως δεν είναι όλοι οι υπήκοοι του αυτοκράτορα, όλοι οι πολίτες του Βυζαντινού κράτους, *Ρωμαίοι το γένος*, άσχετα αν ανήκουν στην πολιτική κοινότητα των *Ρωμαίων*. Για να γίνει πιο σαφής αυτή η θολή διάκριση ένας σύγχρονος παραλληλισμός δεν είναι άτοπος. Οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης ανήκουν μεν στο ελληνικό έθνος, δεν ανήκουν όμως στην ελληνική εθνότητα. Παρά τις διάφορες πολιτικές σκοπιμότητες, οι Μουσουλμάνοι της Δυτικής Θράκης, αποτελούν μια διαφορετική εθνότητα. Αυτή η σύγχυσή μας προέρχεται από την αδυναμία ακόμη και σήμερα διάκρισης μεταξύ έθνους και εθνότητας στο ευρύ κοινό, σε μια χώρα σαν την Ελλάδα, όπου έχει κυριαρχίσει η θεωρία του 19^{ου} αι. για το έθνος.

Ομολογουμένως, η μελέτη αυτή άφησε αναπάντητα αρκετά ερωτήματα. Κύριος λόγος είναι τα χρονικά όρια που είχαν τεθεί. Αυτό σήμαινε και πως ο 12^{ος} αι.

και οι απαντήσεις που βρήκαμε για αυτόν δεν ήταν δυνατόν να εξεταστούν και να τοποθετηθούν σε ευρύτερα χρονικά πλαίσια, ώστε να εξεταστούν οι διαφορές και οι εξελίξεις που συνέβησαν, κατευθύνσεις προς τις οποίες θα πρέπει να κατευθυνθεί η έρευνα. Είναι άραγε αυτά τα όρια της *ρωμαϊκότητας* και σε προηγούμενους αιώνες; Αναμφίβολα δεν θα πρέπει να περιμένουμε να το συναντήσουμε στον 8^{ο} αι. για παράδειγμα. Ωστόσο, τότε οι *Ρωμαίοι* προσδιορίζονταν με βάση άλλη συνισταμένη: τους Άραβες και τους βόρειους λαούς. Απέναντι στους Μουσουλμάνους Άραβες και τους Σλάβους ή Βούλγαρους παγανιστές οι *Ρωμαίοι* ήταν οι *Χριστιανοί*. Υπό αυτή την έννοια η ιδιότητα που διαχώριζε τους *Ρωμαίους* από τους *μη Ρωμαίους* ήταν η θρησκεία.

Αυτή η αίσθηση της κοινής συμμετοχής σε μια ομάδα δεν φαίνεται να ήταν τίποτα άλλο από την συμβίωση επί αιώνες, υπό την αιγίδα του ρωμαϊκού – βυζαντινού κράτους, πληθυσμών που πολιτιστικά απέκλιναν αρκετά μεταξύ τους. Η συμβίωση αυτή έφερε σιγά – σιγά τη συνοχή και ίσως δεν είναι τυχαίο ότι πληθυσμοί που έφυγαν σε πρώιμη περίοδο από τη βυζαντινή εξουσία, όπως στην περιοχή της Συρίας και της Αιγύπτου, αρκετά νωρίς εντάχθηκαν στο μουσουλμανικό κόσμο. Το ίδιο συνέβη πάντως και με τους βυζαντινούς πληθυσμούς της Ν. Ιταλίας μετά την κατάκτησή της από τους Νορμανδούς. Πολύ πιθανώς να ήταν η υφιστάμενη απόσταση από τα κυρίως βυζαντινά εδάφη εκείνη που έκανε τα όρια της *ρωμαϊκότητας* των πληθυσμών αυτών προσπελάσιμα. Όπως είπαμε, με βάση την ανάλυση του Barth, μια εθνοτική ομάδα επιβιώνει όσο καταφέρνει να διατηρεί διακριτά τα όρια της. Οπότε όταν η βυζαντινή εξουσία χάθηκε και έχοντας αποτύχει να δημιουργηθούν εναλλακτικά όρια που θα διακρίνουν τους εκεί *Ρωμαίους* από άλλους Χριστιανούς, οι πληθυσμοί αυτοί ενσωματώθηκαν μέσα σε διάστημα ενός – δύο αιώνων.

13 Απριλίου 1204: η Κωνσταντινούπολη πέφτει στα χέρια των Βενετών και των Σταυροφόρων της Δ΄ Σταυροφορίας. Αυτό ήταν ένα καίριο πλήγμα στη περηφάνια των *Ρωμαίων*. Είναι ένα γεγονός που αντανακλούν και τα γραπτά των σύγχρονων της εποχής Βυζαντινών συγγραφέων, όπως εκείνα των αδερφών Χωνιάτη. Η θλίψη και η αγανάκτηση για την Άλωση είναι έκδηλα συναισθήματα στα κείμενά τους μετά το 1204. Φαινόταν σαν να είχε χαθεί ολόκληρος ο λόγος ύπαρξης των *Ρωμαίων*, το εθνικό τους κέντρο, η πόλη η οποία τους παρείχε το δικαίωμα να αυτοαποκαλούνται *Ρωμαίοι*. Αντιθέτως, όμως, με την περίπτωση των *Ρωμαίων* της Ν. Ιταλίας, οι βυζαντινοί πληθυσμοί που πέρασαν υπό την εξουσία των Λατίνων

κατόρθωσαν να επιβιώσουν τους επόμενους αιώνες σε κάθε περιοχή, παραμένοντας εξαρχής διακριτοί, παρά τη συνεχή λατινική παρουσία επί αιώνες. Οι εξελίξεις είχαν προλάβει μια τέτοια συνέπεια. Οι *Ρωμαίοι* είχαν κατορθώσει να δομήσουν μια ξεχωριστή ταυτότητα που τους διέκρινε τόσο από τους Λατίνους όσο και από τους άλλους Ορθόδοξους λαούς. Πολύ πιθανώς αυτές οι εξελίξεις να χρονολογούνται τουλάχιστον ένα αιώνα νωρίτερα. Τότε με την επέκταση της βυζαντινής εξουσίας στα Βαλκάνια με την προσάρτηση της Βουλγαρίας, αλλά ιδίως στην Ανατολή με την ενσωμάτωση περιοχών στη Συρία, τη Μεσοποταμία και την Αρμενία που είχαν μείνει εκτός βυζαντινής εξουσίας πάνω από τέσσερις αιώνες ή σε κάποιες περιπτώσεις και ποτέ, έγινε φανερό το πολιτιστικό, όσο και θρησκευτικό σε πολλές περιπτώσεις, χάσμα που χώριζε τους Βυζαντινούς από τους κατοίκους αυτών των περιοχών [509]. Αυτή είναι και η κεφαλαιώδης σημασία του 12ου αι. για την μετέπειτα πορεία της βυζαντινής εθνοτικής ταυτότητας: η δημιουργία μιας ξεχωριστής διακριτής ισχυρής ταυτότητας για τους *Ρωμαίους*, μια ταυτότητα που η Εκκλησία και το Κράτος θα διαφυλάξουν.

Μετά το 1204 νέα δεδομένα προέκυψαν. Οι παράμετροι της βυζαντινής ταυτότητας στα χρόνια της «αιχμαλωσίας» της Κωνσταντινούπολης θα δομηθούν με έμφαση στην αρχαία ελληνική κληρονομιά καθώς και την μεσσιανική χριστιανική, στην ιδέα του βυζαντινού ως του εκλεκτού λαού του Θεού, στοιχεία που προϋπήρχαν μεν όπως είδαμε στην βυζαντινή σκέψη, αλλά, όσον αφορά την αρχαία ελληνική κληρονομιά, δεν είχαν ενταχθεί στην πολιτική ιδεολογία [510]. Το υπόβαθρο του 12ου αι. και το σοκ του 1204 επέτρεψαν μια τέτοια εξέλιξη. Ωστόσο, ο 12ος αιώνας ήταν εκείνος που επέτρεψε και τον διαχωρισμό της ανατολικής χριστιανοσύνης από τη δυτική, ένας διαχωρισμός που σταθεροποιήθηκε μετά το 1204. Πλέον και με την αυξανόμενη ισχύ της Εκκλησίας και την τάση ανεξαρτητοποίησης της από την αυτοκρατορική εξουσία (κάτι σχεδόν ανύπαρκτο το 12ο αι.), μια αποκλειστικά

[509] Βλ. Ahrweiler, "Recherches sur la société byzantine", 118-124.

[510] Angelov D. "Byzantine ideological reactions to the Latin conquest of Constantinople", στο Laiou A. (ed.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its consequences (La IVe Croisade et ses consequences)*, Paris 2005, 293-310· Angold M., "Byzantine 'Nationalism' and the Nicaean Empire", *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 [1975], 49-70· Gounaridis P., " 'Grecs', 'Hellènes' et 'Romains' dans l' état de Nicée", στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο* (eds. Κρεμμυδάς Β., Παναγιωτάκης Ν., Μαλτέζου Χ.), Τόμος 1, Ρέθυμνο 1986, 248-257· Irmscher J., "Nikäa als 'Mittelpunkt des griechischen Patriotismus' ", *Byzantinische Forschungen* 4 [1972], 114-137.

ορθόδοξη ταυτότητα θα αρχίσει να δομείται στη βάση της *ρωμαϊκότητας*. Μετά την ανάκτηση της Πόλης, αυτή η τάση θα παραμείνει, και στα τελευταία χρόνια πριν την άλωση από τους Τούρκους η απόκλιση μεταξύ των δύο ταυτοτήτων θα μεγαλώσει δημιουργώντας αρκετά διαφορετικές ταυτότητες για τους Βυζαντινούς [511].

Φυσικά οι αποκλίνουσες αυτές ταυτότητες είχαν και σημεία σύγκλισης, βασικότερο των οποίων ήταν ότι αναφέρονταν στον ίδιο λαό, στην ίδια εθνότητα. Ωστόσο η πλευρά που συνέδεε τους *Ρωμαίους* με τους αρχαίους Έλληνες θα «ηττηθεί», αναδεικνύοντας την Ορθόδοξη ταυτότητα ως την κυρίαρχη στα χρόνια της Τουρκοκρατίας. Βέβαια ο θρίαμβος αυτής της ιδεολογίας θα έχει σύντομα και τον αντίκτυπό του στα όρια της *ρωμαϊκότητας*, καθώς πλέον οι ορθόδοξες εθνότητες των Βαλκανίων βρέθηκαν σε ένα μουσουλμανικό πλαίσιο, οπότε ο επαναπροσδιορισμός της διαφορετικότητας με βάση την θρησκεία ήταν η αναπόφευκτη εξέλιξη. Ακριβώς αυτή η αίσθηση των *Ρωμαίων* ως μιας διακριτής εθνότητας και η ορθόδοξη ταυτότητα ήταν τα στοιχεία που επέτρεψαν την επιβίωσή τους στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και τελικά τους οδήγησαν στην επανάσταση εναντίον της οθωμανικής εξουσίας. Ωστόσο, τότε πια, νέες δυνάμεις και ιδεολογίες είχαν έρθει στο προσκήνιο οδηγώντας σε μια ριζική αλλαγή της ταυτότητας της εθνότητας των *Ρωμαίων* και την μεταμόρφωσή τους στο νεοσύστατο Ελληνικό Έθνος.

[511] Βλ. για παράδειγμα: Γουναρίδης Π., "Ιωσήφ Βρυέννιος, προφήτης της καταστροφής", στο *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (εκδ. Κιουσοπούλου Α.), Ρέθυμνο 2005, 131-145· Kiousopoulou A., "Identités byzantines", *Historein* 2 [2000], 135-142· Κιουσοπούλου Α., "Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15ο αιώνα», στο *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (εκδ. Κιουσοπούλου Α.), Ρέθυμνο 2005, 147-160· Tzermias P., "Das 'hellenisch romaische Dilemma' der Spätbyzantiner", *XVIIth International Byzantine Congress. Abstracts of papers*, Washigton D.C., 1986, 368-370.

ΣΤ. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Α. ΠΗΓΕΣ

- **Άννα Κομνηνή**: B. Leib (ed.), *Anna Comnène. Alexiade*, 3 vols. Paris: Les Belles Lettres, 1967
- **Γεώργιος Τορνίκης**: J. Darrouzès, *Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours* [*Le Monde Byzantin*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1970]
- **Γρηγόριος Αντίοχος**:
    - M. Bachmann and F. Dölger, "Die Rede des Megas Droungarios Gregorios Antiochos auf den Sebastokrator Konstantinos Angelos", *Byzantinische Zeitschrift* 40 (1940): 364-401
    - J. Darrouzès, "Deux lettres de Grégoire Antiochos Écrites de Bulgarie vers 1173," *Byzantinoslavica* 23 (1962): 65-73 και 278-280
    - E. Drakopulu - M. Loukaki, "Ἀνέκδοτη ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου Αντιόχου πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Καστορίας στὰ τέλη τοῦ 12ου αιῶνα", *Βυζαντιακά* 9 (1989): 127-131
    - M. Loukaki, *Grégoire Antiochos. Éloge du patriarche Basile Kamatèros* [*Publications de la Sorbonne. Série Byzantina Sorbonensia* 13. Paris: Centre de recherches d'histoire et de civilisation byzantines, 1996]: 47-95
- **Δημήτριος Τορνίκης**: J. Darrouzès, *Georges et Dèmètrios Tornikès, Lettres et Discours* [*Le Monde Byzantin*. Paris: Centre National de la Recherche Scientifique, 1970]
- **Ευστράτιος Νίκαιας**:
    - M. Hayduck, *Eustratii in analyticorum posteriorum librum secundum commentarium* [*Commentaria in Aristotelem Graeca* 21.1. Berlin: Reimer, 1907]: 1-270
    - G. Heylbut, *Eustratii et Michaelis et anonyma in ethica Nicomachea commentaria* [*Commentaria in Aristotelem Graeca* 20. Berlin: Reimer, 1892]

    - Demetrakopoulos, *Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη*, Vol. 1. Leipzig, 1866 (repr. Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1965): 47-198
- **Ζωναράς**: T. Büttner-Wobst (ed.), *Ioannis Zonarae epitomae historiarum libri xviii*, vol. 3 [Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonn: Weber, 1897]
- **Θεόδωρος Πρόδρομος**: W. Hörandner (ed.), Theodoros Prodromos, Historische Gedichte [Wiener Byzantinistische Studien 11. Vienna: Österreichische Akademie der Wissenschaften, 1974]
- **Θεοφύλακτος Αχρίδας**: A. Milev, *Gruckite zitija na Kliment Ochridski*. Sofia, 1966: 76-146
- **Θεωριανός**: J.-P. Migne, *Theoriani orthodoxi disputatio cum Armeniorum Catholico* [*Patrologiae cursus completus (series Graeca) (MPG)* 133. Paris: Migne, 1857-1866]: 120-212
- **Ισαάκιος Κομνηνός**:
    - J. Dornseiff, *Isaak Sebastokrator: Zehn Aporien über die Vorsehung* [*Beiträge zur klassischen Philologie* 19. Meisenheim am Glan: Hain, 1966]: 9-102
    - J.J. Rizzo, *Isaak Sebastokrator's "Περὶ τῆς τῶν κακῶν ὑποστάσεως" (De malorum subsistentia)* [*Beiträge zur klassischen Philologie* 42. Meisenheim am Glan: Hain, 1971]: 1-88
    - M. Erler, *Über Vorsehung und Schicksal* [*Beiträge zur klassischen Philologie* 111. Meisenheim am Glan: Hain, 1979]: 1-80
- **Καλλικλής**: R. Romano, *Nicola Callicle, Carmi* [*Byzantina et neo-hellenica neapolitana* 8. Naples: Bibliopolis, 1980]: 77-128
- **Καματηρός**: E. Miller, *Poèmes astronomiques de Théodore Prodrome et de Jean Camatère* [*Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque Nationale* 23.2. Paris, 1872]: 53-111
- **Κίνναμος**: A. Meineke (ed.), *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum* [Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Bonn: Weber, 1836]
- **Λάμπρος**: Λάμπρος Σπ., "Ο Μαρκιανός κώδιξ 524", *Νέος Ελληνομνήμων (NE) 8* [1911], 16 και 36-38 και 45-47 και 57-59 και 126-128 και 146-152 και 158-163 και 172-179 και 187-189
- **Μαγγάνειος Πρόδρομος**:

- 1.) Bernardinello S., *Theodori Prodromi. De manganis*, Padova 1972
- 2.) Miller E., *Recueil des historiens des Croisades: Historiens grecs II*, Paris 1881, 220-225, 228-231, 264-266, 280-282, 303-310, 319-326, 341-343, 741-747, 752-754, 756-763, 766-769
- 3.) Rácz I., *Βυζαντινά ποιήματα περί των Ουγγρικών εκστρατειών του αυτοκράτορος Μανουήλ*, Budapest 1941, 23-46
- 4.) Παπαδημητρίου Σ., "Ο Πρόδρομος του Μαρκιανού κώδικος XI.22", *Βυζαντινά Χρονικά (VV) 10* [1903], 128-129 και 141-144 και 155-163

- **Μανασσής**: O. Lampsides, *Constantini Manassis Breviarium Chronicum* [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae* 36.1. Athens: Academy of Athens, 1996]
- **Μιχαήλ Γλυκάς**:
  - Bekker I., *Michaelis Glycae annales* [*Corpus scriptorum historiae Byzantinae*. Bonn: Weber, 1836]: 3-457, 460-625
  - Ευστρατιάδης Σ., *Μιχαὴλ Γλυκᾶ, Εἰς τὰς ἀπορίας τῆς Θείας Γραφῆς Κεφάλαια (Τόμος Α΄)*, Αθήνα 1906, ρνζ΄ -ρξα΄
- **Μιχαήλ Ιταλικός**: P. Gautier (ed.), *Michel Italikos. Lettres et Discours* [Archives de l'Orient Chrétien 14. Paris: Institut Français d' Études Byzantines, 1972], 68-88
- **Μιχαήλ Ρήτωρ**: R. Browning, "A New Source on Byzantine-Hungarian Relations in the Twelfth Century. The Inaugural Lecture of Michael Ð toà 'Agci£lou as "Upatoj tîn filosÒfwn" *Balkan Studies* 2 (1961), 187-203
- **Μιχαήλ Χωνιάτης**: S.P. Lampros (ed.), *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, τόμοι 2, Athens 1879-1880 (επανατ.1968)
- **Νικήτας Χωνιάτης**:
  - J. van Dieten (ed.), *Nicetae Choniatae historia*, pars prior [Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis 11.1. Berlin: De Gruyter, 1975]
  - J. van Dieten, *Nicetae Choniatae orationes et epistulae* [*Corpus Fontium Historiae Byzantinae. Series Berolinensis* 3. Berlin: De Gruyter, 1972]

- **Νικηφόρος Βασιλάκης**: R. Maisano, *Niceforo Basilace. Gli encomî per l'imperatore e per il patriarca* [*Byzantina et neo-hellenica neapolitana* 5. Naples, 1977]: 89-125
- **Νικηφόρος Βρυέννιος**: P. Gautier (ed.), *Nicéphore Bryennios. Histoire* [Corpus Fontium Historiae Byzantinae], Series Bruxellensis 9. Brussels: Byzantion, 1975
- **Νικηφόρος Χρυσοβέργης**: R. Browning, "An Unpublished Address of Nicephorus Chrysoberges to Patriarch John X Kamateros of 1202," *Études Byzantines* 5 (1978): 48-63
- **Νικόλαος Μουζάλων**: S.I. Doanidou, "Ἡ παραίτησις Νικολάου τοῦ Μουζάλωνος ἀπὸ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κῶπρου", *Ελληνικά* [1934], 110-141
- **Νικήτας Σίδης**: R. Gahbauer, *Gegen den Primat des Papstes. Studien zu Niketas Seides*. Munich: Verlag Uni-Druck, 1975
- **Πτωχοπρόδρομος**: H. Eideneier, *Ptochoprodromos* [*Neograeca Medii Aevi* 5. Cologne: Romiosini, 1991]: 99-175
- **Συρόπουλος**: M. Bachmann, *Die Rede des Johannes Syropulos an den Kaiser Isaak II. Angelos (1185-1195)*. Munich, 1935: 10-20
- **Τιμαρίων**: R. Romano, *Pseudo-Luciano, Timarione* [*Byzantina et neo-hellenica neapolitana* 2. Naples: Università di Napoli. Cattedra di filologia bizantina, 1974]: 49-92

Β. ΝΕΩΤΕΡΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- *Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology* (eds. Barnard A. – Spencer J.), London – New York 1998
- *Proceedings of the 21st International Congress of Byzantine Studies* (ed. E. Jeffreys, F. K. Haarer, J. Gilliland), London 21-26 August 2006
- Ahrweiler H., "Recherces sur la societe byzantine au XIe siecle: nouvelles hierarchies et nouvelles solidarites", *Travaux et Memoires* 6 [1976], 99-124
- Αρβελέρ – Γλύκατζη Ε., *Η πολιτική ιδεολογία της βυζαντινής αυτοκρατορίας*, Αθήνα 1977

- Ahrweiler H., “Citoyens et etrangers dans l’ empire Roman d’ Orient”, *στο La nozione di "Romano" tra cittadinanza e universalita*. Seminario internazionale di studi storici "Da Roma alla terza Roma" 1982, Napoli 1984, 343-350
- Ahrweiler H., *Problems of Greek continuity*, lecture delivered by at the Gennadius Library, American School of Classical Studies in Athens on 19 March 1996, Αθήνα 1998
- Ahrweiler H., “Byzantine concepts of the Foreigner: the case of the Nomads”, στο Ahrweiler H. – Laiou A., *Studies on the internal diaspora of the Byzantine empire*, Harvard 1998, 1-15
- Angelov D. “Byzantine ideological reactions to the Latin conquest of Constantinople”, στο Laiou A. (ed.), *Urbs Capta: The Fourth Crusade and its consequences (La IVe Croisade et ses consequences)*, Paris 2005, 293-310
- Angold M., “Byzantine ‘Nationalism’ and the Nicaean Empire”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 1 [1975], 49-70
- Angold M., *Η Βυζαντινή αυτοκρατορία από το 1025 έως το 1204: μια πολιτική ιστορία* (μτφ. Καργιανιώτη Ε.), Αθήνα 2004
- Anderson B., *Imagined communities: reflections on the origin and spread of nationalism*, London 1983
- Arnakis G., “Byzantium and Greece. A review article à propos of Romilly Jenkins, *Byzantium and Byzantinism*”, *Balkan Studies* 4 [1963], 379-400
- Armstrong J., *Nations before Nationalism*, Chapel Hills 1982
- Averil C., *The Byzantines*, Oxford 2006
- Βακαλόπουλος Α., *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού* (Τόμος Α: *Αρχές και Διαμόρφωσή του*), Θεσσαλονίκη 1961
- Barth F., *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*, Boston 1969
- Beaton R., *The Medieval of Greek Romance*, London – New York 1996
- Beaton R., “Antique nation? ‘Hellenes’ on the eve of Greek independence and in twelfth – century Byzantium”, *Byzantine and Modern Greek Studies* 31 [2007], 76-95
- Beck H.G., *Η Βυζαντινή Χιλιετία* (μτφ. Δ. Κούρτοβικ), Αθήνα 2005

- Βρανούση Ε., "*Les termes Αλβανοί et Αρβανίται et la premiere mention des Albainais dans les sources du XIe siecle*", στο *Actes du IIe Congrès International des études du sud-est européen (Athènes, 7-13 mai 1970)*, Αθήνα 1972, 387-396
- Browning R., "The Continuity of Hellenism in the Byzantine world: Appearance or reality?", στο *Greece Old and New* (eds. Winnifrith T., Murray P.), London 1983, 111-128
- Browning R., "Greeks and Others from Antiquity to the Renaissance", στο Browning R., *History, language, and literacy in the Byzantine world*, Northampton 1989, no. II, 1-26
- Bryer A., "Review of: Vakalopoulos A.E., *Origins of the Greek nation: the Byzantine period, 1204-1461* (trans. I. Moles), New Brunswick, 1970", *Byzantinoslavica* 33 [1972], 244-246
- Bury J.B., *A history of the later Roman Empire, a supplement containing the emperors from Basil II to Isaac Komnenos (A.D. 976-1057), and other essays on Byzantine history*, London 1974
- Chalandon F., *Essai sur le règne d'Alexis Ier Comnène (1081-1118),* Paris 1900
- Chalandon F., *Jean II Comnene, 1118-1143, et Manuel I Comnene, 1143-1180*, Paris 1900
- Cameron A., *The Byzantines*, Oxford 2006
- Charanis P., "Review of: Jenkins R., *Byzantium: The Imperial Centuries, A. D. 610-1071*", *The American Historical Review* 72 [1967], 1365-1366
- Charanis P., "The formation of the Greek people", στο Vryonis S. (ed.), *The "Past" in medieval and modern Greek culture*, Malibu 1978, 87-101
- Constantelos D., *Christian Hellenism: essays and studies in continuity and change*, New York 1998
- Csergo Z., "Review essay: Do we need a language shift in the study of nationalism and ethnicity? Reflections on Rogers Brubaker's critical scholarly agenda", *Nations and Nationalism* 14 [2008], 393-398
- Dagron G., "Formes et fonctions du pluralisme linguistique à Byzance (IXe-XIIe siècle)", *Travaux et Memoires* 12 [1994], 219-240
- Dagron G., "Orthodoxie Byzantine et culture hellenique autour de 1453", *Moyen Âge* 113 [2001], 767-791

- Diehl C., *Byzance: grandeur et décadence*, Paris 1928
- H. Ditten, "Βάρβαροι, Έλληνες und Ρωμαίοι bei den letzten byzantinischen Geschichtschreibe", actes XIIe Congress International 1964
- Hall J., *Hellenicity: between ethnicity and culture*, Chicago 2002
- Fallmerayer J.B., *Geschichte der Halbinsel Morea wahrend des Mittelalters: ein historischer Versuch*, Stuttgart – Tubingen 1836
- Garsoïan N., "The problem of Armenian integration into the Byzantine empire", στο Ahrweiler H. – Laiou A., *Studies on the internal diaspora of the Byzantine empire*, Harvard 1998, 53-124
- Gounaridis P., " 'Grecs', 'Hellènes' et 'Romains' dans l' état de Nicée", στο *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο* (eds. Κρεμμυδάς Β., Παναγιωτάκης Ν., Μαλτέζου Χ.), Τόμος 1, Ρέθυμνο 1986, 248-257
- Γουναρίδης Π., "Ιωσήφ Βρυέννιος, προφήτης της καταστροφής", στο *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (εκδ. Κιουσοπούλου Α.), Ρέθυμνο 2005, 131-145
- Gellner, E., *Έθνη και εθνικισμός*, Αθήνα 1994
- Γουναρίδης Π., Γένος Ρωμαίων: *Βυζαντινές και Νεοελληνικές ερμηνείες*, Αθήνα 1996
- Γουναρίδης Π., "Η εξέλιξη της ταυτότητας των Ελλήνων στη Βυζαντινή αυτοκρατορία", στο *Byzance et l'hellénisme: l'identité grecque au Moyen-Âge: Actes du congrès international tenu à Trieste du 1er au 3 octobre 1997*, Études balkaniques: Cahiers Pierre Belon, Paris 2000, 51-68
- Γουναρίδης Π., "Ιωσήφ Βρυέννιος: προφήτης της καταστροφής", στο *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (εκδ. Κιουσοπούλου Α.), Ρέθυμνο 2005, 133-145
- Hering G., "Παρατηρήσεις εις την μελέτην του Γ.Γ. Αρνάκη «Byzantium and Greece»" (μτφ. Ι.Α. Παπαδριανός), *Δελτίον Σλαβικής Βιβλιογραφίας* 15 [1967], 35-46
- Herrin J., "Aspects of the process of Hellenization in the Early Middle Ages", *The Annual of the British School of Archaeology at Athens* 68 [1973], 113-126
- Hobsbawm E.M., *Nations and nationalism since 1780 : programme, myth, reality*, Cambridge 1990

- Hopf C.H.F.J., *Geschichte Griechenlands von Beginn des Mittelalters bis auf unsere Zeit*, New York 1873
- Hörandner W., "Η εικόνα του Άλλου: Λατίνοι, Φράγκοι και βάρβαροι από την σκοπιά της αυλικής ποίησης των Κομνηνών", *Δωδώνη 23* [1994], 115-131
- Irmscher J., "Nikäa als 'Mittelpunkt des griechischen Patriotismus' ", *Byzantinische Forschungen* 4 [1972], 114-137
- Jacoby D., "The Byzantine outsider in trade (c. 900 – c. 1350)", στο *Strangers to themselves: the Byzantine outsider* (Smythe D.); papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998, Aldershot 2000, 129-147
- Jeffreys E.M., "The attitudes of Byzantine chroniclers towards ancient history", *Byzantion* 49 [1979], 199-238
- Jenkins Romilly J.H., *Byzantium and Byzantinism*, Lectures in Memory of Louis Taft Semple, Cincinnati 1963
- Jenkins Richard, *Rethinking ethnicity: arguments and explorations*, London 1997
- Jüthner J., *Hellenen and Barbaren. Aus der Geschichte des griechischen Nationalbewussteseins*, Leipzig 1923
- Kaldellis A., *Hellenism in Byzantium: The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2007
- Kazhdan A.P., *People and power in Byzantium : an introduction to modern Byzantine studies*, Washington 1982
- Kazhdan A.P. (ed.), *The Oxford dictionary of Byzantium*, New York-Oxford 1991
- Kiousopoulou A., "Identités byzantines", *Historein* 2 [2000], 135-142
- Κιουσοπούλου Α., "Η έννοια της πατρίδας κατά τον 15ο αιώνα», στο *1453: Η άλωση της Κωνσταντινούπολης και η μετάβαση από τους μεσαιωνικούς στους νεώτερους χρόνους* (εκδ. Κιουσοπούλου Α.), Ρέθυμνο 2005, 147-160
- Koder J., "Griechische identitäten im Mittelalter – Aspekte einer Entwicklung", στο *Βυζάντιο κράτος και κοινωνία: Μνήμη Νίκου Οικονομίδη* (εκδ. Αβραμέα Α., Λαΐου Α., Χρυσός Ε.), Αθήνα 2003, 297-319

- Κωνσταντακοπούλου Α., "*Λαοί, Φυλαί, Γλώσσαι*. Διακρίσεις στα Βαλκάνια τον ύστερο Μεσαίωνα", στο *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους Χρόνους*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: Αθήνα 2002, 327-355
- Laiou A., "Institutional mechanisms of integration", στο Ahrweiler H. – Laiou A. (eds.), *Studies on the internal diaspora of the Byzantine empire*, Harvard 1998, 161-181
- Lechner K., *Hellenen und Barbaren im Weltbild der Byzantiner: Die alten Bezeichnungen als Ausdruck eines neuen Kulturbewusstseins*, München 1954
- Lemerle P., *Ο πρώτος βυζαντινός ουμανισμός : σημειώσεις και παρατηρήσεις για την εκπαίδευση και την παιδεία στο Βυζάντιο από τις αρχές ως τον 10ο αιώνα* (μτφ. Νυσταζοπούλου – Πελεκίδου Μ.), Αθήνα 1981
- Macrides R., "Perception of the past in the twelfth – century canonists", στο N. Oikonomides (ed.) *Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State, and Society*, Athens 1992, 589-599
- Macrides R. – Magdalino P., "The Fourth Kingdom and the rhetoric of Hellenism", στο Magdalino P. (ed.), *The Perception of the past in twelfth-century Europe*, London 1992, 117-156
- Magdalino P., "Hellenism and Nationalism in Byzantium", στο Magdalino P., *Tradition and transformation in medieval Byzantium*, Aldershot 1991, no. XIV. 1-29
- Magdalino, P., "Constantinople and the έξω χώραι in the time of Balsamon", στο N. Oikonomides (ed.) *Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State, and Society*, Athens 1992, 179-98
- Magdalino P., *The empire of Manuel I Komnenos, 1143-1180*, Cambridge 1993
- Magdalino P., "Constantinople and the outside world", στο Smythe D. (ed.), *Strangers to themselves: the Byzantine outsider*; papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998, Aldershot 2000, 149-162
- Magoulias P. (editor and translator), *O city of Byzantium: annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984
- Mango C., "Byzantinism and Romantic Hellenism", inaugural lecture in the Koraes' Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and

Literature, at University of London King's College, October 27th 1964, *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 28 [1965], 29-43
- Mango C., "Byzantine literature as a distorting mirror", inaugural lecture in the Oxford University, May 1974, Oxford 1975, 3-18
- Mango C., "Discontinuity with the Classical past in Byzantium", στο *Byzantium and the classical tradition: University of Birmingham thirteenth Spring Symposium of Byzantine Studies 1979* (ed. Mullett M., Roger S.), Birmingham 1981, 48-57
- Mango C., *Βυζάντιο: Η αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης* (μτφ. Τσουγκαράκης Δ.), Αθήνα 2002
- Mantouvalou M., "Romaios – Romios – Romiosyni. La notion de "romain" avant et après la chute de Constantinople", *Επιστημονική Επετηρίς της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών* [1985], 169-198
- Mathisen R. W. (ed.), *Shifting frontiers in late antiquity*, Aldershot 1996
- Meyendorff J., "Balsamon, the Empire and the barbarians", στο N. Oikonomides (ed.) *Byzantium in the 12th Century. Canon Law, State, and Society*, Athens 1992, 532-542
- Mitchell S. (ed.), *Ethnicity and culture in late antiquity*, London 2000
- Moles I.N., "Nationalism and Byzantine Greece", *Greek, Roman and Byzantine Studies* 10 [1969], 95-107
- Mullett M., "The 'Other' in Byzantium", στο Smythe D. (ed.), *Strangers to themselves: the Byzantine outsider*; papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998, Aldershot 2000, 1-22
- Nicol D.M., *Byzantium and Greece*, inaugural lecture in the Koraes' Chair of Modern Greek and Byzantine History, Language and Literature, at University of London King's College, October 26th 1971, London 1971, 1-20
- Nicol D.M., "Review of: Vakalopoulos A.E., *Origins of the Greek nation: the Byzantine period, 1204-1461* (trans. I. Moles), New Brunswick, 1970", *Journal of Hellenic Studies* XCII [1972], 257
- Nicol D.M., *Greece and Byzantium*, The Twelfth Stephen J. Brademas Lecture, Massachusetts 1983
- Παπαρρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Αθήνα 1881

- Radošević N., "Les *allophyloi* dans la correspondance des intellectuels byzantins du XIIe siècle", *Зборник радова византолошког института* (*Zbornik Radova Vizantoloskog instituta)* 39 [2001/2002], 89-101
- Reynolds S., "The idea of the nation as a political community", στο Scales – Zimmer (eds.), *Power and the nation*, 54-66
- Ricks D. – Magdalino P. (eds.), *Byzantium and the Modern Greek identity*, Aldershot 1998
- Runciman S., *Η τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*, Αθήνα 1980
- Scales L. – Zimmer O. (eds.), *Power and the nation in European history*, Cambridge 2005
- Scales L. – Zimmer O., "Introduction", στο Scales L. – Zimmer O. (eds), *Power and the nation*, 1-29
- Smith A., *The ethnic origins of nations*, Oxford 1986
- Smith A., "Were there any nations in Antiquity?", στο Scales – Zimmer (eds.), *Power and the nation*, 33-53
- Stephenson P., "Byzantine conceptions of Otherness after the annexation of Bulgaria (1018)", στο Smythe D. (ed.), *Strangers to themselves: the Byzantine outsider*; papers from the Thirty-second Spring Symposium of Byzantine Studies, University of Sussex, Brighton, March 1998, Aldershot 2000, 245-257
- Σβορώνος Ν., *Το ελληνικό έθνος: Γένεση και διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού* (πρόλογος Ασδραχάς Σ.), Αθήνα 2004
- Svoronos N., "Towards nationhood: The survival of the Hellenic spirit", Browning R. (ed.), *The Greek world: classical, Byzantine, and modern*, London 1985, 281-286
- Tăpkova – Zaimova, V., "Y-a-t-il une notion de minorité à Byzance?", στο *Ανοχή και καταστολή στους Μέσους Χρόνους*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών: Αθήνα 2002, 363-369
- Toynbee A.J., *Οι Έλληνες και οι κληρονομιές τους (μτφ. Γιανναδάκης Ν.)*, Αθήνα 1992
- Tzermias P., "Das 'hellenisch romaische Dilemma' der Spätbyzantiner", *XVIIth International Byzantine Congress. Abstracts of papers*, Washigton D.C., 1986, 368-370

- Vakalopoulos A., “Byzantium and Hellenism. Remarks on the racial origin and the intellectual continuity of the Greek Nation”, *Balkan Studies* 9 [1968], 101-126
- Vryonis S., “Recent scholarship on continuity and discontinuity of culture: Classical Greeks, Byzantines, Modern Greeks”, στο Vryonis S. (ed.), *The "Past" in medieval and modern Greek culture*, Malibu 1978, 237-256
- Vryonis S., “Greek identity in the Middle Ages”, στο *Byzance et l'hellénisme: l'identité grecque au Moyen-Âge: Actes du congrès international tenu à Trieste du 1er au 3 octobre 1997*, Études balkaniques: Cahiers Pierre Belon, Paris 2000, 19-36
- Xydis S., “Medieval origins of Modern Greek Nationalism”, *Balkan Studies* 9 [1968], 1-20
- Zakythenos D., “Etatisme byzantin et expérience hellénistique”, στο Zakythenos D., *Byzance: etat, societe, economie*, London 1973, no. II, 667-680
- Zakythenos D., “Le monde de Byzance dans la pensée historique de l’ Europe à partir du XVIIe siècle: 1. Du Romantisme au Nationalisme, 2.Le point de vue des Epigones”, *Jahrbuch der österreichischen byzantinischen Gesseschaft* 15 [1966], 41-47 και 89-96
- Zakythenos D., “Byzance, état national ou multinational", *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας,* Σειρά 4, 10 [1980/1981], 29-52

ΤΕΛΟΣ